

Perspektiver på industrisamfundets kulturarv i Storstrøms og Vestsjællands Amter.

Af Mette Lund Andersen og Lene Tønder Buur

Udarbejdet for museumsrådene i Storstrøms og Vestsjællands Amter, efteråret 2004.
Støttet af Kulturarvstyrelsens rådighedssum.

Indhold:

Perspektiver på industrisamfundets kulturarv	1
i Storstrøms og Vestsjællands Amter.	1
Af Mette Lund Andersen og Lene Tønder Buur.....	1
Kapitel 1	4
Introduktion til projektet.....	4
Hittidig forskning	4
Metode.....	5
Tværfaglighed.....	8
Erhvervsstatistik.....	8
Frednings- og bevaringsbestemmelser.....	10
Regionplanerne 2001-2012 for Vestsjællands og Storstrøms amter.....	11
Konklusion.....	14
Kapitel 2. A Beskrivelse af industriens regionale udvikling.....	15
Perioden 1840-1860.....	15
Perioden 1860-1880.....	17
Perioden 1880-1915.....	17
Perioden 1915-1950.....	20
Perioden 1950-1970.....	22
Afrunding.....	23
Kapitel 2.B – Udpegninger.....	24
Råstofrelateret industri	24
Holmegaard Glasværk.....	25
A/S Herman Kähler	29
Knabstrup Teglværk og Knabstrup Keramikfabrik.....	32
Landbrugsrelateret industri.....	39
Bryggerier.....	40
Harboes bryggeri.....	41
Maribo Bryghus	44
Dampmøller	46
Ringsted Dampmølle.....	47
Skælskør Dampmølle.....	49
Aktieselskabet OTA, De forenede Havre- og Rismøller, Nakskov.....	51
Jernindustri.....	54
N. Andersens Jernstøberi og Maskinfabrik.....	55
GH Holbæk Jernstøberi	58
H.C. Lunge & Søn.....	60
Skuderløse Maskinfabrik.....	62
Bukh motorfabrik.....	65
Holeby MAN B&W Diesel A/S	67
Mejerier og slagterier.....	70
Høng Camembertfabrik.....	71
A/S Den danske Kondenserings Fabrik, "Kondensen"	77

Ringsted Andelssvineslagteri – Danish Crown.....	82
Sukkerindustri	84
Mern Saftstation	86
Fabrikken Lolland/Højbygaard Sukkerfabrik, DDS.....	88
De danske Sukkerfabrikker, Stege Sukkerfabrik.....	91
Gørlev Sukkerfabrik.....	94
Anden landbrugsrelateret industri.....	97
Cikorietørreri på Basnæs.....	98
Skælskør Frugtplantage.....	100
Landvindingsprojekter.....	102
Audebo Pumpestation.....	103
Kramnitze Pumpestation	105
Kapitel 3. A - Katalog over industri i Vestsjællands Amt	108
Kapitel 3. B - Katalog over industri i Storstrøms Amt.....	119
Kapitel 4. Litteratur	131
Litteratur - Vestsjællands Amt.....	134
Litteratur - Storstrøms Amt	139
Afsøgte arkiver og databaser	147

Kapitel 1

Introduktion til projektet

Denne rapport indeholder en oversigt over udvalgte industriminder i Storstrøms og Vestsjællands amter. Rapporten er resultatet af et projektarbejde foretaget for museumsrådene i de to amter, hvortil der af Kulturarvsstyrelsens rådighedssum blev bevilliget midler i 2004. Af museernes ansøgning til rådighedssummen fremgik det, at det primære formål med projektet var at skabe et overblik over og en kulturhistorisk vurdering af industriminder i Vestsjællands og Storstrøms Amter etableret i perioden 1840-1970. I ansøgningen afgrænsedes fokus til industrielle produktioner, der udspringer af jorden, det vil sige bearbejdning og forbedring af produktionsapparatet (bl.a. landvinding), bearbejdning og forædling af landbrugsprodukter samt udvinding og videreforarbejdning af råstoffer.

Projektet relaterer sig til Kulturarvsstyrelsens udmelding af 28. juli 2003, hvori Styrelsen i forbindelse med sin satsning på industrisamfundets kulturarv udtrykte ønske om at få udarbejdet regionale oversigter over de vigtigste industriminder på amtsplan. Kulturarvsstyrelsen har senere defineret begrebet industriminder som erindringssteder bestående af en række delelementer, der kan bevares og formidles. Der tænkes særligt på regioner, bebyggelser og genstande anvendt til råstofudvinding, industriel produktion, distribution, kommunikation, transport og forsyningsvirksomhed foruden boliger i tilknytning til virksomheden¹. På møder med Caspar Jørgensen i forbindelse med projektet er det blevet klart, at Styrelsen særligt er interesseret i sammenfattende analyser af de regionale industriminder i relation til den overordnede industrihistorie. I denne rapport peges der derfor på en række sådanne industriminder i Storstrøms og Vestsjællands amter. Rapporten giver et overblik over den regionale industrihistorie og dykker ned i en række enkeltindustrier, som skønnes særligt vigtige for forståelsen af industrisamfundets kulturhistorie i de to amter.

Rapporten er bygget op på følgende måde: Kapitel 1 indeholder en kort introduktion til den hidtidige forskning i industrikultur i de to amter, en redegørelse for projektets forløb samt en diskussion af de metodiske overvejelser, der er gjort i forbindelse med udpegningen af de særligt betydningsfulde industriminder. Herefter følger en gennemgang af det statistiske materiale, af fredningsbestemmelser og fredet industri i de to amter og endelig en samlet overordnet konklusion på projektet. I kapitel 2.A behandles industriens historiske udvikling i regionen, mens 2.B indeholder en gennemgang af de forskellige brancher med inddragelse af regionale eksempler, i forlængelse heraf findes analyser af de udvalgte enkeltindustrier. I kapitel 3 findes et topografisk ordnet katalog over øvrig industri i de to amter og i kapitel 4 litteraturliste samt fortegnelse over gennemgåede arkiver, databaser og biblioteker.

Hidtidig forskning

Den hidtidige forskning i industrikultur i Vestsjællands og Storstrøms Amter har været meget begrænset. Der findes ikke specifik forskning i amternes industrihistorie, og det vestsjællandske og storstrømske område er kun sporadisk omtalt i større industrihistoriske værker. H.C. Johansen omtaler for eksempel flere vestsjællandske og storstrømske fabrikker i sin gennemgang af dansk industri efter 1870 (Johansen 1988), men det forbliver på et meget overordnet plan, hvor den enkelte fabrik bruges som eksempel på industrielle perioder, brancher eller lignende. Ligesådan

¹ Caspar Jørgensens brev til museumsråd og kulturmiljøråd 4. maj 2004.

forholder det sig med de brancheorienterede industrihistoriske studier, som beskæftiger sig med én type industriel produktion. Også her kan man være heldig med at finde oplysninger om enkeltvirksomheder inden for de to amters områder men oftest på et meget overordnet niveau.

Et overblik over amternes industrihistorie må derfor stykkes sammen ud fra oplysninger i de by- og egnshistoriske værker og kommuneatlas, som findes fra de to amter. Der eksisterer et antal mere specifikke studier af enkeltvirksomheder i regionen, skønt det er spredt og sparsomt, hvad der findes i denne genre. Oftest er det virksomhedernes egne jubilæumsudgivelser eller skrifter forfattet af privatpersoner med interesse i pågældende virksomhed, og kvaliteten er derfor svingende. Endelig har en del virksomheders historier været beskrevet i de lokale aviser – ofte i forbindelse med lukninger.

Enkelte virksomheder i amtet har endvidere været genstand for mere eller mindre omfattende museumsundersøgelser og er omtalt i udgivelser fra museer i amterne f.eks.: Knabstrup Keramikfabrik (Holbæk Museum), Gørlev Sukkerfabrik (Kalundborg Museum), fajancefabrikken Alumina (Slagelse Museum), Lunge & Søns jernstøberi (Sorø Museum), H.F. Nielsens maskinfabrik (Haslev Museum), Troelstrup Teglværk (Haslev Museum), Bjælkerup Jernstøberi (Østjyllands Museum), Proms Kemiske Fabrikker, BUKO (Sydsjællands Museum). Museerne i Vestsjællands Amt har i en periode arbejdet med tiden efter 1945 som særligt satsningsområde. I projektet fokuserede museerne på Vestsjællandske livsformer med inspiration fra Thomas Højrup's livsformsteori. Samarbejdet var en anden og mindre bygningsorienteret måde at gribe det museale arbejde med industrisamfundets kulturarv an, der koncentrerede sig om det liv der udspillede sig på fabrikkerne og blandt de mennesker, som havde deres daglige gang der, og i mindre grad fokuserede på industriens bygninger. Arbejdet mandede ud i antologien: *Vestsjællandske livsformer i forandring* (2000).

Metode

Arbejdet med en oversigt over industriminder i Storstrøms og Vestsjællands Amter er forløbet i to faser. I første fase udarbejdedes et oplysningsskema vedrørende det enkelte industriminde, hvorefter de to arkivkonsulenter Heidi Pfeffer og Lise Høyrup besøgte lokalarkiverne i de to amter og udfyldte et skema for hver industri, som arkiverne havde materiale omkring. Dette arbejde gav et førstehånds indtryk af de forskellige typer industri, som har præget området, ligesom det gav et fingerpeg om omfanget af tilgængelige arkivalske oplysninger om de enkelte industrivirksomheder. Et lignende oplysningsskema blev udsendt til museerne i de to amter. Museerne fik herefter en (kort) frist til at indberette oplysninger om industrivirksomheder i deres lokalområder, som de havde kendskab til. Tilbagemeldingerne på dette skema dannede et temmelig ufuldstændigt og fragmentarisk materiale og viste, at en del museer i regionen besidder en meget beskeden viden på det industrielle område. I mange tilfælde har museet kun været bekendt med den enkelte virksomheds navn og beliggenhed, og det er meget få virksomheder, som har været genstand for deciderede museumsundersøgelser – når det er sket, har det oftest været i forbindelse med lukning. Museernes samlede viden på industriområdet må derfor generelt betragtes som begrænset.

På baggrund af arkivkonsulenternes arbejde, museernes tilbagemeldinger samt studier af topografiske værker og Nationalmuseets Industriregistrering fra begyndelsen af 1980'erne blev der i anden fase af projektet udarbejdet et katalog over tidligere og eksisterende industrivirksomheder i

de to amter.² Ud fra dette udvalgte i samråd med museerne en række virksomheder, som tilsammen med en vis rimelighed kan betegnes som et repræsentativt udvalg af karakteristisk industri i de to amter.³ Udvælgelsen skete ud fra et ønske om at skiftende perioder samt centrale produktionsmåder og brancher skulle være repræsenteret og på baggrund af overvejelser omkring, hvad der kan betegnes som typisk og karakteristisk for industrien i de to amter. I ansøgningen til rådighedssummen har de to museumsråd betonet vægtningen af tre typer industri som vurderes særligt karakteristisk for regionerne, nemlig den landbrugsrelaterede og den råstofferarbejdende industri og den industri, som knytter sig til landvinding. Denne afgrænsning har sat rammerne for udvælgelsen af industrier i denne oversigt, som derfor koncentrerer sig om disse tre typer industri, med hovedvægt på den landbrugsrelaterede industri.⁴ Endvidere er der en tidsmæssig afgrænsning idet oversigten fokuserer på perioden 1840-1970. I et formidlingsperspektiv har det desuden været af betydning, at de udvalgte industriminder har efterladt sig fysiske spor i form af bygninger, anlæg og genstande eller mere immaterielle spor som erindringer, fotos og arkiver. Ud over disse overvejelser omkring udvælgelsen af karakteristiske industriminder i de to amter er der tilstræbt en bred geografisk spredning for at tegne det bedst mulige billede af industrikulturen i regionen.

For hver af de udpegede industrier er der foretaget en gennemgang af den tilgængelige litteratur for at supplere museernes ofte sparsomme oplysninger, ligesom virksomhederne, i den udstrækning det har været muligt, er besøgt og fotograferet. Der er desuden indsamlet viden om omfanget af genstande og øvrigt materiale om de pågældende industrivirksomheder, som befinder sig på museerne.

Udvælgelseskriterier

I industrisamfundets æra har der i regionen, som rummer Storstrøms og Vestsjællands Amter, eksisteret en stor mængde industrivirksomheder, som til sammen tegner billedet af regionens industrielle historie. I denne oversigt er formålet at vælge nogle enkelte industrier ud for gennem disse at fortælle historien om industrisamfundets kulturarv på det regionale plan. Da dette skal gøres på en så vidt muligt repræsentativ og dækkende måde, er det i første omgang nødvendigt at gøre sig klart, ud fra hvilke kriterier, industriminderne skal vælges. Kravet til de udvalgte virksomheder må være, at de kan fortælle historien om centrale faser i regionens industrialisering, således at de forskellige tidsepoker og produktionsmåder, som har gjort sig gældende i regionens industri, alle bliver repræsenteret i den samlede oversigt.⁵ De regionale industriminder skal således have haft økonomisk, teknisk eller social betydning for mennesker i et regionalt perspektiv og samtidig kunne fortælle noget, der mere bredt betragtet er karakteristisk for regionens industrihistorie.

² Kataloget over de øvrige industrier i regionen findes bagest i rapporten og er tænkt som et redskab til museerne i deres fremtidige arbejde med industrikulturen. Kataloget er blevet til på basis af oplysninger fra arkivkonsulenternes og museernes skemaer. Det er derfor i mange tilfælde mangelfuldt i forhold til oplysninger om virksomhedernes beliggenhed og opstartsår.

³ I Vestsjællands Amt tog udvælgelsen udgangspunkt i den fælles indmelding til Kulturarvsstyrelsen, som museumsrådet indberettede i januar 2004.

⁴ I det følgende diskuteres det om fokuseringen på den landbrugsrelaterede industri er rimelig, altså om man med udgangspunkt i det statistisk tilgængelige materiale kan betegne landbrugsrelateret industri som repræsentativt for regionen.

⁵ jf. Caspar Jørgensens brev af 4. maj 2004.

Man kan opstille forskellige kriterier for, hvordan en industrivirksomhed kan betegnes som karakteristisk for regionen: virksomheden kan for eksempel repræsentere enten *det typiske* eller *det særlige* inden for regionens industrielle kulturarv.

I et kvantitativt perspektiv betegner *det typiske* de former for industri, der er hyppigt forekommende i regionen, og som mange mennesker derfor har haft en arbejdsmæssig tilknytning til. *Den typiske industri* anvender i vid udstrækning lokale råvarer eller råstoffer i sin produktion. Virksomheden afsætter en stor del af sine produkter lokalt og regionalt og er dermed via sine produkter kendt i lokalområdet og regionen men oftest kun i mindre grad udenfor regionen. En virksomhed inden for den typiske industri kan endvidere have en produktion eller ledelsesform, der opfattes som karakteristisk for regionen (f.eks. forsigtig forretningsstil, store armbevægelser, gode arbejdsforhold, trofasthed mod kunderne etc.). I det vestsjællandske og storstrømske område kan eksempler på typiske industrivirksomheder være en maskinfabrik, en ostefabrik/mejeri eller et teglværk, da disse alle er hyppigt forekommende industrier i regionen.

Til *den særlige industri* hører større industrivirksomheder med en produktion, der er kendt også udenfor regionens grænser. Den særlige industri kan være sjælden i et nationalt perspektiv og har måske netop derfor været med til at sætte regionen på det industrielle landkort. En virksomhed, som hører til blandt de særlige inden for en region, kan i nogle tilfælde også fungere som et fikspunkt for regional identifikation og på den måde være regionalt samlende. Et eksempel på dette er sukkerfabrikkerne i Storstrøms Amt, der i vid udstrækning har været med til at give denne region et industrielt særpræg, og som også kan siges at have haft betydning for store dele af befolkningen. Andre eksempler på særlige virksomheder er Harboe og Faxe bryggerierne, hvis produkter er kendt i hele landet, selvom fabrikernes geografiske beliggenhed ikke nødvendigvis er kendt, og Holmegaards Glasværk, som har fået en betydning, der rækker ud over den regionale, idet glasværkets produkter er blevet markedsført som nationale specialiteter.

Af de virksomheder, som er udvalgt i denne sammenhæng, er der flere som overlapper kategorierne og kan beskrives som både særlige og typiske – det gælder for eksempel Knabstrup Keramikfabrik, der som lervareindustri er typisk for området, og som har udviklet et kendt produkt, der har gjort virksomheden til noget særligt set i et nationalt og nordisk perspektiv. Andre industriforetagender har udviklet sig fra det typiske til det særlige i takt med erhvervsudviklingen i området, hvorved nogle virksomheder er fusioneret eller ophørt i konkurrence med andre. Det gælder f.eks. Danish Crown slagteriet i Ringsted, der som andelsslagteri tidligere var en typisk industrivirksomhed i det sjællandske/storstrømske område, men nu, som det eneste tilbageværende industrislagteri i de to amter, må betegnes som særligt.

Ved at basere vores udvælgelse af karakteristisk industri på typiske og særlige virksomheder inden for et bredt udvalg af brancher er der ganske givet en række perspektiver, der hører med til industrisamfundets kulturarv, som vi ikke indfanger. Man kan indvende at en kvantificerende fokusering på brancher i udpegningen af det repræsentative er en reduktionistisk tilgang, da den ikke i tilstrækkelig grad medtænker industrisamfundets kulturhistorie – de værdier og ideologier samt strukturer og kulturelle former, som gjorde sig gældende i perioden. Repræsentativitet kan ikke nødvendigvis baseres på kvantitet, og et bredt udsnit af erhvervs sammensætningen på et givent tidspunkt giver derfor ikke nødvendigvis et repræsentativt billede af industrikulturen regionalt set. Det er derfor nødvendigt ikke kun at se på, hvad der er typisk og særligt i regionens industrihistorie, men også at overveje på hvilken måde det typiske og særlige er henholdsvis typisk og særligt. Det er ikke nok at fokusere på bygningen og dens produktionsapparat, man skal også kunne begrunde

udvælgelsen i de interne, arbejdsmæssige kulturelle forhold, som har gjort sig gældende på virksomheden. Man må med andre ord forholde sig til, hvad det er for en historie, man ønsker at fortælle med udvælgelsen af et konkret industriminde, og således overveje, på hvilken måde det typiske er typisk og det særlige særligt.

Eftersom de regionale museers basisviden på feltet generelt er begrænset har en i vid udstrækning kvantificerende tilgang til denne udpegning været nødvendig. I analyserne af enkeltindustriene har vi bestræbt os på at beskrive, hvad der gør industriminderne særligt relevante. Vi ved meget lidt om de sociale strukturer og arbejdsmæssige forhold, som har gjort sig gældende på de enkelte virksomheder – det gør udpegningen svær. En mere nuanceret indsigt i produktionsformer, virksomhedskultur mv. er kun i begrænset omfang til stede på museerne på nuværende tidspunkt, etableringen af en sådan er tidskrævende og er mange steder først påbegyndt inden for de seneste år. Denne oversigt kan således betragtes som et skridt på vejen, som forhåbentlig vil være med til at sætte mere fokus på industrisamfundets kulturarv i fremtiden rundt omkring på museerne.

Tværfaglighed

Arbejdet med etablering af et overblik over den regionale industrihistorie og udpegningen af en række karakteristiske industriminder har draget nytte af den tværfaglighed, der ligger i forfatterens forskellige baggrunde som henholdsvis etnolog og historiker. Samarbejdet har betydet at historiens store linier er blevet sat i relief af et etnologisk perspektiv som medtænker den lille historie - dagliglivet, arbejdslivet og livsformerne i industrisamfundets kulturarv. Det ville imidlertid være frugtbart også at inddrage andre fagligheder i arbejdet, f.eks. kunne et kunsthistorisk perspektiv være med til at afdække industriens rolle i kunsten og se på, hvordan den regionale industri er blevet fremstillet kunstnerisk igennem tiden. Større tværfaglighed ville kunne inddrage andre og flere perspektiver end det meget bygnings og genstandsorienterede linje, som KUAS lægger op til i arbejdet med industrisamfundets kulturarv.

Erhvervsstatistik

I arbejdet med beskrivelsen af den regionale industri er der gjort brug af *Danmarks Haandværk og Industri ifølge Tællingen 1897* samt *erhvervstællingerne* for 1935 og 1958. Formålet hermed har været at undersøge i hvor stor udstrækning industrien i de to amter har været landbrugsrelateret, sådan som museumsrådene har forudsat i deres oplæg til arbejdet med denne industrioversigt. De tre tabeller rummer en række statistiske informationer omkring antallet af industrielle virksomheder i de enkelte amter ordnet i brancher samt antallet af ansatte og omfanget af maskinkraft i industriene. I tabellerne indgår både håndværk og forretningsudsalg sammen med produktionsvirksomheder i det statistiske materiale, hvilket gør det kompliceret at skelne den egentlige industri, som er interessant i denne sammenhæng, fra de øvrige erhvervsgrupper. Tallene kan sammenholdes på mange forskellige måder og et fyldestgørende overblik over de vestsjællandske og storstrømske forhold vil kræve et større sammenlignende studie, hvor også tallene fra de øvrige amter i landet inddrages. I denne sammenhæng er statistikken brugt til at give et fingerpeg om de mere overordnede tendenser i forhold til den måde, hvorpå industrien i de to amter fordeler sig på forskellige brancher. I det følgende gennemgås de enkelte tabeller:

Danmarks Haandværk og Industri ifølge Tællingen 1897⁶

Det statistiske materiale indeholder for denne tidlige tælling ikke tal for industriens og håndværkets virksomheder, antal ansatte m.m. for Vestsjællands og Storstrøms amter. Tabellen er i stedet opgjort efter antallet af dampkedler i de forskellige industrielle brancher. Ud fra 1897-tællingen kan der dog udledes nogle overordnede tendenser for industriens maskinelle udvikling ved 1800-tallets afslutning. Både branchemæssigt og geografisk set må man forvente at finde den største koncentration af industrielle virksomheder, der hvor der er flest maskiner. For Vestsjællands og Storstrøms amter er der en tydelig overvægt af virksomheder, der anvender dampmaskiner inden for landbrugsindustrien herunder særligt mejeriområdet. Landbrugsindustriens maskinelle udbredelse følges af trævare- og lervarefabrikkerne, medens sten-, kalk-, og cementfabrikkerne, bomuld, linned-, uldvare- og lædervarefabrikkerne er de mindst maskiniserede. De sidstnævnte er især karakteriseret ved, at virksomhederne i slutningen af 1800-tallet stadig var præget af håndværks- og hjemmefremstilling af produkter.

Overordnet følger de to amters tendens hinanden med det gamle Maribo Amt som førende i maskinernes antal efterfulgt af Holbæk, Præstø og Sorø amter. Således er Storstrøms Amt førende inden for landbrugs- og råstofindustrien i forhold til Vestsjællands Amt i 1897. Inden for enkelte brancher er der dog amter, der træder frem som værende enten langt foran eller langt bagud i den teknologiske udvikling. Sukkerindustrien og glasindustrien er markant henholdsvis i de gamle Maribo og Præstø amter, mens mejeriindustrien står stærkere i det gamle Holbæk Amt end i de tre gamle amter Sorø, Præstø og Maribo. På den anden side skiller Holbæk Amt sig ud med færrest maskiner inden for trævareindustrien – måske fordi Holbæk Amt ikke er lige så skovrigt som de øvrige amter, og der derfor ikke har været nær så mange trævarefabrikker her. Inden for landbrugsvirksomhederne er Maribo Amt stærkest repræsenteret (med 387 maskiner), efterfulgt af Holbæk (med 288), Præstø (med 279) og Sorø (med 257).

Erhvervstællingen 1935⁷

I 1935-tællingen ses det, at både Vestsjællands og Storstrøms amter har flest producerende virksomheder inden for næringsmiddelindustrien og jern- og metalindustrien. Af litteraturen fremgår det at den regionale jern- og metalindustri i udpræget grad leverede varer til landbrugsindustrien⁸, og man må derfor betragte en væsentlig del af jern- og metalindustrien som producent til landbruget og dets næringsmiddelindustri. Man kan således argumentere for, at landbrugsindustrien samlet set er den væsentligste industrielle branche i Vestsjællands og Storstrøms amter i 1935. Næringsmiddelindustrien er størst for Holbæk Amt (516 virksomheder) efterfulgt af Maribo Amt (482), Præstø Amt (450) og Sorø Amt (430). For metalindustrien er Maribo Amt førende efterfulgt af Holbæk Amt. Inden for sten-, ler- og glasindustrien har Maribo og Præstø amter flere virksomheder end de vestsjællandske amter. De mindste industrigræne i Vestsjællands og Storstrøms amter er beklædningsindustrien og papirindustrien, hvor Sorø Amt sammen med Præstø amt har flest virksomheder.

Tallene for 1935 følger tendensen fra 1897, hvor det er Maribo Amt, der har mest landbrugs- og råstofindustri (1763 virksomheder), efterfulgt af Holbæk Amt (1643 v.), Præstø Amt (1559 v.) og Sorø Amt (1387 v.), således er det i 1935 stadig Storstrøms Amt, der har den største landbrugs-, nærings- og råstofindustri.

⁶ Danmarks Haandværk og Industri ifølge Tællingen 1897. Tabel 13.A. Kedlernes antal i de forskellige erhvervsgrupper fordelt efter by og land i hvert amt.

⁷ Erhvervstællingen 1935: Tabel VIII B Haandværk og industri i de lokale områder. Antal virksomheder.

⁸ Bl.a. Kolstrup 1982, Braad og Schummel 2004.

Erhvervstællingen 1958⁹

I forhold til 1935-statistikken er der i 1958 sket et skifte, idet at tekstil- og beklædningsindustrien nu står meget stærkt både i Vestsjællands og Storstrøms amter. Denne tendens stemmer overens med tallene på landsplan. I alle amter er nærings- og nydelsesmiddelindustrien dog fortsat den største industri sammen med maskinindustrien. Fremstillingen af transportmidler er også en ny branche i statistikken, og denne type industri er også fremtrædende i de to amter. Af de mere egnsspecifikke brancher er det gamle Præstø Amt i 1958 førende inden for fremstilling af sten-, ler- og glasvarer, mens Sorø Amt er førende inden for metalvareproduktionen.

Holbæk Amt har i 1958 overtaget Maribo Amts tidligere førsteplads, og har nu flest virksomheder inden for alle brancher bortset fra metalvarer-, sten-, ler-, glas og træindustrien. Mest markant er forspringet inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien (herunder også forretningsudsalg). Således står Vestsjælland Amt overfor Storstrøms Amt nu som førende producent inden for landbrugs- og råstofindustrien, da hverken Maribo eller Præstø amter har fulgt udviklingen i Holbæk Amt.

Sammenfatning

Det billede, der tegner sig ud fra erhvervsstatistikkerne, er, at Vestsjællands og Storstrøms amter overvejende har været præget af landbrugsindustrien med de forskellige brancher som denne inkluderer. Det giver derfor mening overordnet set at betragte regionens industri som landbrugsrelateret. Den råstofvindingende industri har også haft en betydelig placering i de to amter, men jo længere vi kommer op i tiden, des mere har andre industrielle brancher gjort sig gældende i regionen. Billedet af Vestsjællands og Storstrøms amters industrielle fordeling svarer nogenlunde til den landsdækkende udvikling, og der er således ikke tegn på at de to amter i særlig grad har været domineret af landbrugsrelateret industri sammenlignet med landets øvrige amter. Kun sukkerindustrien kan siges at være et decideret regionalt industrielt speciale. Resultatet af sammenligningen mellem de to amter rummer således ikke i sig selv en betydningsbærende og afgørende forskel, men viser snarere at der er markante ligheder i amternes struktur og udvikling. Derimod vil resultatet være mere markant, hvis de to amters industrielle produktion sættes i relation til det øvrige Sjælland, især hovedstaden.

Frednings- og bevaringsbestemmelser

I den fysiske planlægning er det Miljøministeriet, der står for den nationale planlægning. Amterne har hidtil fastlagt den regionale planlægning, og kommunerne varetager den kommunale planlægning. Kommunerne kan i samarbejde med Kulturarvsstyrelsen udarbejde et kommuneatlas, over bevaringsværdige bygninger og kulturmiljøer for at lægge strategier for forvaltningen af disse. Kommunerne har også mulighed for at udarbejde bevarende lokalplaner for særlige områder eller bygninger.

I Vestsjællands Amt er der udarbejdet kommuneatlas over bevaringsværdige bygninger i tre kommuner: Holbæk, Ringsted og Skælskør kommuner, mens der i Storstrøms Amt er udarbejdet kommuneatlas i elleve kommuner: Fladså, Nakskov, Nykøbing F., Nysted, Næstved, Præstø, Rødby, Saksøby (endnu uudgivet), Stevns, Suså, og Vordingborg kommuner.

Kulturarvsstyrelsen ønsker desuden kommuneatlas udarbejdet for Storstrøms Amt i: Maribo, Møn og Stubbekøbing kommuner. I Vestsjællands Amt ønsker Kulturarvsstyrelsen særligt kommuneatlas for Haslev, Kalundborg, Korsør, Nykøbing-Rørvig, Slagelse og Sorø¹⁰.

⁹ Erhvervstællingen 1958: Tabel 2. Erhvervsstrukturen, Amtsråds kredse. Antal virksomheder.

I kommuneatlasset vurderes bevaringsværdige bygninger efter skønsmæssig afvejning af fem parametre:

- den arkitektoniske værdi, som iagttages på stedet.
- den kulturhistoriske værdi, bygningens alder og sjældenhed.
- den miljømæssige værdi, tilstødende omgivelser i relation til den enkelte bygning.
- originalitet, forholdet mellem den oprindelige bygningskrop og efterfølgende forandringer.
- tilstandsbedømmelse, som er grundlaget for, om det er relevant med de øvrige fire bedømmelser.

I de udgivne kommuneatlas er der forbavsende lidt fokus på bevaring af industrianlæg, kun Nakskov og Nykøbing F. Kommunes kommuneatlas går konkret ind og udpeger markante industrianlæg, som har stor kulturhistorisk betydning for byerne. I Kommuneatlasene for Rødby og Næstved bliver der desuden på mere overordnet plan set på industriens bygninger i de to byer.

I de udgivne kommuneatlas er det hovedsageligt industrianlæggenes administrationsbygninger, som vurderes bevaringsværdige, mens produktionsanlæg ikke vurderes så højt. Den samme tendens gør sig gældende ved kommunernes udarbejdelse af lokalplaner.

Regionplanerne 2001-2012 for Vestsjællands og Storstrøms amter.

Vestsjællands Amt.

I Regionplanen for Vestsjællands Amt gives der ikke udtryk for nøjere overvejelser vedrørende amtets kulturhistoriske miljøer, og der er heller ikke fokus på et område som industrimiljøer. De manglende overvejelser opvejes dog ved, at der på amtets hjemmeside findes en database over kulturmiljøer i Vestsjællands Amt¹¹, hvor der kan udføres emne- og kommunesøgninger. Ved søgning på industri dukker der 11 resultater op, heriblandt kalkindustrien ved Klintebjerg på Odsherreds nordkyst samt en række stationsbyer med industrielle kulturmiljøer. Databasen er suppleret med fotos og kortmateriale. Der er desuden også for den almindelige borger mulighed for at bidrage til databasen med beskrivelser og fotos over kulturhistoriske miljøer.

Storstrøms Amt.

Storstrøms Amt har for et par år siden som pilotprojekt iværksat en registrering af kulturhistoriske miljøer i kommunerne på Falster, hvor der især er blevet sat fokus på kulturmiljøer, der kræver særlig beskyttelse. Indtil videre har amtet udgivet en række publikationer.¹² Heri nævnes bl.a. industribygninger og -anlæg i de pågældende kommuner f.eks. kalk- og grusgrave, offentlige bygninger som vand- og elektricitetsværker, diverse industri som bryggerier, mejerier, diverse større fabriksanlæg og arbejder- og funktionærboliger.

Der er ikke afsat deciderede midler af til satsninger inden for industrisamfundets kulturarv, men amtet har dog øje for industri- og råstofmiljøerne:

¹⁰ Se: http://www.kuas.dk/kulturarv/kulturmiljoe/udgivne_atlas/index.jsp

¹¹ Se: <http://www.vestamt.dk/natur/kulturhistorie/kulturmiljoer/kulturmiljorammer.htm>

¹² Thorsen, Sven, *Kulturmiljøer - Sydfalster Kommune, Kulturmiljøer – Nørre Alslev Kommune, Kulturmiljøer – Stubbekøbing Kommune og Kulturmiljøer – Nykøbing F. Kommune*, udgivet af Storstrøms Amt 2000-2004.

”I Storstrøms Amt findes en række virksomheder af særlig regional og nationalbetydning, og som derfor påkalder sig en særlig bevaringsinteresse. Ud over fabriksbygninger vil sådanne virksomheder ofte omfatte funktionærboliger, serviceinstitutioner og infrastruktur. Desuden vil industrimiljøerne ofte indbefatte dele af det omgivende landskab”.

En målsætning for amtet er, at der for nyere virksomhedsanlæg udarbejdes ”en konkret bevaringsvurdering af hvert enkelt industrimiljø”. Et andet mål er at sikre bedst mulig bevaring af industrimiljøer, der har mistet deres funktionsværdi ved at forsøge at skabe nye funktionsindhold, som ikke kræver store ændringer i det enkelte industrimiljø.

Fredede og bevaringsværdige bygninger

Noget kan tyde på at der i Vestsjællands Amt, ikke er den samme fokus på fredede og bevaringsværdige industribygninger som i Storstrøms Amt. Af nedenstående tabel ses for begge amter, at vindmøller efterfulgt af fyrtårne er de mest udbredte fredede anlæg, Storstrøms Amter tegner sig for dobbelt så mange som Vestsjællands Amt.

Det er karakteristisk, at det især er de tidlige (1700-1800-tallet) og bygningsmæssigt enkle industrianlæg, der er fredet i de to amter. Som det ses i nedenstående tabel, er det inden for protoindustrien, at der findes flest fredede bygninger i Vestsjællands og Storstrøms amter. I Kulturarvsstyrelsens oversigter dækker protoindustrien¹³ i de to amter en spindeskole, et par smedjer og et pottemagerværksted. Den egentlige industri er kun repræsenteret med sammenlagt tre anlæg, hvoraf to er mejerier, mens den sidste er en dampmølle fra midten af 1800-tallet (Skælskør Dampmølle). I øvrigt er der ofte tale om anlæg, der har trafikal/infrastrukturel betydning som broer, bomhuse, fyrtårn og jernbanestationer. De anlæg, som vi i dag vil betegne som industrianlæg, er stort set ikke repræsenteret, hvilket viser, at det er af største vigtighed, at der med satsningsområdet Industrisamfundets Kulturarv bliver sat fokus på disse, da industrien har en vigtig position inden for nyere tids kulturarv, og dens spor i landskabet derfor i højere grad bør bevares.

¹³ Den tidlige og mere håndværksprægede industri.

Fredede industribygninger i Vestsjællands og Storstrøms amter 2004¹⁴

Fredede industrianlæg	Vestsjællands Amt	Storstrøms Amt	I alt
Protoindustri: Vandmøller	-	1	1
Protoindustri: Vindmøller	6	12	18
Protoindustri: Øvrige næringsindustri	-	(Røgeri) 1	1
Protoindustri: Tekstil	-	1	1
Protoindustri: Sten-, ler- og glasindustri	-	1	1
Protoindustri: Maskinindustri	1	2	3
Industri: Næringsindustri	2	1	3
Offentlige værker: Vandtårne	-	1	1
Offentlige værker: Elværker	1	-	1
Transport og kommunikation: Fyrtårne	2	4	6
Transport og kommunikation: Broer	3	1	4
Transport og kommunikation: Bomhuse	1	3	4
Transport og kommunikation: Jernbanestationer	2	2	4
Boliger: Funktionær- og fabriksboliger	-	1	1
I alt	18	31	49

¹⁴ Udarbejdet på baggrund af Caspar Jørgensens notat om Fredede Industrimiljøer, pr. juli 2003. For nærmere informationer om de enkelte fredninger se nævnte notat.

Konklusion

Overordnet betragtet ser den industrielle udvikling i Storstrøms og Vestsjællands amter ud til at have fulgt den tilsvarende nationale udvikling. Der er tidsmæssigt og med hensyn til brancher nogenlunde overensstemmelse med udviklingen i det øvrige land. Den tidlige udvikling af infrastrukturen på Sjælland har dog betydet, at industrien i byerne her kom lidt før fra start end i resten af landet, og Vestsjællands Amt var derfor ind til slutningen af 1800tallet en smule foran Storstrøms Amt i forhold til udbredelse og antal af industrivirksomheder. Af statistikken fremgår det at regionen i lighed med andre dele af landet (minus hovedstaden) har været domineret af landbrugserhvervet og dermed også af landbrugsrelateret industri, da denne kom i gang i løbet af 1800tallet. Endvidere har der været en væsentlig råstofudvindende og forarbejdende industri, som i vid udstrækning er opstået i tilknytning til de naturligt forekommende ressourcer, dette gælder også den relativt udbredte træindustri. Bortset fra sukkerindustrien, som er særlig for Storstrøms Amt, har der ikke været nogen dominerende regionale industri typer.

Hvad angår kulturmæssige og sociale forhold på de industrielle virksomheder (for eksempel vedrørende arbejdsliv, livsformer, virksomhedskultur mv.) er den samlede viden på feltet så beskeden, at det er umuligt at sige noget konkluderende og udpege fænomener, der kan betragtes som regionalt karakteristiske. De regionale museers viden om industrisamfundets kulturarv og dens lokale udtryk er meget begrænset, og industrien har kun i ringe grad sat sig mærkbare spor i museernes samlinger. Der er derfor generelt et stort behov for, at museerne kan foretage flere undersøgelser og forskning i industrikultur, ligesom der er brug for at udvikle en klarere og mere koordineret indsamlingsstrategi på museerne. Forskning og undersøgelser er afgørende nødvendige for at kunne trænge ind bag fabrikkens mure og for at kunne udsige noget om industriens betydning for livsformer og arbejdsliv, om virksomhedskulturelle perspektiver mv. i lokalt og regionalt perspektiv.

Denne rapport søger under inddragelse af konkrete eksempler at give en samlet skildring af den industrielle udvikling i de to amter. Eksemplerne tjener til at give et større kendskab til udvalgte enkeltindustrier og beskriver i det omfang det har været muligt virksomhedernes bygninger og produktion samt sætter den enkelte virksomhed ind i den historiske og geografiske sammenhæng. Museerne i de to amter har mulighed for at bruge dette materiale samt de afsluttende kataloger over regionale industrier i deres videre arbejde. Forhåbentlig kan Kulturarvsstyrelsens initiativ og nærværende arbejde være med til at sætte industrisamfundets kulturarv på dagsordenen hos museerne i fremtiden. Arbejdet med regionale industriminder i Storstrøms og Vestsjællands amter, som præsenteres i denne rapport, skal samtidig ses som et bidrag til det pågående arbejde med udpegningen af en række nationale industriminder som varetages af Kulturarvsstyrelsen. Det er håbet, at den viden, som er samlet og de erfaringer og overvejelser, som er gjort i arbejdet med det vestsjællandske og storstrømske område, kan være til inspiration for det videre arbejde.

Kapitel 2. A Beskrivelse af industriens regionale udvikling.

I Storstrøms og Vestsjællands amter har landbruget haft stor betydning langt op i 1900-tallet, og den industrielle produktion, som har fundet sted i amterne, har i vid udstrækning været relateret til landbruget både med hensyn til fremstilling af maskiner og landbrugsredskaber og hvad angår videreførelse af landbrugets produkter¹⁵. Desuden har en del af amternes industri været baseret på lokalt forekommende råstoffer så som ler, sten og grus. De fem vigtigste industrityper har været nærings- og nydelsesmiddelindustri, jern- og metalindustri, træindustri, sten- og lerindustri og endelig bygningsindustri. Af disse industrityper var det særligt nærings- og nydelsesmiddelindustrien, som var landbrugsrelateret, og hvor der foregik forarbejdning af landbrugsprodukter, særligt kød og mælkeprodukter (slagterier, mejerier, ostefabrikker, konservesfabrikker, mv.). Endvidere var jern og metalindustrien i vid udstrækning landbrugsrelateret, idet en stor del af jernstøberiernes og maskinfabrikernes produktion blev brugt i landbruget og skovbruget i form af maskiner, motorer mv. Betegnelsen træindustri dækker over virksomheder som møbelfabrikker, kassefabrikker og træskofabrikker mv., sten- og lerindustri er industri, som udvinder og forarbejder de lokale forekomster af råstoffer i undergrunden, og bygningsindustri er industri der producerer materialer til byggesektoren. Hvor de øvrige industrityper geografisk har været jævnt fordelt over hele området har sten- og lerindustrien særligt været knyttet til den nordlige del af det gamle Holbæk Amt. I Storstrøms Amt har ler- og grusindustrien været jævnt fordelt i området, medens stenindustrien hovedsageligt har koncentreret sig omkring Sydøstsjælland og Møn, da de naturlige råstofforekomster har været størst i disse områder. På samme måde kan man se en lille overvægt i træindustrien i området omkring Susåen, Næstved, på Falster og områder i det gamle Sorø Amt, som har været en del rigere på skov end de nordligere egne i Vestsjælland Amt¹⁶.

Perioden 1840-1860

Den første industri i Storstrøms og Vestsjællands amter blev etableret fra slutningen af 1700-tallet til ca. 1840. Den tidligste type industri var på landet teglværker og i byerne bryggerier, tobaksfabrikker og brændevinsbrænderier mv. Industrien var kun i begrænset omfang mekaniseret, der var i høj grad tale om manuel produktion, og det er derfor ofte usikkert, om man overhovedet kan tale om industri i forbindelse med disse tidlige masseproducerende virksomheder. Man kan derfor sige, at den industrielle produktion i de to amter i perioden indtil ca. 1860 var præget af den såkaldte protoindustri¹⁷. Der var tale om vareproduktion i mindre skala især inden for håndværksfagene og forarbejdning af landbrugsprodukterne. En stigende efterspørgsel efter bestemte varer, kombineret med især ny maskinel teknologi gav starten til forholdsvis små industrier inden for håndværksbranchen. Der var f.eks. tale om jernstøberier, keramik/lervareproduktion, glasværker, garverier, teglværker, bryggerier, snedkerier, kalk- og stenbrud, grusgravning. Af tidlige industrier kan f.eks. nævnes Køng Fabrik, som fremstillede linned, Lunges Jernstøberi, Knabstrup Teglværk samt dampmøllerne i Skælskør og Nykøbing F.

¹⁵ Jf. afsnittet om det statistiske materiale side 7.

¹⁶ Denne sammenhæng mellem naturligt forekommende råvarer og industri er dog langt fra altid entydig og er fortrinsvis meningsfuld for den ældre industri, da der særligt efter udbygning af jernbane og vejnet har foregået transport af råvarer med tog og lastbil i stor stil.

¹⁷ Caspar Jørgensen: Fredede industrimiljøer, Pr. juli 2003. Kulturarvsstyrelsen.

Meget af den teknologiske udvikling var betinget af viden, vilje og økonomiske midler. Inden for landbruget var det i første omgang godsejerne, der havde viden, vilje og økonomiske midler til at indføre nye dyrkningsmæssige, teknologiske og arbejdsmæssige metoder. For eksempel blev der i bl.a. Landhusholdnings-Selskabet og Videnskabernes Selskab diskuteret effektivisering og større udnyttelsesgrad af jordarealer. Som nye tiltag blev der i godsejerkredse eksperimenteret med nye afgrøder som diverse roetyper, forædling af allerede kendte kornsorter og intensivning af dyrkningen ved tilførsel af diverse gødningsstoffer til jorden. En af initiativtagerne til dette var godsejer Edward Tesdorpf, hvis progressive landbrug på Sydfalster fungerede som mønsterlandbrug og gav inspiration i vide kredse blandt andet helt ind til den Kongelige Veterinære Landbohøjskole i København. I øvrigt begyndte storlandbruget på herregårdene i 1850'erne at indføre mindre maskiner især grundet i mangel på arbejdskraft under krigen 1848-50. Svingploven, svenskharven og tærskemaskinen vandt efterhånden indpas, og der skete forbedringer af landbrugets redskaber i perioden. Inden for storlandbruget var det også et udbredt ønske at udbrede indtjeningsmulighederne over forskellige produktionsområder. Den tidligste teglværks- og mejeriindustri blev i høj grad etableret på godsejernes initiativ, og det var blandt andet fra herregårdsmejerierne, at andelsbevægelsen hentede inspiration til at starte de første andelsmejerier. Holmegaard Glasværk og Knabstrup Teglværk er regionale eksempler på tidlige industrier etableret på godsejeres initiativ. Teknologi og specialiseret arbejdskraft blev her hentet ind fra udlandet, fordi den nødvendige viden om produktionen ikke var tilgængelig i Danmark.

Den tidligste industriproduktion i regionen blev næsten udelukkende afsat på de lokale markeder, således at en købstads industrielle produkter fortrinsvis blev solgt inden for dens eget handelsopland. Markedet var begrænset af den dårlige infrastruktur. Transporten af varer foregik hovedsageligt med skibe og pramme, mens den helt lokale transport til marked foregik med vogn. De fleste byer havde dårlige havneforhold, og adgangen for skibstransport af industrivarer var derfor besværlig. Dette blev der dog rettet noget op på i 1800-tallets første halvdel på søofficer Poul Løwenørns initiativ. Flere af havnene i de to amter blev udvidet og uddybet for at tiltrække flere skibe og samtidig øge baglandets afsætningsmuligheder og den almindelige handel. I 1802 foretog Poul Løwenørn opmålinger af Holbæk Skibsbro og kom med forslag til forskellige forbedringer. I 1845 blev bygget en østlig broarm, så der blev dannet en lukket havn. Andre eksempler på havneudvidelser er Nakskov og Nykøbing F. og Kalundborg. For større byer uden reel kystbeliggenhed blev der anlagt havne, eksempelvis var Karrebæksminde havn for Næstved, ligesom Bandholm var havn for Maribo. Mellem Maribo og Bandholm blev der allerede i 1869 etableret jernbane til brug for varetransporten mellem havn og købstad. Jernbanen med remise og stationsbygninger eksisterer den dag i dag og drives af en veteranjernbane-forening som veterantogbane.

Manglen på afsætningsmuligheder var en hæmsko for udviklingen af de tidlige industrier. Eksempler herpå er Faxe Kalkbrud og skovbruget på Midtsjælland. Her søgte greve Danneskiold-Samsøe i 1810-12 at forbedre afsætningsmulighederne ved at udbygge Susåens løb med en kanal til transport, den såkaldte Danneskioldske eller Næsbyholm kanal. Ved jernbanens linieføring gennem Sydsjælland i 1870 ophørte transporten på Susåen.

Det var ikke kun infrastrukturen, der var central ved anlæggelsen af en industriel produktion. Der var også behov for en større arbejdsstyrke bosat i nærhed af virksomheden. Ved Holmegaard Glasværk etableredes en fabriksby med diverse boliger, skole, kapel m.m. Omkring Knabstrup Teglværk voksede efterhånden et fabrikssamfund op med boliger til de ansatte på teglværket og den senere keramikfabrik. Nødvendigheden af nærhed mellem produktionssted og arbejdskraft ses også

ved grundlæggelsen af senere industrivirksomheder så som Fabrikken Lolland i Holeby, den senere Højbygård Sukkerfabrik, der blev opført (1873-74) som et samlet fabrikkssamfund, komplet med arbejderboliger.

Perioden 1860-1880

Efter 1860 blev den ny teknologi mere udbredt. Brugen af dampmaskiner blev mere almindelig og muliggjorde øget produktion af seriefremstillede varer. Med anlægget af en jernbaneforbindelse tværs over Sjælland i 1856 og den senere videre forbindelse til Fyn og Jylland, blev infrastrukturen stærkt forbedret, og jernbanen satte skub i transport og handel mellem landsdelene. Fra 1870'erne og frem til 1890'erne blev der i tilknytning til denne banestrækning anlagt jernbaneforbindelser til Sjællands nordlige og sydlige købstæder samt øerne¹⁸, hvilket forbedrede mulighederne for tilførsel af råvarer og afsætning af færdigprodukter også i de mere afsidesliggende egne. Indvielsen af jernbanelinjerne gjorde forbindelsen med resten af Sjælland og hovedstadsområdet bedre og hurtigere, og det blev lettere at få afsat landbrugsprodukterne. Endvidere fik amtets købstæder med de nye jernbanestrækninger bedre forbindelse med deres opland, hvorved handel og produktion blomstrede op. De nye byer som Mern, Lundby og Nørre Alslev i Storstrøms Amt og Jyderup og Haslev i Vestsjællands Amt fik betydning som lokale centre, fordi både trafikken, handlen og de offentlige institutioner blev koncentreret her. Jernbanen havde ikke for alle byer en positiv effekt. Mange mindre havne og anløbsbroer mistede deres betydning som udskibningssteder for varer, da de ikke længere kunne konkurrere med købstæderne og stationsbyerne. For eksempel gik omfanget af handel og transport fra udskibningshavnene Rødvig og Gjorslev Bøgeskov markant ned efter åbningen af den østsjællandske jernbane i 1879.

Inden for landbruget var der fokus på udvidelser og optimal udnyttelse af jordarealerne. Enge og moser blev drænet, og store landområder blev inddæmmet. Allerede i 1860 blev landvindingslavet for Bøtø Nor stiftet, og på Lammefjorden tog planerne om landvinding fart i slutningen af 1860'erne anført af lensbaron Zyphten-Adeler. Den største aktivitet ses i årene 1871-81, hvor over 300.000 ha. blev indvundet på landsplan. Indvindingsarbejdet på Lammefjorden gik dog først i gang i 1873. En forudsætning for dræningsarbejdet var teglværkernes produktion af drænrør, og mange steder i Vestsjælland og Storstrøms amter kan man i dag finde rester af tidligere teglværker.

Med kornprisernes fald blev landbrugets produktion i 1870erne omlagt fra planteavl til animalsk produktion. Dette medførte en øget investering i nye produktionsanlæg til større dyrehold, hvorfor en større efterspørgsel på nye produktionsanlæg, bygninger og nyt materiel (f.eks. staldmateriel, hakkelsemaskiner, lokomobiler) fulgte. Landbrugets øgede efterspørgsel gav en stigning i industriens produktion, og mange nye virksomheder inden for maskinindustrien, byggeindustrien samt næringsmiddelindustrien så dagens lys. 1870-80erne var ligeledes årene, hvor en større sukkerindustri etablerede sig på Lolland, Falster og Møn, hvor landbrugsjordens fine jordbonitet egnede sig særdeles godt til roedyrkning.

Perioden 1880-1915

Da omlægning i landbruget for alvor slog igennem i 1890erne medførte afsætningen af landbrugsproduktionen til England og Tyskland en generel indkomststigning. Indtjeningen blev brugt til investeringer i produktionsanlægget i form af nye landbrugsmaskiner som mejemaskiner, selvbindere, radrensere, såmaskiner, roe- og kartoffeloptagere og oliekekknusere, alle maskintyper

¹⁸ Maribo-Bandholmbanen 1869, Køge-Næstved-Vordingborg 1870, banestrækningerne på Lolland-Falster 1872-74, København – Kalundborg 1874, Gedserbanen 1886, Odsherredbanen 1899 og Høng – Tølløse banen 1901.

som slog igennem i denne periode. Fra 1890'erne blev der etableret ajlebeholdere rundt omkring på gårdene, og efter 1900 interesserede landbrugerne sig igen for mergling og kalkning af jorden. I samme periode skete der en voldsom stigning i produktionen inden for bygningsindustrien, idet der med den øgede produktion var brug for nye og større bygninger. Hele denne efterspørgsel på materiel til landbruget medførte en kraftig stigning i den samlede industrielle produktion. I Holbæk grundlagdes i 1899 virksomhederne Holbæk Tagpap- og Cementvarefabrik (det senere Hotaco) og maskinsnedkeriet Asmussen og Weber. De to virksomheder, som hurtigt var blandt de største industrier i Holbæk, producerede materialer og inventar til den byggeindustri som voksede frem fra århundredets begyndelse. Hotaco lukkede i 1980'erne, mens virksomheden Asmussen og Weber i dag er videreført af stifteren Asmussens oldebarn og har ændret navn til brøndboringsfirmaet Brøker I.S.

I det hele taget tog den industrielle udvikling i Vestsjællands og Storstrøms amter for alvor fart fra 1880'erne. Maskinkraften blev nu indført på stort set alle virksomheder, og især inden for slagteri-, sukker-, og teglindustrien blev der investeret i nye maskinelle produktionsanlæg. Inden for jern- og metalindustrien blev elektromotorer indført i produktionen, og efterspørgselen på jern- og metalindustriens produkter skabte en kraftig vækst inden for denne branche. Det var også i denne periode, at H. Christoffersens maskinfabrik i Holeby, Jens Bukhs motorfabrik på Kalundborg-egnen samt Frandsens Jernstøberi i Holbæk påbegyndte produktionen af petroleumsmotorer.

Tiden bød også på fremgang for den danske andelsbevægelse. Nu var det bondestanden, der stod som innovatører både produktionsmæssigt og ideologisk. Som overalt i Danmark fik andelsmejerierne godt fodfæste, i Vestsjællands og Storstrøms Amter fra 1880'erne, og gik i tiden 1890-1914 også ind i nye produktionsområder. Der var tale om industriel virksomhed inden for andelsfoderstofforretninger, andels-fællesindkøb, andels-cementfabrikker, smørekspport, ægekspport, frøforsyning og andelsslagterier. I 1913 stod andelsslagterierne for ca. 80 % af de danske slagtninger, og på landsplan var Holbæk Andelsslagteri et af de største.

Samtidig øgedes konkurrencen inden for landbrugsindustrien, hvorfor produktionsmæssige specialiseringer fra begyndelsen af 1900 blev nødvendige. Margarinefabrikker og virksomheder som Den danske Mælkekondenserings Fabrik i Nakskov, Lundby Mejeri (med produktion af danblueosten Rosenborg) og Høng Camembertfabrik er eksempler på specialiseret mejerivirksomhed. Endvidere blev samarbejde og sammenslutninger mellem mejerierne almindeligt. Et tidligt eksempel på dette var godsejermejeriet Trifoliums oprettelse i 1899 med modermejeri i Haslev.

Trafikalt blev der i perioden 1880-1915 i Storstrøms Amt oprettet mange mindre jernbaneforbindelser. Lokale færgeruter omkring Sydhavsøerne fortsatte den færgetrafik og pakitsejls med passagerer og gods, der havde eksisteret siden middelalderen. Forbindelser til udlandet blev etableret fra de nyanlagte byer Rødby Havn og Gedser Havn. Færgefarten mellem Lolland-Falster og Tyskland/Polen med transport af bl.a. polakker til Lolland-Falsters roemarken var vigtig for periodens sukkerroedyrkende landbrugere. Trafikken blev officielt indstillet ved lovgivning i 1929. Fra Nakskov var der sejlruiter med landbrugsprodukter direkte til England, og stort set alle købstæder havde sejlruiter til udlandet. Især for slagterierne var det vigtigt at have tæt beliggenhed ved havnearealer, da virksomhederne var afhængige af afsætningen til Storbritannien og Tyskland. Også i Vestsjælland blev havneforholdene forbedret. I 1891 blev farvandet uden for Holbæk Havn uddybet til 12 ¼ fod efter mange års forhandlinger og i 1898-1899 anlagdes en havnebane, som forbandt havnen med jernbanen. I 1919 blev havnen yderligere uddybet til 20 fod.

Allerede i 1850-60erne var gasværker almindelige i købstæderne, mens vandværker blev anlagt i årene fra 1880erne til ind i 1900-tallet, for eksempel i Ringsted (1885) og Slagelse (1889), Nakskov (1884) og Næstved (1888). Først i begyndelsen af 1900-tallet kom antallet af vandværker i Storstrøms Amt på niveau med antallet i Vestsjællands Amt. I købstæderne blev der oprettet elektricitetsværker i 1900-tallets første årtier. Overordnet blev elektricitetsværkerne opført nogle år tidligere i Vestsjællands Amt i forhold til Storstrøms Amt. De tidligste værker i Vestsjællands Amt var Ringsted, Sorø (begge 1902) og Korsør (1904), medens de tidligste i Storstrøms Amt var Nykøbing F. (1907) og Næstved (1909-10). Arkitektonisk smukke eksempler er Svinninge Elværk tegnet af arkitekt Ivar Bendtsen i 1913, som er fredet og stadig i funktion, Holbæk Elektricitetsværk fra 1911 (nu musikhus) tegnet af Vilhelm Olsen og Næstved Elektricitetsværk tegnet af Julius Smith.

Perioden 1880-1915 var den tid, hvor industrialiseringen for alvor slog igennem i de to amter, og hvor industrisamfundets epoke kan siges at have taget sin begyndelse. Arbejderbevægelsen bredte sig fra hovedstaden til provinsen og fik bedre fodfæste i købstæderne. Socialdemokratiet stiftedes i 1871, og i løbet af få år fik partiet lokale afdelinger i alle større danske byer. Den faglige organisering kom til at betyde større fokus på arbejdsforholdene for de ansatte i industrien og større gennemslagskraft for arbejderens ønsker og krav.

Det var i denne periode at industrien begyndte at spille en rolle, der rakte ud over den konkrete industrielle produktion og ind i befolkningens daglige liv. Industrisamfundet blev efterhånden en realitet i og med den voksende industri skabte grundlag for nye livsformer tilpasset den nye kapitalistiske produktionsmåde, hvor produktion og i vid udstrækning også den sociale reproduktion foregik udenfor hjemmet. I takt med overgangen til et egentligt industrisamfund domineret af den kapitalistiske produktionsmåde og den dertil knyttede lønarbejderlivsform, opstod et behov for institutioner, som kunne varetage de sociale opgaver, der tidligere var foregået i hjemmet, f.eks. børnepasning og ældrepleje. For at imødekomme dette behov blev der i tiden omkring 1900 oprettet børnehaver, fritidshjem og alderdomshjem i regionen. Som eksempel kan forholdene i Holbæk nævnes: Allerede i 1837 var Holbæk Børneasyl, senere kaldet Holbæk folkebørnehave, startet som et filantropisk projekt målrettet fattige arbejderbørn. Asylet blev udvidet i 1877 og havde plads til 70 børn alle hverdage i tidsrummet 7-17 om sommeren og 7-16 om vinteren. I 1907 åbnede et nyt fritidshjem i Holbæk dørene for børn i 7-14 års alderen, og året efter blev De Gamles Hjem indviet. Omtrent samtidig som i Holbæk oprettedes i 1838 et asyl i Nykøbing F. Et alderdomshjem blev taget i brug i Nykøbing F. ved nytår 1901 og havde 12 mænd og 41 kvinder som beboere.

Arbejderboliger på Nørreled i Holbæk.
Tegnet af Ivar Bentsen 1912.

I samme periode blev en anden problemstilling vedr. reproduktion af arbejderklassens eksistensbetingelser aktuelt, nemlig spørgsmålet om bedre boliger til det stigende antal industriarbejdere. Nogle steder blev boliger til arbejderne opført af fabriksejerne

eller på privat initiativ, og arbejderbevægelsen oprettede også flere steder sine egne bygge- og boligforeninger for at komme bolig manglen til livs. I Holbæk lod jernstøber Frandsens arbejderes byggeforening i 1884 opføre boliger til støberiets ansatte ikke langt fra støberiet, og samme år opførte købmand Christian Hansen 8 friboliger til arbejdere i byen¹⁹. Arbejdernes Byggeforening opførte sine første boliger i Holbæk i 1895.

Perioden 1915-1950

Med første verdenskrig gik dansk industri ind i en periode med svære vilkår for produktion og afsætning af varer. I krigens første år var industrien ikke videre mærket af krigstidens produktionsvilkår, men begrænsningerne slog igennem i årene 1917-18. Under krigen var der statsintervention inden for forskellige produktionsområder, bl.a. var sukkerindustrien mærket af at staten fastsatte sukkerets priser og produktions mængde. De danske slagterier oplevede en faldende produktion, da landbrugets dyrehold reduceredes fortrinsvis på grund af stop for indførsel af udenlandske foderstoffer og tvangsaflevering af korn. Endvidere kunne industriprodukterne kun i begrænset omfang afsættes på verdensmarkedet på grund af ubådskrigen. For eksempel måtte andelssvineslagteriet i Nykøbing F. fyre 2/3 af de ansatte medarbejdere. Der var dog også en tilgang af nye industrier som for eksempel konservesindustrien. Nye konservesvirksomheder i perioden var Holbæk Konservesfabrik fra 1914, De Danske Kondenserings Fabrikkers konservesindustri (1918) og Opskæringsfabrikken DANA (Danske Andels Slagteriernes DANA) i Nykøbing F. (1934), hvor der foregik udbening af kød, som efterfølgende blev konserveret. Et senere eksempel er kødfoderfabrikken Kambas ved Ringsted fra 1935, som i dag har over 300 ansatte og er den eneste destruktionsanstalt øst for Storebælt.

Efter krigen var adgangen til råvarer samt afsætningsmulighederne fortsat svære, og i 1920erne sloges industrien med flere mindre kriser, som var mest udtalt i årene 1923-26, hvor en del virksomheder måtte dreje nøglen om især inden for jern- og maskinindustrien. Den branche, der klarede sig bedst, var den elektriske maskinindustri, da den elektriske udvikling i årene indtil 1932 havde stærk fremgang, blandt andet pga. opdagelsen af højspændingsteknikkens (førte til at bl.a. Masnedøværket ved Vordingborg, under SEAS blev oprettet i 1940). Tiden indtil 2. verdenskrig var i det hele taget præget af mange teknologiske fremskridt afledt af elektriciteten og opfindelsen af eksplosionsmotoren.

For den samlede industri steg afsætningen til udlandet igen i tiden 1923-29 på trods af protektionistiske markedsvilkår. Koncerner og storvirksomheder blev etableret i mere udpræget grad. I Storstrøms Amt ses denne udvikling ved, at bl.a. Nakskov Skibsværft og Den danske Kondenserings Fabrik blev overtaget af ØK. I Kalundborg blev motorfabrikken Bukh opkøbt af A.P. Møllers koncern. Desuden blev storvirksomheden A/S De danske Cigar- og Tobaksfabrikker dannet i 1919, hvori cigarfabrikken F. E. Nobel i Nykøbing indgik.

Den danske industri blev ikke i udpræget grad berørt af verdenskrisens udbrud i 1929, først i 1932 ramte krisen Danmark. Som følge heraf måtte flere landbrugsgrene underkaste sig statsintervention. Der blev indført forskellige ordninger på områder som sukker, korn, smør, flæsk og samtidig indførtes importreguleringer med reduceret udenlandshandel til følge. For sukkerindustrien betød den statslige sukkerordning i 1932 en svagt stigende produktion inden for fastlagte rammer. For Vestsjælland Sukkerfabrik i Gørlev fik den statslige sukkerordning den konsekvens, at fabrikken måtte sælges til De danske Sukkerfabrikker. Herefter stod DDS med delvis monopolstatus, da den

¹⁹ Hertz 1986

sidste uafhængige sukkerfabrik, Sukkerfabriken Nykøbing, ifølge statsordningerne kun stod for 1/7 af den samlede danske produktion. Den statsregulerede sukkerordning fortsatte i forskellige former indtil 1972, hvor Danmark trådte ind i EF, og den danske sukkerproduktion blev tilpasset EF's regulerede rammer.

For den samlede industri sås stigende vækst fra midten af 1930'erne, mens landbruget først kom over krisen omkring 1938. Med udbruddet af 2. verdenskrig blev der hurtigt varemangel i Danmark med prisstigninger til følge, og industrien fik problemer med at skaffe importerede råvarer. Det hjemlige landbrug opretholdt i vid udstrækning sin produktion og leverancer til fødevarerindustrien. Samtidig fik produktionen af erstatningsvarer en opblomstring ligesom under første verdenskrig med bl.a. tørvegravning og kaffesurrogatfabrikkerne. Danmarks største kaffesurrogatfabrik, Richs, havde fra 1930 et cikorieterri ved Basnæs ikke langt fra Skælskør.

Cikorieterri ved Basnæs

Efter 2. verdenskrig var verdensmarkedet præget af protektionisme, og på nationalt plan fortsatte importreguleringen indtil cirka 1952. Men allerede fra 1945 skete der en stigning i væksten forårsaget af behovet for genopbygning efter krigen og i vid udstrækning finansieret af den amerikanske Marshall-hjælp. Med væksten fulgte også traktorernes udbredelse inden for dansk landbrug. Den mest kendte danske traktor blev produceret på motorfabrikken Bukh i Kalundborg i årene 1950-1967, men også i Holbæk (Acam-traktoren) og i Kalvehave fandtes fabrikker, der producerede traktorer og dele til traktorer.

I 1930-40'erne blev infrastrukturen i Storstrøms Amt forandret. Falster blev forbundet med Sjælland i 1937 med åbningen af Storstrømsbroen, og i 1938 blev den ny kanalhavn fra Karrebæksminde til Næstved åbnet, hvorved Karrebæksminde mistede sin betydning som industrihavn. Endvidere blev Møn forbundet med Sjælland i 1943, og 'Fugleflugtslinien' fra København over Falster og Lolland til Tyskland blev indviet i 1963.

Fritz Schroeder: Holbæk Havn med kran og pakhuse. 1933

Inden for de forskellige industrigrene var virksomhedernes beliggenhed i forhold til havne, jernbane og større veje ekstrem vigtig for afsætningsmulighederne. F.eks. var slagterierne og konserverindustrien afhængige af beliggenheden i forhold til havnene, og i tilknytning til de nye storhavne etableredes en stor koncentration af virksomheder²⁰. Et eksempel er De forenede Papirfabrikkers nye stor fabrik, Ny Maglemølle, ved Næstved Havn fra 1937-38. Fabrikken havde

²⁰ Johansen 2004.

endvidere arealer ved den nyanlagte kanal i Karrebæksminde. Broforbindelserne gav de fleste virksomheder mulighed for at modtage landbrugets råvarer og diverse råstoffer fra et større opland, og samtidig gav den udvidede infrastruktur øgede afsætningsmuligheder.

Perioden 1950-1970

Den vækst, der var begyndt efter 2. verdenskrig, fortsatte, og den danske industri, der i krigsårene så godt som udelukkende havde stået for afsætning af varer til hjemmemarkedet, omstillede sig hurtigt til eksportvirksomhed til USA, Sverige, Storbritannien, Norge og Vesttyskland. Ostefabrikken BUKO i Vordingborg var et eksempel herpå, da der bl.a. blev eksporteret flødeost til de amerikanske tropper i Vesttyskland. Efter krigen fik de store virksomheder økonomisk overskud til at øge deres investeringer i nyt produktionsudstyr, hvilke medførte øget produktivitet. Den elektroniske industri oplevede i denne periode en voldsom vækst med produktion af blandt andet radioer og TV. Inden for den elektroniske branche havde Nordisk Ventilator Compagni (1947) i Næstved i 1972 en stor omsætning og en arbejdsstyrke på 1200. Virksomheden byggede i 1950'erne sommerhuse ved Karrebæksminde, som blev lejet ud til fabrikkens ansatte. De fleste af disse sommerhuse eksisterer stadig.

Inden for næringsmiddelindustriens traditionelle produktionsvirksomheder som slagterier og mejerier var en øget specialisering og nicheproduktion nødvendig pga. den øgede konkurrence på de almindelige landbrugsprodukter. Slagterierne begyndte at fremstille specialprodukter som bacon, leverpostej og pølser. Samtidig steg produktionen af kødkonserves og udnyttelse af slagteriernes affaldsprodukter i den kemiske industri.

Landbruget på Sjælland og øerne gik fra 1950erne mere og mere over til vegetabilsk produktion af f.eks. korn, sukkerroer og frø, og de kød- og mælkeforarbejdende industrier måtte kigge længere efter lokale kød- og mælkeleverandører. Med jernbanen, skibstrafikken og udbygningen af vejnettet, herunder motorvejsstrækninger, var industrierne ikke i nær så høj grad afhængig af de lokale leverandører. Således fik BUKO og Kondensens fabrikker i Nakskov og Nykøbing F. råvarer leveret fra Fyn og Jylland, men i det lange løb var det nødvendigt med en stærk effektivisering af produktionsbetingelserne i forhold til produktionstiden og varens pris på verdensmarkedet, for at konkurrencen kunne opretholdes. For BUKO, Kondensen og Høng Camembertfabrik kom effektiviseringen og omstruktureringen til at betyde, at produktionen flyttede til Fyn og Jylland, hvor kørerne og dermed råvareleverandørerne var.

I 1960-70 var der en tendens til mere koncerndannelse inden for industrien, hvorved virksomhederne blev styrket i den internationale konkurrence. Inden for mejeri-, bryggeri-, slagteri-sukker-, maskin-, tegl-, og papirindustrien m.fl. i Vestsjællands og Storstrøms amter foregik der større omstruktureringer, rationaliseringer og fusioner. I 1970 oprettedes Mejeriselskabet Danmark (MD), hvori efterhånden mange mejerier og ostefabrikker indgik, for eksempel de store virksomheder som BUKO, Andelsosteriet Sjælland og Høng Camembertfabrik. Også for regionens lokale slagterier blev virksomhedsfusioner nødvendige. Hovedparten af slagterierne i Vestsjællands og Storstrøms amter nedlagdes i 1980-90erne, hvorefter al slagterivirksomhed blev koncentreret i Ringsted. Flere sukkerfabrikker (bl.a. Højbygaard 1959 og Maribo 1962) og teglværker blev nedlagt, og bryggerier blev nedlagt eller fusioneret, for eksempel Bryggeriet Stevns i Store Heddinge, som blev opkøbt af Maribo Bryghus Bryggeriet i 1970.

Afrunding

Perioden efter 1970 bød på udbredte omstruktureringer og rationaliseringer af industriens produktion. Mange af de virksomheder, som beskrives i rapporten, er nu nedlagte. De virksomheder der stadig eksisterer, består enten i kraft af deres specielle produktion, ved at der er etableret nye former for produktion i eksisterende anlæg, eller fordi fusioner og omstruktureringer i industriernes koncerner har gjort det muligt for netop disse industrier at overleve.

Af nedlagte virksomheder i Storstrøms og Vestsjællands amter, som omtales i denne rapport, kan nævnes: Bjælkerup Jernstøberi, BUKO, Den danske Kondenseringsfabrik, Mern saftstation, Højbygaard, Stege og Gørlev Sukkerfabrikker, Knabstrup Keramikfabrik, Skælskør Dampmølle.

Virksomheder der er opkøbt eller fusioneret: Holmegaard Glasværk, A/S Faxe Kalkbrud, Maribo Bryghus, OTA havregryns- og rismølle og Holeby Diesel B&W (produktionen nedlægges i løbet af 2005), Bukh Motorfabrik, Høng Camembertfabrik, Lunge & Søn Jernstøberi,

Virksomheder der endnu overlever pga. deres produktion af kunstartikler: Holmegaard Glasværk og Kähler Keramik.

Endelig har nogle virksomheder overlevet, fordi de har skiftet produktionen ud og fundet en specialproduktion at fortsætte på: Holbæk Jernstøberi, Skuderløse Maskinfabrik.

Kapitel 2.B – Udpegninger

I udarbejdelsen af denne oversigt over industrisamfundets kulturarv i Vestsjællands og Storstrøms Amter er fokus lagt på den råstofudvindende industri og den landbrugsrelaterede industri samt på landvindingsprojekter anskuet som del af industrisamfundets kulturarv.

Råstofrelateret industri

Udvinning og forarbejdning af råstoffer er en gruppe af industri, som har været stærkt repræsenteret i de to amter. Rige forekomster af ler og grus og de særlige forekomster af kalk og kridt på Stevns og ved Fakse har dannet basis for udvinning og videreforarbejdning af disse råstoffer til tegl, keramik, cement, kalk mv. Grusgravning har fundet sted spredt i begge amter, f.eks. har der tidligere været stor aktivitet om grusgravning i Mogenstrup Ås. Endvidere er der blevet udvundet sten i regionen, f.eks. kugleflint på Sydøstsjælland og Møn med brydninger ved Stevns Klint, Strøby, Feddet, Møns Klint, Ulvshale og Hårbølle (Scheitel og co. Dansk Flinteksport og Hårbølle stenminer - nu Daneflint A/S). Nogle steder i Storstrøms Amt er grus- og stenindustrien kombineret bl.a. hos Sydsjællands Møllestensfabrik og Møllebyggeri (ca. 1905-1935) og hos Sydsjællands Grus- og Stenindustri. Ved kalkbrudene ved Fakse og på Stevns har der siden middelalderen været brudt kalk. Da grev Moltke, Bregentved gods, omkring midten af 1800-tallet effektiviserede brydningen og samtidig forbedrede infrastrukturen omkring kalkgraven, begyndte den første udvidede brydning af kalken ved Fakse²¹. Odsherreds ældste industri er knyttet til udvinning af kalken i Klintebjerg. Her anlagdes i 1750'erne Klinteværket som kalkbrænderi til produktion af materialer til porcelænsfremstilling. I 1856 blev brydning og brænding af kalken genoptaget og fungerede til ca. 1960²².

Den tidligste industri i området var typisk fabrikker, som forarbejdede lokale råstoffer eller udnyttede andre lokale ressourcer. Denne type industri er oftest opstået omkring en lokal råstofforekomst eller i områder, hvor det har været muligt at udnytte vandløb, brændsel mv. som led i produktionen. Teglværkerne i regionen er således alle etableret i områder med store lerforekomster. Glasværker, hvoraf der er og har været flere i regionen, hører også til under den råstofforarbejdende industri, idet glasproduktionens energiforsyning baserer sig på lokale forekomster af brændsel i form af f.eks. træ eller tørv. Desværre kunne det danske sand ikke bruges i glasproduktionen, da det var for jernholdigt. På Holmegaard producerede man i starten selv sandet ved at brænde og knuse flintesten, men senere blev sandet importeret. Den geografiske placering af Holmegaard Glasværk hang sammen med en ubegrænset tilgang til brændsel i form af tørv fra Holmegårds Mose. Denne tidlige type industri var ofte organiseret som et patriarkalsk fabrikssamfund, bygget op omkring produktionen med produktionsapparat, boliger, skole, mv. samlet på stedet, som det bl.a. kan ses på Holmegaard Glasværk og Knabstrup Keramikfabrik.

²¹ Grev Moltke foranledigede anlæggelse af en hestetrakket bane, som blev lokomotivtrukket i 1866, og etablerede en anløbsbro til afskibningen af kalken. I 1870erne blev infrastrukturen yderligere udbygget (havn 1870 og jernbane 1879), samtidig med at moderne teknologi i form af nye ovne gav en betydelig produktionsstigning.

²² Kalkovnen findes stadig og er fredet efter bygningsfredningsloven. Den tilhørende, ældre fabriksbygning har siden 1907 fungeret som feriekoloni. Havnemolen er opført 1952-53. Kilde: www.vestamt.dk/kulturmiljo

Holmegaard Glasværk

• Faktaboks

Grundlagt af lensgrevinde Henriette Danneskiold-Samsøe i 1825. Greve C.C.S. Danneskiold-Samsøe anlagde i 1847 flaskeværket Kastrup Glasværk på Amager, men solgte i 1873 til et nydannet firma: A/S Kastrup. I 1880 overtog Kastrup Glasværk Hellerup Glasværk, der producerede flasker til Tuborg Bryggerierne. Under Kastrup Glasværk hørte endvidere Helsingør og Frederiksberg, Odense, Aarhus og Aalborg (fra 1908) glasværker.

I 1936 stiftedes A/S Holmegaard Glasværk, og i 1965 blev de to glasværker Holmegaard og Kastrup slået sammen i det nye firma Kastrup og Holmegaards Glasværker A/S. Hovedaktionærerne var Carlsberg Bryggerierne, De forenede Bryggerier (Tuborg) og fru Elisabeth Lassen, født Danneskiold-Samsøe.

Fra årene 1997-99 indgik Holmegaard Glasværk

som en del af Royal Scandinavia koncernen. I koncernen indgår også Royal Copenhagen, Georg Jensen, Kosta Boda, Boda Nova, Höganäs Keramik og Orrefors.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Oprindelig bestod anlægget af få hytter, hvor glasproduktionen foregik. Glasmagernes boliger blev bygget udenom og i umiddelbar nærhed af produktionsbygningerne. Senere i 1800-tallet blev der opført flere bygninger som følge af udvidelser i produktionen. Udover selve produktionsbygningerne bestod anlægget af forskellige bygninger med andre funktioner. Der var tale om bl.a. arbejder- og funktionærboliger, kro, bager, brugsforening og katolsk kapel.

Nye bygninger og tilbygninger er tegnet af forskellige arkitekter. Det moderne glasværk fra 1972 er tegnet af kgl. bygningsinspektør Eske Kristensen.

”Hytte 1” fra 1825 blev nedrevet i 1943 og et tidligere gammelt kontor beliggende i en bygning fra 1825 blev nedrevet i 1942.

I 1980 var virksomhedens areal på 75 ha., hvoraf de ca. 15 ha. var bebygget.

• Bevaringstilstand

Overordnet har fabriksanlægget en god bevaringstilstand, dog kan der i fremtiden være fare for at dele af anlæggets træbygninger forfalder. Bygningsanlægget har stor bevaringsværdi.

I øjeblikket ser det ikke ud til, at Holmegaard Kommune har planer for området.

• Oversigtsplan

I Nationalmuseets industriregistrering, Industrialismens bygninger og boliger, løbenr. 3240, findes en rigtig god oversigtsplan over bygningsarealet med årstal for hver enkelt bygnings oprettelse. Evt. nyopførelser efter 1980 findes ikke på denne oversigtsplan.

Peter Ottosson har lavet en oversigt over bygningerne som findes i: *Dansk Glasmuseum: Glasbyen, Glashuset*, udarbejdet af arkitekttegnestuen Sorgenfrei i årene omkring 2000.

Oversigtsplaner findes også på Næstved Museum.

- **Fotos**

72 fotos fra 1980 taget i forbindelse med Nationalmuseets industriregistrering, Industrialismens bygninger og boliger. Løbenr. 3240.

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Virksomhedsarkiver fra Hellerup-, Kastrup- og Holmegaards glasværker, direktionsarkiv, Det Danneskioldske Arkiv befinder sig i på fabrikken i Holmegaard. Arkivet rummer desuden en stor samling historiske fotografier, litografier og luftfotos, det ældste fra 1860erne.

På Næstvedegnens Lokalhistoriske Arkiv findes et fyldigt arkivmateriale fra perioden 1937-1996 bestående af cirkulærer, regnskaber, fotos, udklip m.m. Endvidere findes personarkiver på i form af erindringer, skudsmålsbøger, fotos og udklip.

På Næstved Museum findes materiale fra arkitekt Peter Ottossons undersøgelser af bygningsmassen på Holmegaards Glasværk fra 1997 og nogle år frem. Dertil kommer en mindre, men god samling af glas fra værket, delvis udstillet på museet.

Endvidere har Holmegaard Glasværk en fantastisk samling af produkter fra Holmegaard og fra Kastrup.

I Aalborg Historiske Museums samlinger findes diverse glasgenstande fra Holmegaard og Kastrup glasværker. Der er tale om kander, flasker, drikke- og henkogningsglas m.m..

NIHA: Nationalmuseets arbejdererindringer: Holmegaard Glasværk: Mappe: Glasmager. ACC 838.

- **Litteratur om industrimindet:**

Buchwald, Gunnar og Mogens Schlüter: *Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, 1975.

Christensen, Aksel E.: *Industriens Historie i Danmark*, III, 2. reprografisk genudgivet i 1975.

Grauballe, Chr.: *Et Besøg paa Holmegaards Glasværk*: Radioforedrag 1933.

Hansen, Ole Pilegaard: *Den katolske menighed omkring Holmegaards glasværk og Fensmark*, i Historisk Samfund for Præstø Amt, årg. 2001, s. 72-80.

Jensen, P.Koch: *Holmegaards Glasværk 1825-1950*, 1950.

Ottosson, Peter: *Lerbygget Komfort*, i: *Liv og Levn* 11 – 1997.

Schlüter, Anne: *Glasværket, et fabriksamfund år 1900*, i: *Industrialismens bygninger og boliger*, nr.2, 1975, s. 3-12.

Diverse kataloger, fortegnelser og prislister over glasproduktionen.

Glasværket omtales i:

Illustreret Tidende 1875.

H.C. Andersens dagbøger 1842.

Peter Ottosson har endvidere udgivet et prospekt til Dansk Glasmuseum: *Glasbyen, Glashuset*, udarbejdet af arkitekttegnestuen Sorgenfrei i årene omkring 2000.

• Analyse af industrimindet

Historie:

Holmegaard Glasværk blev grundlagt i 1825 af enkegrevinde Johanne Henriette Danneskiold-Samsøe, Gisselfeldt. Glasværket blev placeret ved Holmegaards store mose (ca. 550 ha), fordi mosen kunne sikre en vedvarende brændselstilførsel til glasproduktionen. Glasværket var det første i Danmark, og der måtte hentes ny viden i form af udenlandsk arbejdskraft fra Bøhmen for at kunne producere hvidt drikkeglas.

Ved anlæggelsen af fabrikken ved Holmegaard mose blev der opført arbejder- og funktionærboliger, kro, katolsk kapel til den udenlandske arbejdskraft m.m. Fabriksbyen voksede langsomt og er nu sammenvokset med Fensmark landsby.

Fra virksomhedens begyndelse produceredes udelukkende mundblæst glas, og de første år produceredes især flasker. Efter begyndervanskeligheder producerede værket i 1857 udelukkende serviceglas, medens flaskeproduktionen overflyttedes til Kastrup Glasværk. Ved glasproduktionen kunne der ikke bruge dansk sand pga. dets jernhold. I stedet produceredes eget sand af bl.a. flintesten, som blev brændt og knust. Først senere i 1800-tallet blev det billigt nok at importere sand.

Ved første verdenskrigs udbrud kunne værket ikke opretholde importen af råvarer til produktionen. Desuden var det svært at få udenlandsk arbejdskraft (oftest polakker) til tørvegravning, hvorfor produktionen måtte indskrænkes. For at glasproduktionen kunne fortsætte, blev der indført ny teknologi. Værket udviklede bl.a. selv en æltemaskine, og en sporbane til tørveproduktionen blev anlagt. I denne periode koncentrerede værket sig udelukkende om indenlandsk glasforsyning.

I 1920erne anlagde Holmegaard sin første kunstneriske profil, som har givet glasværkets sin kunstindustrielle position. Der blev også anlagt samarbejde med Den Kongelige Porcelainsfabrik. Tidligere (i 1906) havde maleren og keramikeren Svend Hammershøi udført tegninger for Holmegaard til den første designede vinglasserie, der fik navnet Margrethe. Men i 1920erne ansættes en egentlig kunstnerisk leder. Gennem tiden har bl.a. Orla Juul Nielsen, Jacob E. Bang og Per Lütken været med til at tegne værkets kunstneriske profil.

Efter krigen og op i 1920erne var købekraften hos befolkning lav, og værket måtte indskrænke produktion. I stedet startede glasværket i 1926 en produktion af presglas – en billigere produktionsmåde, som kunne billiggøre produkterne for forbrugerne. Produktmæssigt var der tale om billige husholdningsartikler. Samtidig indføres de første halvautomatiske maskinanlæg. Dette produktionsskifte kunne også lade sig gøre, fordi man i 1924 ophørte med tørvegravningen til fordel for import af kul, som var billigere. Kulfyring gav også en bedre og mere stabil opvarmning af glasset. I 1934 blev værkets første fuldautomatiske anlæg taget i brug til masseproduktion af flasker. Under 2. verdenskrig måtte værket genoptage tørvegravningen for at holde gang i produktionen. Først i 1948 kom produktionen op på niveau med førkrigsproduktionen, og i 1949 investeredes i et nyt fuldautomatisk anlæg.

Holmegaards udvikling efter 1950 er kun nødtørftigt beskrevet. Men de sidste 30 år har været præget af nedskæringer, stigende effektivitet og masseproducerede varer. Der har været flere fyringsrunder af blandt arbejdere og funktionærer i årene 1978-80. Desuden blev der i 1990 foretaget en del omstruktureringer i forbindelse med lukningen af Odense Glasværk, hvormed en del af produktionen og medarbejderne overflyttedes til Holmegaard.

Motivering af udvælgelsen:

På nationalt plan må Holmegaard Glasværk anses som det vigtigste danske industrianlæg for produktion af glas. Værket var fra 1825 i en ca. 10-årig periode det eneste i Danmark. Placeringen af glasværket hang tæt sammen med behovet for brændsel til glasproduktionen, hvilket de store mængder tørv i Holmegaard Mose kunne opfylde. I de første ca. 100 år var værket kendt for en meget fin håndværkstradition, hvor udviklingen og teknologien var afhængig af den udenlandske, böhmiske arbejdskraft. Inden for de næste 85 år er det især den kunstindustrielle profil under skiftende kunstneriske ledere, der har præget værkets produktion. Desuden blev det i 1900-tallet en økonomisk nødvendighed for værket at følge med inden for den industrielle udvikling med f.eks. fremstillingen af masseproduceret flaskeglas og pressede glasartikler for at skabe økonomisk grundlag for videreudvikling af de kunstindustrielle tiltag.

På mentalt plan har den patriarkalske fabrikssamfundsopbygning betydet, at de ansatte havde stort tilhørsforhold til fabrikken. Der blev allerede tidligt i værkets historie oprettet sociale omsorgsforanstaltninger som f.eks. sygekasse, hvilket sammen med forholdsvis gode lønninger har været med til at udskyde de ellers traditionelle arbejdskonflikter mellem arbejdere og arbejdsgiver i slutningen af 1800-tallet og ind i 1900-tallets første årtier. Da arbejderne endelig organiserede sig i fagforeninger, organiserede arbejdsgiveren sig samtidigt i DA.

Et andet mentalt spor er kulturforskellene mellem glaspusterne, der var den faglærte udenlandske arbejdskraft, og de danske ufaglærte arbejdere, der hovedsageligt arbejdede som glasslibere. De to grupper giftede sig ikke ind i hinanden og omgik ikke hinanden socialt før op i 1900-tallet, hvor forskellene efterhånden blev udjævnet. Lokalt findes bevidstheden om og dyrkelsen af de tyske rødder stadig i en del af befolkningen.

Betragtet som kulturmiljø fremstår Holmegaards Glasværk som et samlet fabrikssamfund, der er bygget op omkring produktionsbygningerne (glasovnene) og i umiddelbar nærhed af det store moseområde hvorfra brændsel til den tidlige produktion blev hentet. Ud mod mosen ligger glasværkets produktionsbygninger, som fortæller om forskellige faser og facetter i glasproduktionen fra mundblæsning til fuldautomatisk produktion. Centralt på fabriksområdet ligger det ældre byggeri, hvor produktionen af brugsglas finder sted. Her er desuden et større område med lagerbygninger. I et hjørne af fabriksområdet er et stort nyere anlæg til håndtering og forarbejdning af genbrugsglas hvor der også findes en udendørs opbevaringsplads for knust glas.

Den tætte bebyggelse omkring værket består af arbejder- og funktionærboliger som er lave bygninger med rækkehusagtig karakter og tilhørende haver. Der er endvidere en direktør/bestyrerbolig med tilhørende have på glasværkets område. Som kulturmiljø fremstår glasværket meget velbevaret i sin struktur. Karakteren af fabrikssamfund er tydelig for beskueren, idet de mange forskellige bygninger og boliger i området tilsammen bidrager til fortællingen om denne tidlige form for industriel produktion. Det er fortællingen om nærheden til naturressourcerne som nødvendigt grundlag for produktionen samt om glasproduktion, om arbejdets organisering og om hverdagsliv på glasværket i næsten 200 år.

• **Faktaboks**

Kähler Keramik, Kählerbakken 5, Næstved.

Keramikværksted Kähler Keramik blev grundlagt af Joachim Christian Herman Kähler i 1839.

De første værksteder i Kindhestegade 6 (1839- ca. 1895) er nedrevet, og produktionen har siden slutningen af 1800-tallet foregået på Käblersbakken nr. 5. I øjeblikket har værkstedet under seks ansatte, hvorfor man må betegne virksomheden som et kunsthåndværksted og ikke en industri.

• **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

De fleste tidligere produktionsanlæg er frasolgt og nedrevet. Kun selve hovedanlægget med haven er bevaret. Hovedanlægget bestod tidligere både af beboelse, værksteder, rum til ansatte, butikslokale, atelier, pakkerum, sedimentationsbassiner, staklade m.m.

Indgangsbygningens udsmykning med keramiske friser og relieffer, udtrykker bygningernes produktionsvirksomhed og viser virksomhedens kunstneriske betydning og udvikling.

I det nuværende anlæg (en tilbygning fra første halvdel af 1900-tallet) findes der i dag lejligheder på øverste etage og produktionslokaler i de nederste etager.

• **Bevaringstilstand**

De tilbageværende bygninger på Käblersbakken har overordnet en god bevaringstilstand, men der kan i fremtiden være fare for, at de gamle udhuse i træ mod gården forfalder. Inden for de sidste ca. 20 år er der bygget et lejlighedskompleks som nabo til virksomheden, i den forbindelse er baghuset nedrevet.

I øjeblikket ser det ikke ud til, at Næstved Kommune har planer for området.

• **Oversigtsplan**

Oversigtsplaner formodes at befinde sig i Næstved Museums samlinger.

• **Fotos**

Historiske fotos findes i Næstvedegnens Lokalhistoriske Arkiv og på Næstved Museum.

En håndfuld fotos fra 1980 findes i Nationalmuseets industriregistrering med løbenr. 3173.

• **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

En stor mængde genstande, tegningsmateriale, arkivalier, historiske fotos, litteratur om virksomheden og mindst 7000 stykker keramik fra produktionsperioden 1839-1974 befinder sig på Næstved Museum.

En stor modelsamling befinder sig stadig i virksomhedens kælder. Modellerne stammer helt tilbage fra 1800-tallet og er uregistrerede.

Et fyldigt arkivmateriale findes i Næstvedegnens Lokalhistoriske Arkiv. Arkivet rummer bl.a.: vedtægter, forhandlingsprotokoller, personlige papirer, ordnede sager, ejendoms papirer, udklip og fotos.

• Litteratur om industrimindet:

Ud fra litteraturen er det svært at danne sig et overblik over f.eks. den bygningsmæssige udvikling, over arbejdsforhold for de ansatte og produktionens form (som seriefremstilling eller unika) m.m. Litteraturen koncentrerer sig om værkstedet kunstneriske udviklingslinier. Af litteratur kan bl.a. nævnes:

Bülow, Else: *Kähler Keramik - fra pottemageri til kunstindustri 1839-1974*, Nordjyllands Kunstmuseum, Informationsavis. - no. 119, dec. 1982.

Rasmussen, Peder: *Kählers værk*, Nyt nordisk forlag Arnold Busck, 2. udg. 2002.

Thirslund, J.: *Kähler-Keramik gennem hundrede Aar*, Nyt Nordisk Forlag, 1939.

• Analyse af industrimindet

Historie:

Joachim Christian Herman Kähler kom oprindeligt fra Holsten i Tyskland og slog sig ned som keramikere i Næstved i 1839. Pottemagerværkstedet var beliggende i Kindhestegade 6, og i den første tid var der kun en håndfuld ansatte. I værkstedets første 30 år blev der fremstillet etagekakkelovne samt kildevandsdunke og brugsting til madlavning.

I begyndelsen af 1870'erne anlagde Kähler en ny keramik/pottemagerfabrik udenfor Næstved by (på Kählersbakken), som stod færdig i 1875. Det gamle pottemagerværksted i Kindhestegade blev solgt i 1896, og nyt butikslokale ved fabrikken på Kählersbakken blev bygget i 1908.

I perioden 1875-ca. 1925 voksede fabrikkens produktion, bygningsmasse og antallet af ansatte. Fabrikken havde i 1876 12 ansatte, men omkring 1925 var fabrikken én af Næstveds største industrier. I årene 1912-13 blev A/S Kähler en realitet.

Igennem tiden har Kähler-familiens fabrik dannet centrum for den danske kunstkeramik, hvor mange store kunstere og keramikere har mødtes og arbejdet. Blandt mange der har disse stået i forbindelse med Kählers værksteder kan nævnes: Hans Andersen Brendekilde, Carl Ove Julian Lund, Karl Hansen Reistrup, Laurits Andersen Ring, Thorvald Bindsbøll, den legendariske drejer Lars Peter Olsen, Signe Steffensen, Julie Kabell, Tulle Emborg, Nelly Lundstein, Elisabeth Ahlmann, Svend Hammershøi, Jens Thirslund, Helge Daner Jensen, Jais Nielsen, Kai Nielsen, Knud Kyhn, Astrid Tjalk, Gete Petersen, Eva Haase.

Fra medio 50'erne og til ultimo 60'erne udføres der en række bygningsudsmykninger og store skulpturer. Disse opgaver ledes af Herman J Kähler og udføres af kunstnerne Bode Willumsen, Arne Bang, Ejler Bille, Gunnar Westmann, Lennart Rodhe, Rasmus Nellesmann, Allan Schmidt, Jens Rosing, Eva Sørensen.

Kähler værkstedet deltog igennem mange år i et væld af internationale udstillinger og modtog mange medaljer.

I nyere tid opstod der indbyrdes uoverensstemmelser i Kählerfamilien, der bundede i 1960'ernes trange kår for branchen. I 1974 måtte fabrikken lukke, og bygningerne blev overdraget til Næstved Kommune, samtidig med at samlingerne blev overdraget til Næstved Museum. Museet har i dag en stor permanent udstilling af Kähler keramik. Efter flere års usikre forhold og nedlæggelser i produktionen kom virksomheden i 1993 på private hænder, og opretholder nu kunsthåndværkets produktion i samarbejde med dygtige unge keramikere.

Motivering af udvælgelsen:

På national og international plan har virksomheden haft stor kunstnerisk betydning. Desuden har Kählers familieforetagende gennem næsten 150 år været et af de største flagskibe inden for dansk keramik med fremstilling af internationalt berømt kunstkeramik.

I dag fremstår virksomhedens bygningsanlæg i beskedent omfang, da det udelukkende er hovedanlægget og haven der står tilbage. Hermed er det svært at fornemme fabrikkens produktionsmæssige storhedstid. Kun de mange keramiske friser på hovedbygningerne vidner om virksomhedens tidligere status inden for den keramiske kunst.

Knabstrup Teglværk og Knabstrup Keramikfabrik

• Faktaboks

Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik, Knabstrup Stationsby.

Etableret 1856, nedlagt 1988

Grundlægger: Godsejer Frederik Lunn. Fra 1897 selvstændigt aktieselskab (direktør H.H. Schou, nevø til Philip Schou på Alumina)

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Knabstrup hovedbygning 1861 (sten fra teglværket).

Arbejderboliger, funktionærboliger i fabriksområdet og i Knabstrup Stationsby.

Direktørbolig (1930'erne) tegnet af Steen Eiler Rasmussen.

• Bevaringstilstand

Anlægget er meget forfaldent. Ringovnen er delvis nedrevet, men ovnens karakteristiske konturer kan stadig ses. Nogle af

produktionsbygningerne anvendes til kunststillinger i sommerperioden, men i flere bygninger, er der huller og skader i tag, vinduer og murværk. Boligerne på fabriksområdet, som alle er beboet, er velholdte, men meget ombyggede.

• Oversigtsplan

Findes på Holbæk Museum.

• Fotos m.v.

Nutidige samt historiske fotos findes på Holbæk Museum, som ligeledes har glasnegativer med motiver af arbejdet på fabrikken. Museet har desuden 3 malerier af lokale kunstnere med motiver af fabrikken. Det ene af disse malerier er udført af H.F. Gross, der også var designer og kunstnerisk medarbejder på fabrikken.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Holbæk Museums samlinger: arkiv, genstande, fotos.

Holbæk Museum gennemførte i 1998-99 en dokumentationsundersøgelse af Knabstrup teglværk og keramikfabrik, hvor man gennemfotograferede bygningerne, interviewede tidligere medarbejdere, indsamlede genstande og arkivalier, mv.

Genstande på Holbæk Museum: Diverse produkter, gibsforme, støbeforme, skabeloner, værktøj, reklametryksager, kataloger, i alt ca. 1500 genstande inkl. fotos, kataloger mv.

Jernløse lokalarkiv: arkiv, genstande.

Arkivalier samt genstandssamling findes både på Lokalhistorisk Arkiv for Jernløse Kommune og på Holbæk Museum. En mere uddybende fortegnelse over, hvad der findes i Jernløse er under udarbejdelse.

Carl Christian Forup: Rygende fabrikksskorsten 1933
(Knabstrup Teglværk)

På Holbæk Museums hjemmeside: www.holbmus.dk/knabstrup kan man læse historien om Knabstrup, se fotos mv.

Nationalmuseets industriregistrering: Beskrivelse af bygningerne.

NIHA: Nationalmuseets arbejdererindringer: Knabstrup Teglværk: Mappe: Murere 5. ACC 1510

• Litteratur om industrimindet:

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen 1981: Knabstrup Keramik. I: *Fra Holbæk Amt*. - Årg. 74.

Frederiksen, Heidi Bøgelund, Lene Floris og Sven E. Ottosen 2000: Knabstrup Keramikfabrik - storhed og fald. I: *Vestsjællandske livsformer i forandring: kulturstudier i industrialisering, identitet og mobilitet efter 2. verdenskrig*. De kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt

En række artikler i Holbæk Amts Venstreblad.

• Analyse af industrimindet

Historie: Herregården Knabstrup ligger i et område af Vestsjælland, hvor nogle af Danmarks bedste leraflejringer findes. Leret er i århundreder blevet brugt til lervareproduktion, men det var først i 1856 at godsejer Frederik Lunn fra herregården Knabstrup oprettede Knabstrup Teglværk og satte produktionen af tegl i system. På teglværket fremstilledes tagsten af rødler og mursten af blåler. Sten fra Knabstrup Teglværk havde en meget fin kvalitet takket være den gode kvalitet af ler i undergrunden. I 1897 blev teglværksvirksomheden solgt til bestyrer Hans Henrik Schou, som omdannede virksomheden til et aktieselskab. I 1907 opførtes en keramikfabrik i tilknytning til teglværket, hvor man påbegyndte en produktion af urtepotter. I 1915 udvidedes den keramiske produktion til også at omfatte husholdningsartikler. I 1928 overtog Frida Schou ledelsen af fabrikken efter sin far og blev dermed en af landets første kvindelige virksomhedsledere. I hendes tid blev produktionen udvidet med bl.a. en flisefabrik, ligesom der indførtes nye teknikker og maskiner. I fabrikkens bedste år var antallet af ansatte over 300. Frida Schou fratrådte i 1968. I 1970'erne kom virksomheden ind i en række økonomiske vanskeligheder. Teglværket blev udskilt som en selvstændig virksomhed, men stoppede produktionen af mursten i 1980, hvorefter bygningerne forfaldt. Keramikfabrikken blev i 1977 overtaget af kunstneren Bjørn Wiinblad, og fabrikkens egne produkter gik derefter gradvis ud af produktion. Fremstilling af Wiinblads produkter viste sig i længden ikke at være rentabel, og efter flere fyringsrunder måtte fabrikken i 1988 lukke helt.

Knabstrup teglværk er en af de tidligste industrier i det vestsjællandske område og sin tidlige form som repræsentant for en klassisk industriel produktionsmåde. Indtil langt op i 1900tallet fungerede virksomheden som et autonomt fabrikssamfund, hvor arbejdere, funktionærer og ledelse boede på fabrikkens område, og derved dannede et lille samfund i sig selv. Der opførtes en del arbejder- og funktionærboliger på fabrikkens område, og fabrikken ejede desuden omkring 20 boliger i Knabstrup by, som blev lejet ud til medarbejdere. Ved teglværkets start var der endnu ikke udbyggede trafikforbindelser, og det var derfor nødvendigt for fabrikken at have boligfaciliteter til de ansatte på stedet. Men også efter at jernbanen kom, boede hovedparten af de ansatte på eller i nærheden af fabrikken, langt de fleste inden for en radius af 5 km. Virksomheden bevarede derfor pga. sin beliggenhed og deraf afledte status som hovedarbejdsplads et præg af det patriarkalske fabrikssamfund, hvor alle kender alle og virksomhedens ledelse drager omsorg for medarbejderne også ud over arbejdstidens ophør. På Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik har der dog ikke som i andre af landets tidlige fabrikssamfund været skole og børnepasning i tilknytning til fabrikken.

Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik er et eksempel på at industrien ikke altid er betinget af en udbygget infrastruktur, men at en stor lokal forekomst af råvaren og en organiseret tilførsel af arbejdskraft (i Knabstrups tilfælde i sammenhæng med godset) har dannet rammerne om den tidligste industri i regionen. Nyere industriforetagender er i de fleste tilfælde opstået i tilknytning til jernbane eller havneforbindelser, men med Knabstrup var det netop det omvendte, der gjorde sig gældende, idet fabrikkens beliggenhed tiltrak jernbanen eller i hvert fald stationen, omkring hvilken Knabstrup Stationsby siden udviklede sig. Jernbanen medførte muligheder for større afsætning og dermed for udbygning af fabrikkens produktion og sortiment.

I midten af 1900tallet blev der i starten to keramikfabrikker i nærheden af Knabstrup af tidligere medarbejdere på fabrikken, henholdsvis Mørkøv Keramikfabrik og Aksini. Begge fabrikker er i dag nedlagt.

Motivering af udvælgelsen:

På regionalt plan må Knabstrup Teglværk og Keramikfabrik anses som et vigtigt industriminde, der fortæller historien om en stor virksomhed, som har haft økonomisk og social betydning for mange menneskers daglige liv igennem flere generationer. Gennem sine produkter har Knabstrup endvidere haft en betydning, der rækker ud over det lokale og regionale, idet de keramiske varer blev kendt og solgt i hele landet og stadig i dag efterspørges som samlereobjekter. Som virksomhedstype er Knabstrup i denne oversigt repræsentant for det særlige, nemlig en stor patriarkalsk (i en årrække matriarkalsk) ledet virksomhed, der har fungeret som et samfund i sig selv igennem en lang årrække. Denne type virksomhed må anses for særlig i det vestsjællandske område. Knabstrup kan dog samtidig betragtes som en repræsentant for den typiske industri i regionen idet teglværkets udvinding og forarbejdning af leret som lokalt råstof er en karakteristisk produktion særligt i den nordlige del af det vestsjællandske område.

Betragtet som kulturmiljø har den nu nedlagte fabrik i samspil med de landskabsmæssige og bebyggelsesmæssige omgivelser en række formidlingsmæssige kvaliteter. De efterladte lergrave og tipvognsspor er spor i landskabet, som fortæller om forløbet i den produktion, der har foregået på fabrikken igennem 130 år. Fabriksområdet og Knabstrup Stationsby er i høj grad præget af fabrikkens bygninger og boliger, der ligesom mange af de øvrige huse i området er opført i Knabstrups karakteristiske teglsten. Byen er i sig selv et vidnesbyrd om fabrikkens betydning, idet den er opstået på grund af fabrikkens behov for arbejdskraft der skulle have et sted at bo.

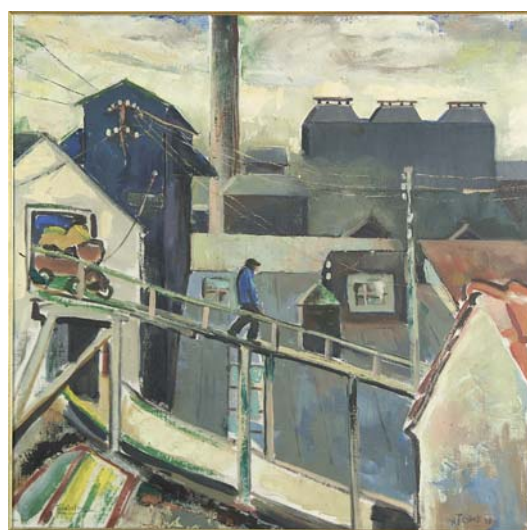
Bygningernes forskelligartethed kan endvidere fortælle historien om hverdagsliv og sociale skel i lokalområdet, hvor arbejdere, funktionærer og direktører boede hver for sig og ikke omgik hinanden udenfor fabrikkens område.

Ud over de fysiske levn i form af bygninger og spor i landskabet har Knabstrup også sat sig betydelige mentale spor i lokalbefolkningens bevidsthed. Mange mennesker i lokalområdet har været beskæftiget på fabrikken, og en del bor fortsat i fabrikkens gamle huse. Fabrikken fungerer som en knage for identitet i lokalsamfundet, idet den har været livsgrundlag for mange mennesker ofte i flere generationer og har været synonym med lokalområdet i den tid, den var i drift.

Knabstrup er endvidere et af de få musealt veldokumenterede industriminder i regionen. Der foreligger et stort materiale af både nutidigt (1998) og historisk karakter, idet Holbæk Museum har foretaget en undersøgelse af teglværket og keramikfabrikken og i den forbindelse indsamlet et fyldigt materiale om produktion og arbejdsliv på stedet. Museet har endvidere en række genstande fra Knabstrup i samlingerne, både keramiske produkter og genstande fra produktionsapparatet.

Karen Jensen: Knabstrup Teglværk og lervarefabrik.
(Holbæk Museum)

H.F. Gross: Knabstrup Teglværk og
Lervarefabrik 1938 (Holbæk Museum)

Faxe Kalkbrud A/S

• Faktaboks

Hovedgaden 13, 4654 Fakse Ladeplads.

Aktieselskabet blev stiftet 1884 af Etatsråd C.F. Tietgen i samarbejde med Etatsråderne tømrermester J.A. Blom, V. Lindberg og Lensbaron T. Reedtz-Thott.

Endvidere havde Faxe Kalkbrud tilknytning til De jyske Kalkværker og svenske værker i bl.a. Malmø og på Gotland.

Faxe Kalkbrud var tidligere en afdeling under FLS, som bl.a. i 1964 overtog Stevns Kridtbrud. I 1996 opkøbte Lhoist-gruppen Faxe Kalk af FLS, og i 1998 blev Faxe Kalk opdelt i tre virksomheder; A/S: Faxe Kalk, Faxe Kridt og Faxe Paper Pigments. Faxe Kridt og Faxe Paper Pigments blev solgt fra i 1998-99.

Mørtelværkerne ved Appelbys Plads og ved Tuborg Havn i København hørte tidligere under Faxe Kalkbrud A/S.

Endvidere hørte diverse teglværker tidligere under bruddet, bl.a. Vråmose Teglværk og Faxe Teglværk.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Kalkbruddets ældste produktionsanlæg er stort set væk, kun produktionsbygninger af nyere dato samt den gamle direktørbolig, der nu huser virksomhedens administration står tilbage.

I både Fakse, Fakse Ladeplads og i de omkring liggende landsbyer findes der adskillige arbejder- og funktionærboliger. Fakse Ladeplads er opvokset omkring kalkproduktionen i Fakse Kalkbrud, hvorfor de fleste af især de ældre boliger på en eller anden måde har tilknytning til arbejdsstedet Faxe Kalkbrud A/S. De ældste bevarede boligbebyggelser af kalkstensmurværk (ca.1852) ved Favrbvej relaterer sig direkte til stenværkstedet Gefion, men også til teglværket og havnen. Herudover findes Faxe Kalkbrud A/S direktørbolig, *Villaen*.

En grundigere gennemgang af bruddets mange boliger er foretaget af Margit Baad Pedersen, i bogen *De gik i bruddet - En skildring af arbejdet i Faxe kalkbrud* fra 1984, s.70-83.

• Bevaringstilstand

Der foreligger en bevarende lokalplan nr. 300-32 for Fakse Ladeplads, som blev vedtaget i 2003. Heri findes en registrering af bevaringsværdige bygninger i byen. På kommunes hjemmeside findes en database der indeholder oversigt over de enkelte bygninger og deres bevaringstilstand. Faxe Kalkbruds arealer og bygninger er ikke medtaget i denne lokalplan, med undtagelse af virksomhedens kontorbygning (den tidligere "Grevens Sommerbolig") på Hovedgaden 13 og lystanlægget "Direktørens Skov", der også rummer et mindesmærke for direktør Otto Mortensen.

Disse anlæg har høj bevaringsværdi og god bevaringstilstand.

Siden 1970'erne er der sket store ændringer med havnens anvendelse og udseende, da udskibningen af kalkproduktionen er faldet til fordel for landtransport. Således har en række lagerbygninger, siloanlæg og distributionsbygninger mistet deres funktion, og man kan forvente, at der i fremtiden nedrives en del af disse anlæg til fordel for f.eks. lystbådehavnens arealer.

I forlængelse af den bevarende lokalplan for Fakse Ladeplads, har amtsrådet i Tillæg nr. 7 til Regionplan 2001-2013 givet kalkbruddet tilladelse til fortsat at indvinde kalk i det eksisterende brud, samt at udvide udvindingen i et nyt område mod nordvest. Amtets tilladelse gælder fra 2003

og 30 år frem i tiden. I den forbindelse gives der tilladelse til etablering af seks nye indvindingsboringer og to nye overvågningsboringer.

Sluttelig har Fakse Kommune udarbejdet tanker og ideer til udviklingen og anvendelsen af Faxe kalkbrud, når der ikke længere brydes kalk i området²³. Planen indeholder bl.a. tanker om oprettelse af kalkbruds- og geologimuseum og genopførelse af Rollo-tårnet.

• **Oversigtsplan**

Det har ikke været muligt at finde oplysninger om evt. oversigtsplaner.

• **Fotos**

Historiske fotos findes på Østsjællands Museum og på Faxe-Rønnede Lokalhistoriske Arkiv. Fire fotos fra 1977 findes i Nationalmuseets industriregistrering, Industrialismens bygninger og boliger. Løbenr. 3254.

• **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

A/S Faxe Kalkbrud arkiv.

Et meget fyldigt arkiv fra bruddet findes i Faxe-Rønnede Lokalhistoriske Arkiv for perioden 1884-2004. Arkivet indeholder bl.a. cirkulærer, medlemsfortegnelse, korrespondance, regnskabsmateriale, ejendoms papirer, udklip, fotos, og bygningstegninger.

På Østsjællands Museum findes historiske fotos og diverse arbejdsredskaber fra kalkbruddet. I 1980-81 har Østsjællands Museum desuden foretaget interviews med 19 tidligere arbejdere ved Faxe Kalkbrud. Materialet befinder sig Østsjællands Museum.

Museet har desuden udarbejdet en database over bygninger opført i faksekalksten, som kan ses på: <http://www.aabne-samlinger.dk/oestsjaellands/kalkstenshuse/index.asp>

• **Litteratur om industrimindet:**

Baad Pedersen, Margit, *De gik i bruddet - En skildring af arbejdet i Faxe kalkbrud*, Fakse geologiske og kulturhistoriske Museumsforening, 1984.

Borre, Klaus (red.), *Faxe Kalk 100 år*, Faxe Kalkbrud, 1984.

Clemmensen, C. A., *Aktieselskabet Faxe Kalkbrud - Et Tilbageblik over Selskabets Virksomhed gennem 50 Aar*, Langkjær, 1934.

Niss, Carsten, Baad Pedersen, Margit, Rasmussen Alice, *På tur i Fakse Kalkbrud*, 1995, Amtscentralen. 1 kassette (VHS) 1 bog.

Diverse artikler i aviser og tidsskrifter.

Andet:

1 kort: Kalke af April 1898. Matr. Nr. 177 Faxe og Stubberup Byer, Faxe Sogn, Faxe Herred, Præstø Amt. Kopieret efter Matrikelskortet november 1901, Registratør Buhl 1901.

• **Analyse af industrimindet**

Historie:

I 1884 blev aktieselskabet Fakse Kalkbrud A/S dannet af C.F. Tietgen. Allerede før aktieselskabets stiftelse helt tilbage til middelalderen blev der brudt kalk, men i mindre omfang end efter aktieselskabets dannelse. Fra midten af 1800-tallet steg kalkudvindingen, da de to største

²³ Se: <http://www.fakse.dk/tekstversion/info.asp?infoId=1349234>

kalkbrudsejere anlagde en anløbsmole i 1843. I årene 1859-60 blev der anlagt en tilsvarende mole mod øst af en tredje ejer, og i starten af 1860'erne udbyggedes den ene mole til en egentlig havn og en anden udbyggedes i 1870. Den østre havn er i dag sandet til, mens den vestre indgår i det nuværende havneanlæg. Sideløbende med udbygningen af havnene, blev en skinnevej fra kalkgruberne ved Fakse by til Fakse Ladeplads anlagt. Skinnevejen åbnede i 1864. Hermed var grunden til en egentlig jernbane til Fakse Ladeplads lagt. Jernbanens nuværende udformning og forløb stammer fra 1880, hvor persontransport og stationsbygning kom til.

I Fakse Kalkbrud A/S tidlige produktionsår blev der udover selve kalkbrydningen, fremstillet sten til bygninger, søjler, trapper, badekar m.m. i stenværkstederne. Bruddet har bl.a. leveret sten til Marmorkirken, St. Albans Kirke og Huitfeldt-monumentet ved Langelinie i København.

Selskabet havde ved Fakse Ladeplads eget havneanlæg med bl.a. tilhørende gødningskalkfabrik.

Under første verdenskrig konsoliderede selskabet sin økonomiske stilling pga. større fortjeneste, og i 1930'erne blev produktionsanlæggene moderniseret og nye teknologi blev indført. Bl.a. installeredes den første hydratkalkfabrik i Stubberup i 1930 og første roterovn til kalkbrænding etableres i 1932 (blev nedlagt i 1968, samtidig med at roterovn nr. tre indvies).

Efter 2. verdenskrig udvikles selskabet enormt både teknologisk og organisationsmæssigt. Teknologisk indvies roterovn nr. to i 1948, industrikalkfabrik nr. 2 indvies i Fakse Ladeplads i 1963 og siloanlæg i Vejle Havn indvies i 1967 m.m.

På trods af at både Østsjællands Museum og Fakse Kommune har gjort meget ud af bebyggelseshistorien omkring Fakse Kalkbrud, mangler der stadig undersøgelser og forskning om selve virksomhedens produktionsanlæg. Samtidig mangler der forskning om Fakse Kalkbrud A/S og dets tilknyttede selskaber og om dets stilling som del af en stor koncernvirksomhed.

Motivation for udvælgelse:

Faxe Kalkbrud er på national plan det største danske kalkbrud, endvidere er traditionen for kalkens brydning meget lang og kan føres tilbage til middelalderen.

Regionalt og lokalt har kalkbruddets virksomhed haft altafgørende betydning for byens opvækst omkring kalkbruddet og dets udskibningssted. På den måde kan man karakterisere byen som et kulturmiljø over kalkbruddets eksistens.

I den lokale bevidsthed har bruddets fremvækst stor betydning, da mange indbyggere gennem tiderne har haft arbejde i kalkbruddets produktionsled.

Faxe Kalkbruds og Stevns klinger har endvidere været med til at tiltrække turister allerede tilbage i slutningen af 1800-tallet. Den mentale bevidsthed som bruddets produktion har givet befolkningen afspejler sig bl.a. i Østsjællands Museums arbejde med registrering af kalkstens huse og ved museets interviews af gamle arbejdere ved bruddet.

Også i det kommunale arbejde er forvaltningen bevidst om Faxe Kalkbrud A/S og dets betydning for Fakse Ladeplads. Indirekte har virksomheden bevirket, at den bevarende lokalplan for byen blev udarbejdet. Samtidig med har kommunen gjort sig tanker om fremtidsplaner for benyttelsen af virksomhedens arealer ved kalkbruddets evt. ophør om 30 år.

Landbrugsrelateret industri

Landbrug var indtil langt op i 1900tallet det største erhverv i begge amter, og det er derfor naturligt at meget af den industri, der er etableret i området, har været tæt knyttet til landbrugets produktion. Den landbrugsrelaterede industri inkluderer et bredt spekter af industrivirksomheder. Det synes indlysende, at industri, som forarbejder produkter fra landbruget (f.eks. mejerier, slagterier, sukkerfabrikker mv.), må betegnes som landbrugsrelateret. I denne oversigt har vi endvidere medregnet den industrielle produktion, der går den anden vej, dvs. som producerer til landbruget (f.eks. jernstøberier, maskinfabrikker). Det kan diskuteres, om og hvornår landbrugsproduktion kan være en industri i sig selv. Den moderne svinefarm med 'mekanisk produktion' af slagtesvin er eksempel på et nutidigt grænsetilfælde, som dog ikke er kommet med i denne industrioversigt, der har sin tidsmæssige afgrænsning ved 1970, hvor denne form for landbrug endnu ikke var etableret.

Etableringen af den landbrugsrelaterede industri skal ses i sammenhæng med den radikale omlægning inden for landbruget, der fandt sted i sidste halvdel af 1800tallet. Opfindelsen af ny landbrugsteknologi og gode konjunkturer for kornproduktionen var begge væsentlige årsager til produktionsstigningen i landbruget. Det økonomiske overskud, som blev resultatet heraf, gjorde det muligt for landmændene at investere yderligere i de mange nye typer redskaber og maskiner, som udvikledes på dette tidspunkt. Opfindelserne inden for landbrugsmaskiner stammede fra USA og kom til Europa i løbet af 1840'erne. I Danmark begyndte de første maskinfabrikker omkring 1850 så småt produktionen af tærskværker og mejemaskiner, såmaskiner i 1880'erne og tærskværker i 1890'erne. Den type landbrugsrelateret fødevarerindustri, som tidligst blev etableret i Vestsjælland og Storstrøms amter (samt i den øvrige provins) var bryggerier, spritbrænderier og dampmøller med tilhørende bagerier, der forarbejdede de store kornmængder, som blev høstet i perioden. Den forarbejdning af vegetabiliske produkter, som tidligere var foregået privat, flyttede efterhånden til industrien. Sideløbende med denne type fabrikker blev der oprettet en række jernstøberier og maskinfabrikker, som bl.a. fremstillede maskiner til den kornforarbejdende industri.

Da landbruget i 1870-90'erne måtte omlægge produktionen til mere husdyrhold blev der skabt et behov for flere landbrugsbygninger. Samtidig fik de nye landbrugsindustrier brug for både bygninger og maskiner (ex. smørcentrifuger og smørkærner på mejerierne). Dette medførte en øget efterspørgsel på industriprodukter som tegl, byggematerialer, maskiner samt emballage.

Bryggerier

Indtil midten af 1800tallet foregik ølbrygning fortrinsvis i hjemmene eller i små håndværksvirksomheder i de større byer. Ølproduktionen skete ved overgøring, hvorved øllet kunne fremstilles på få døgn. Omkring midten af århundredet kom det undergærede og langtidsholdbare bajerske øl til Danmark. Produktionen af denne øltype tog længere tid på grund af længere gæring, og gæringsprocessen krævede afkølingsfaciliteter. Der var derfor store fordele ved storproduktion. Efter 1850 grundlagdes hvad der senere skulle vokse til større bryggerier i landets købstæder, og særligt i perioden 1870-1890 kom der gang i ølproduktionen (Johansen1988:59). Også i regionen, som denne oversigt beskæftiger sig med, blev der fra midten af 1800tallet etableret en række mindre bryggerier i byerne, blandt andre: Kalundborg 1852, Nykøbing Sjælland 1855, Faxe bryggeri 1901 og Nykøbing F. Bryghus 1863.

De fleste af bryggerierne lukkede eller fusionerede med andre bryggerier i løbet af 1900tallet. Af en registrant over bevarede bryggeribygninger i Danmark udarbejdet af Kulturhistorisk Museum Randers i 2003²⁴ fremgår det, at der idag eksisterer 14 helt eller delvist bevarede bryggerier i Vestsjællands Amt og 18 i Storstrøms Amt. Hovedparten af de gamle bryggeribygninger anvendes i dag til andre formål, fortrinsvis beboelse og erhverv. I dag er der kun 3 store industrielle bryggerier tilbage i regionen, nemlig Faxe Bryggeri, Maribo Bryghus og Harboes Bryggeri i Skælskør. Maribo Bryghus fusionerede i 2000 med Bryggerigruppen, som er en bryggerikoncern samlet i 1989 og bestående af bryggerierne Faxe, Albani, Ceres og Thor samt to litauiske bryghuse. Harboes Bryggeri har ligeledes opkøbt udenlandske bryggerier og driver nu disse i en koncern sammen med en kalkunfarm og den tidligere Skælskør Frugtplantage. Harboes koncern kan føre sin historie tilbage til starten i 1800-tallet og koncernen er fortsat i Harboe-familiens eje. Koncernen har bibeholdt virksomhedens forskellige aktiviteter i Skælskørområdet (samt udlandet) og har ikke gennemført sammenlægninger med andre bryggerier.

Ønslev Bryghus

²⁴ Kaiser-Hansen 2003.

Harboes bryggeri

- **Faktaboks**

Harboes bryggeri (tidl. Bryggeriet Sydvestsjælland), Spegerborgvej, Skælskør
Oprettet 1883 af Jørgen Harboe, Adolf Harboe og Jørgen Lotz. Virksomheden er et familieselskab, og familien har haft stor indflydelse i Skælskør og omegn.

Produktion af øl, sodavand og maltekstrakt. Øl og sodavand sælges over hele landet samt til eksport. Maltekstrakt sælges udelukkende til eksport.

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Bygningsbeskrivelse (Industriregistreringen): Bryghus på 4 etager i kampestensopmuring, siloanlæg, tankanlæg, lagerbygninger, malteri, kølerum, tapperi. Alt er grundmuret i gule sten, tagkonstruktioner med 45 graders hældning, tagene belagt med rød og brun tegl. I 1970'erne opført foredragssal og gæsterum. Ud mod vandet findes kontorlokaler indrettet i den tidligere direktørbolig. Den gamle bryggeribygning er fortsat bevaret, men moderniseret indvendigt. Siden 1960-70'erne er der blevet bygget til. En moderne stålskorsten har afløst de to oprindelige skorstene, som dog stadig findes. Et moderne malteri opførtes i 1971-72. En ny stor lagerbygning er netop opført og taget i brug 2004.

Anlægget vurderes af stor bevaringsværdi, da det er et af de ældste bevarede bryggerier i Danmark. Bygningerne har smukke udsmykninger af facaderne. Byggestilen er historicistisk romantik.

- **Bevaringstilstand**

Bygningsmassen er velholdt og i god stand.

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Nationalmuseets industriregistrering: Løbenummer 3036. Heri diverse fotos og postkort med bygningerne som motiver.

Skælskør Egnshistoriske Arkiv har bygningstegninger, regnskabsmateriale, jubilæumsskrifter og fotos mm. fra virksomheden.

Virksomheden har en hjemmeside: www.harboe.dk hvor man kan finde oplysninger om virksomhedens produktion og historie.

- **Litteratur om industrimindet:**

Høgh, Hilde: Min morfar var ølkusk. I: *Jul i Skælskør*. 16. årg. 2003

• Analyse af industrimindet

Virksomhedens historie: Bryggeriet Harboe og Lotz blev grundlagt af brønderiejer Jørgen Harboe, tømmerhandler Adolf Harboe og købmand Jørgen Lotz i 1883. Jørgen Harboes søn Gunner tog til Tyskland for at lære at brygge og imens opførtes bryggeriet i Skælskør. Efter nogle år overtog Gunner Harboe bryggeriet og omdøbte det til Bryggeriet Sydvestsjælland. Bryggeriet gik siden i arv til Gunner Harboes søn Frederik, som kom ind i firmaet i 1910 og siden til dennes søn Gunner, som startede i virksomheden i 1946. I 1949 ændredes navnet igen til Harboes bryggeri, og i 1957 blev bryggeriet omdannet til aktieselskab med medlemmer af familien Harboe som eneste aktionærer. I 1984 blev Bernd Griese direktør for Harboe koncernen. Berndt Griese er gift med Gunner Harboes datter Kirsten Gunnarsen Harboe. Harboe koncernen omfatter i dag foruden bryggeriet i Skælskør flere udenlandske bryggerier, frugtplantagen Danfrugt (tidligere Skælskør Frugtplantage) og kalkunfarmen Harboe Farm ligeledes beliggende i Skælskør.

Motivering af udvælgelsen:

Harboes Bryggeri er både repræsentant for det typiske og det særlige industriminde i Vestsjællands Amt. Bryggerier er en hyppigt forekommende industritype i det vestsjællandske område, hvor hver større by har haft mindst ét af slagsen. Således har der langt op i det tyvende århundrede været bryggerier samtlige købstæder, og flere af dem er startet længe før Harboes Bryggeri f.eks. Kalundborg og Nykøbing Sjælland i 1850'erne og bryggeriet Alliance i Ringsted helt tilbage i 1802. Af de vestsjællandske bryggerier er det dog kun Harboes, som har formået at overleve og udvikle sig ind til i dag. Dette har sikkert flere årsager, men en af forklaringerne kan være, at firmaet er tæt knyttet til familien Harboe, som måske har formået at holde kapitalen i selskabet. Desuden har bryggeriet haft held til at lancere sin pilsnerøl som discountøl nummer 1 på det danske marked. Det er i dag de færreste, som ikke kender til Harboes produkter. På den måde kan bryggeriet også betragtes som en særlig virksomhed for det vestsjællandske område, da virksomhedens produkt er blevet landskendt. Harboes Bryggeri er således eksempel på en moderne virksomhed, der har forstået at overleve gennem det 20. århundredes svingende konjunkturer og udfordringer. For at kunne det, har virksomheden satset stort på det brede marked og har udvidet produktionen af øl og mineralvand, ligesom den har bredt sig over nye produktionsområder.

Harboes Bryggeri har relationer til andre virksomheder i området, som ligeledes er kendt ud over regionen. Det gælder Harboes Farm beliggende på Slagelsevej og Næstvedvej, som er en del af koncernen Harboe, og som producerer kalkunkød til hele landet. Der er endvidere en forbindelse mellem Harboes Bryggeri og virksomheden Skælskør Frugtplantage, idet stifteren af frugtplantagen var gift ind i Harboe-familien. I dag er navnet Skælskør Frugtplantage solgt, men Harboe-koncernen ejer plantagen i Skælskør (som nu hedder Danfrugt A/S) og fremstiller en frugtdrik på basis af produktionen fra plantagen. Skælskør Dampmølle, hvis bygning fortsat ses på havnen, er ligeledes bygget af medlemmer af familien Harboe, og rundt om i byen findes private villaer, som ligeledes har været i familiens eje. Harboefamilien har endvidere sat sig mange spor på kirkegårdene i Skælskørområdet. Harboe-imperiet har dermed i den grad været med til at sætte sit fingeraftryk på byen, både hvad angår

fysiske spor og i forhold til arbejdspladser. Harboe-koncernen kan derfor med god ret betegnes som et lokalt industriimperium i Skælskør, startet af en lille håndfuld mænd i anden halvdel af 1800tallet, og med succes videreført helt frem til i dag.

Harboes Bryggeri har endvidere en række formidlingsmæssige kvaliteter som industriminde, idet meget af det oprindelige byggeri er bevaret. Man kan med udgangspunkt i bryggeribygningerne fortælle historien om et lille lokalt bryggeri der gennem det 20. århundrede udviklede sig til en stor koncern.

Videre undersøgelser: Der er ikke meget viden om bryggeriet i Skælskør Museums samlinger. Da bryggeriet bygningsmæssigt er velbevaret, forretningsmæssigt blomstrende og endvidere har en historie, som knytter sig tæt til en af byens store købmandsfamilier, vil det være helt oplagt i nærmeste fremtid at gennemføre en museal undersøgelse af virksomheden, hvor der samles op på stifterhistorien, indsamles relevant arkivalisk materiale og laves beskrivelser af de enkelte led i produktionen, interviews med ledelse og medarbejdere samt gennemfotografering af bygninger og produktion.

Maribo Bryghus

• Faktaboks

Maribo Bryghus, tidligere Bryggeriet Thor.
Vesterbrogade 11-13, Maribo.

Grundlagt i 1895 af hvidtølsbrygger Christian Jørgensen. Både Christian Jørgensens senere enke og parrets søn Axel Jørgensen har tidligere stået for driften. I 1997 erhvervede det odenseanske bryggeri Albani selskabet.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Anlæggets midte består af det gamle bryggeri, hvor bygningerne stammer fra slutningen af 1800-tallet.

Det oprindelige bryghus omfattede Vesterbrogade 11 – 13. Bryggeriet brændte i 1896, hvorfor en del af bygninger stammer fra årene herefter. Hele anlægget består udover bryggeriet af tappehaller, nyere lager og siloer, af kontorer og boliger i forbindelse med selve bryghuset. En bolig på fabrikken har tidligere fungeret som direktørbolig.

Til bryggeriet hører desuden en række bygninger, der består af lejlighedsbyggeri og er beliggende foran bryggeriet ud mod Vesterbrogade. Desuden findes der på Bangshavevej boligbyggeri fra slutningen af 1800-tallet, der udmærket kan have været boliger for arbejderne ved bryghuset.

Som følge af bryggeriets fortsatte virksomhed er der foretaget en del udvidelser og ændringer bl.a. i 1924, 1930 og 1935 i de sidste 10-20 år.

• Bevaringstilstand

Ingen bevaringsbestemmelser. Den bedste bevaring sker ved, at bryghuset forsætter sin produktion som førhen. Der er ingen fare for anlæggets ældre dele, da de efterhånden er indkapslet af nyere tilbygninger, og det vil derfor være svært at foretage ændringer i disse dele, da pladsen er trang inden for anlæggets kerne.

Den gældende Lokalplan 57 for området med Maribo Bryghus er udarbejdet i forbindelse med bryghusets udbygning i 1995, hvor der blev foretaget en udbygning af bryghuset ind mod Maribo by, og samtidig blev der opstillet lagertanke på tilkøbte arealer ud i mod Bangshavevej.

Maribo Kommune har ikke planer om ændringer i lokalplanen eller udarbejdelse af nye planer for området.

• Oversigtsplan

I Nationalmuseets Industriregistrering, løbenr. 7010 ligger to grundplaner; én fra 1949 og én fra 1975.

• Fotos

Tre nyere eksteriørfotos fra 1975, ligger i Nationalmuseets Industriregistrering, løbenr. 7010.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

På Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm forefindes Retsbetjentarkiverne: Maribo Byfoged afd. B. Syns- og taxationsforretninger 1889-1919, vurderingsforretning fra 1903 hvor

bryghusets bygninger og inventar beskrives. Kopi af denne findes på Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

På Maribo Lokalhistoriske Arkiv ligger et fyldigt arkivmateriale, der indeholder: Vedtægter/love, korrespondance, regnskabsmateriale, ejendoms papirer, udklipsmateriale og bygningstegninger.

Bryghuset er registreret ved Nationalmuseets Industriregistrering i 1975 og har løbenr. 7010.

• **Litteratur om industrimindet:**

Sørensen, Poul, *Bryggeriet "Thor" Maribo*, Forlag: Poul Sørensen, 2003.

• **Analyse af industrimindet**

Historie:

Hvidtølsbrygger Christian Jørgensen oprettede i 1895 bryggeriet, Thor, i Vestergade, Maribo. Da Christian Jørgensen døde i 1906 stod hans enke for driften indtil 1911, herefter fortsatte sønnen Axel Jørgensen produktionen. I 1934 begyndte Maribo Bryghus for første gang at brygge bajersk øl og i 1935 udvidedes produktionen til pilsnerøl, mens mineralvand først produceredes fra 1948.

Af nyere produkter fremstiller Maribo Bryghus en læskedrik-serie med navnet Frisco. En del af Frisco-mærkerne er sukkerfrie, hvorfor Maribo Bryghus i dag er leverandør på læskedrikke til samtlige hospitaler, plejehjem etc. inden for Hovedstadens Sygehusvæsen.

I 1941 blev virksomheden omdannet til aktieselskab, og i 1966 skiftede bryggeriet navn til Maribo Bryghus for at undgå forveksling med Thor Bryggeriet i Randers. I 1970 opkøbte Maribo Bryghus Bryggeriet Stevns i Store Heddinge, og 20 år senere overtog man også det gamle Marrebæk Bryggeri på Falster (Gl. Landevej 135, 4873 Væggerløse). I 1997 blev Maribo Bryghus solgt til Albani Bryggerierne, som i 2000 fusionerede med Bryggerigruppen. Maribo Bryghus er i dag Maribos næststørste virksomhed, der beskæftiger 60-65 medarbejdere og årligt producerer 360.000 hektoliter øl og vand.

Motivering af udvælgelsen:

Maribo Bryghus er udvalgt, fordi det er et meget repræsentativt miljø inden for bryggeriindustrien. Førhen lå de mindre lokale bryggerier rundt omkring i hele landet. Af disse små gamle bryggerier er der få tilbage. Bygningsmæssigt kan man stadig fornemme bryghusets fortidige og mindre anlægsstørrelse idet at de ældste produktionsbygninger er indkapslede i nyere tilbygninger.

Maribo Bryghus brygger endnu kun pilsnerøl og har et stort lokalt publikum. Med Maribo Pilsner har bryghuset en markedsandel på 50 % i detailhandelen på Lolland-Falster, hvorfor virksomheden stadig har betydning på lokal og regional plan.

Dampmøller

I perioden fra 1850-60 fik næsten alle provinsbyer et jernstøberi og et dampbrænderi, og mange steder grundlagdes også en dampmølle, f.eks. blev de første dampmøller uden for København bygget i Nakskov i 1852 og i Maribo og Skælskør i 1853 (møllen i Maribo brændte i 1881 og blev genopbygget). Af disse tre er bygningerne fra Skælskør og Maribo dampmøller endnu bevaret og nu indrettet til kontorer og boliger. Senere kom der også dampmøller i Næstved og Sorø (ca. 1850'erne), Nykøbing F. (1856) og Nysted (1857), Holbæk (1876), Ringsted (1881), Slagelse (1903) og Kalundborg (ukendt år). I Storstrøms Amt var der desuden dampmøller i Tappernøje og Herlufsholm. Af de mange tidligere møller er det kun Ringsted dampmølle samt OTA i Nakskov (nu Nakskov Mills Food), som endnu er i funktion.

I samme periode oprettedes fabriksbagerier eller brødfabrikker nogle steder i relation til dampmøllerne (f.eks. Skælskør). Flere brødfabrikker var startet på initiativ fra arbejderbevægelsens lokale organisationer f.eks. Arbejdernes Fællesbageri i Holbæk (1896) og Arbejdernes Fællesbageri i Nykøbing (1920). Et nyere eksempel på fabriksbageri er småkagefabrikken KellsenBisca i Stege

Ringsted Dampmølle

• Faktaboks

Ringsted Dampmølle, Næstvedvej 2, 4100 Ringsted.
Oprettet: 1881 af J.C. Frandsen, 1910 aktieselskab. Siden 1987 ejet af Cerealia Danmark A/S
Antal arbejdere 1935: 7
Antal ansatte i dag: 19.

Ringsted Mølle

Cerealia Danmark A/S fremstiller kornbaserede produkter, både som færdigvarer og produkter til videre industriel forarbejdning. Cerealia Foods står for afsætning af færdigvarer til detailhandelen. I Ringsted fremstilles hvede- og rugprodukter til bagerier.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Beskrivelse af bygningerne (industrireg.): Påbegyndt i 1875 med en række til og ombygninger – sidste gang i 1990 (læsehaller). Bygningskomplekset består af mølle, diverse mel og kornsiloer, lagerbygninger samt beboelse. Ældre fabriksbygning i rød blank mur i stram arkitektur, nyere bygninger opført i beton. 35 m. høj betonsilo opført i 1959. Direktørboligen opført i 1882 blev nedrevet i 1980'erne i forbindelse med udvidelser. De tidligere hestestalde fra 1915-16 er ombyggede og fungerer som lagerbygninger. En bygning fra 1924-25 er opført efter brand, det var tidligere kornsilo og møllebygning, men huser nu (1980) lager og værksted. Tilbygninger foretaget i 1946-47, 1959-60 og 1970-71. Oversigtsplan over virksomhedens bygninger findes i kopi. Virksomheden er ikke med i BBR.

• Bevaringstilstand

Ældre bygningsmasse er delvis bevaret. Flere tilbygninger. Bygninger af meget varierende kvalitet.

• Oversigtsplan

• Fotos

Historiske fotos af virksomheden findes på Ringsted Museum, samt i Midtsjællands Lokalhistoriske Arkiv (Reg. Nr. B 1365 m.m.).

Ringsted Museum har fotograferet virksomheden.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Et virksomhedsarkiv findes på stedet (1980).

Nationalmuseets industriregistrering: Løbenummer 3013

• Litteratur om industrimindet

• Yderligere undersøgelser

Meget påkrævet med kulturhistorisk undersøgelse, mens virksomheden endnu er i funktion. Iflg. nuværende ledelse har produktionsanlægget kun få år tilbage (fortroligt!), men overlever i kraft af nærheden til de sjællandske kornleverandører.

• Analyse af industrimindet

Virksomhedens historie: Ringsted Dampmølle er en af Ringsteds ældste virksomheder. Den var tidligere vigtig som større arbejdsplads på linje med byens slagteri og maskinfabrik. Ringsted Dampmølle var før i tiden en blandt mange sjællandske dampmøller, men er nu den sidste større dampmølle øst for Storebælt. Fabrikken modtager korn til forarbejdning fra hele Sjælland. I 1987 blev fabrikken opkøbt af den landsdækkende virksomhed Cerealia Mills, som sammen med Cerealia Foods udgør Cerealia Danmark A/S, der er en del af en af Europas største møllerikoncerner. CM har møller i Odense, Vejle, Ringsted og Lunderskov på Fyn.

Motivering af udvælgelsen: Af de mange tidligere dampmøller i regionen er det kun Ringsted Dampmølle, som endnu er i funktion. Fabrikken er dermed et eksempel på en virksomhed, som tidligere var typisk forekommende i området, men nu er blevet særlig. Som en møllevirksomhed knytter Ringsted Dampmølle sig tæt til landbrugets produktion af korn, der males til mel eller forarbejdes til andre produkter, som fabrikken sælger videre til videre industriel forarbejdning (f.eks. brødfabrikker), bagerier og detailhandel.

Historien om Ringsted Dampmølle er også et stykke illustrativ fusionshistorie, som er karakteristisk for mange industrielle brancher. Dampmøllen var en selvstændigt fungerende virksomhed indtil 1987, hvor den blev opkøbt af et større firma som også driver møller i flere andre danske byer. Ringsted Dampmølle er på den måde blevet del af en koncern der hører til blandt Europas største inden for kornforarbejdning.

Ringsted Dampmølle har værdi som industrielt kulturmiljø i Ringsted, idet virksomheden er beliggende tæt på bykernen, med bygninger fra forskellige perioder, som fortæller om udviklingen i mølledriften.

Skælskør Dampmølle

- **Faktaboks**

Skælskør Dampmølle, Vestergade 1, Skælskør

Opført 1853 af pastor Niels Madsen Harboe.

Virksomheden er nu nedlagt. Bygningen er fredet og restaureret og anvendes til erhvervslejemål (turistbureau og kontorer).

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

I 1988 blev der foretaget en gennemgribende ombygning af Dampmøllen til erhvervslokaler, der har gjort, at den gamle Dampmølle er blevet et smukt og dominerende vartegn for Skælskør havn.

Ejendommen er fredet som den eneste industribygning i Vestsjælland.

- **Bevaringstilstand**

Bygningen fremstår meget velbevaret. Det er dog kun dampmøllens skal, som står tilbage, produktionsapparatet er ikke bevaret.

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

- **Litteratur om industrimindet**

Jensen, Hannelene Toft: Da dampen kom til Skælskør: uddrag af N.M. Harboes breve vedr. opførelse af et dampbrænderi og en dampmølle 1849-18. I: Fabrik og bolig. - 1986, nr. 2.

- **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie: Skælskør Dampmølle blev opført af sognepræsten i Magleby, pastor Niels Madsen Harboe (1786-1861). Pastor Harboe havde arvet sin brors virksomhed, der bestod af et brændevinsbrænderi og to vindmøller. Brænderiet og den ene mølle brændte i 1849, og der blev opført et dampbrænderi (1850) og en dampmølle (1853) til afløsning for det nedbrændte. Ved pastor Harboes død overgik møllen til to af hans sønner, hvoraf den ene havde lært mølleri hos dampmøller Bay i Nakskov. En anden søn Jørgen Harboe arvede dampbrænderiet, og det var ham, som i 1883 var med til at stifte Harboes Bryggeri i byen (se side 41).

Skælskør Dampmølle producerede store mængder hvedemel, som sejledes af små skippere til Kalundborg og Vordingborg eller sendtes ad landevejen til omliggende byer. Brødrene Harboe fortsatte produktionen af mel indtil den sidste brors død i 1896, hvor dampmøllen blev solgt. Ved århundredeskiftet var maling af brødkorn ikke længere nogen god forretning, og den nye ejer J.J. Lotz udskiftede dampmaskinen og gik i stedet over til at producere kreaturfoder. Senere blev bygningen brugt som foderblandingsfabrik, og mellem 1965 og 1987 havde et benzinfirma til huse i dampmøllen. Bygningen blev fredet i 1977 på lokalt initiativ, men forfaldt langsomt, da der ikke var penge til vedligeholdelse. I 1988 blev Dampmøllen restaureret og er i dag en karakteristisk bygning,

som præger bybilledet i Skælskør. Bygningen huser i dag byens turistbureau, en tandlægeklinik samt diverse kontorer.

Motivation for udvælgelsen: Skælskør Dampmølle er et eksempel på tidlig industri, som er etableret i relation til vækst i kornproduktionen, strategisk placeret på havnen, hvorfra udskibning af korn og færdigmalet mel let kunne foregå. Skælskør Dampmølle er en af de mange dampmøller, der gennem 1800tallets sidste halvdel blev etableret i det vestsjællandske område. Da kornproduktionen faldt, var mølleriet ikke længere rentabelt, og dampmøllen skiftede derfor funktion flere gange i løbet af 1900tallet. Skælskør Dampmølle er en typisk form for industri i 1800tallet, men den bevarede møllebygning gør møllen til noget særligt i dag.

Fysisk er møllen markant i bybilledet omkring Skælskør Havn, og bygningen er et vartegn for byen. Skælskør Dampmølle er en tidlig del af det større familieejede industrikompleks Harboes, som har præget og stadig præger Skælskør-området. Dampmøllen skal derfor ses i sammenhæng med Harboes Bryggeri, frugtplantagen, kalkunfarmen, og evt. ejernes privatboliger. Sammen med de øvrige dele af Harboe-koncernen bør dampmøllens historie indgå i en fremtidig undersøgelse af dette dominerende industriimperium i Skælskør.

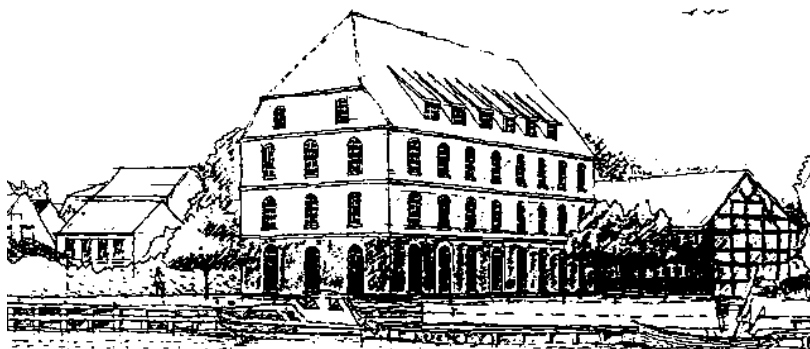

Illustration fra Skælskør Biblioteks hjemmeside

Aktieselskabet OTA, De forenede Havre- og Rismøller, Nakskov

• Faktaboks

Virksomheden blev etableret i 1898 af forpagter Christian Sonne, Rosenlund, Maribos storkøbmand Carl Qvade og professor Westerman. Havregrynsfabrikken med navnet AVENA havde i starten beliggenhed i Maribo.

Møllen i Maribo nedbrændte i 1913 og virksomheden flyttede til Gasvej 3 i Nakskov.

I 1930 blev OTA en del af The Quaker Oats Company, Chicago.

Nuværende virksomhed er Nakskov Mill Foods A/S, der producerer morgenmadsprodukter.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Havregryns- og risfabrikken på Gasvej 3 i Nakskov blev efter brand ca. 1917 genopbygget med hovedkontor, fabrikations- og lageranlæg. I 1923 opførtes en stor rismølle, i 1938 udvidedes anlægget med en stor nybygning og i 1948 byggedes en stor kornsilo til opbevaring og tørring af ca. 12.000 tons korn. Bygningerne fra 1920-30erne karakteriseres i kommuneatlasset fra Nakskov Kommune som de vigtigste bygninger i anlægget. Byggeriet er præget af murstensbyggeri. De nyere produktionsanlæg er præget af beton- og elementbyggeri.

• Bevaringstilstand

Anlægget har en god vedligeholdelsesstand og fremstår med sin højde som meget karakteristisk i bybilledet. OTA-fabrikken er beskrevet i Nakskov Kommunes kommuneatlas fra 1990, hvor fabrikken er ét af de tre industrianlæg, der fremhæves i Nakskov by. I atlasset er enkelte af anlæggets bygninger karakteriseret med høj bevaringsværdi.

I øjeblikket ser det ikke ud til, at Nakskov Kommune har planer for området.

• Oversigtsplan

Oversigtsplaner findes på Nakskov lokalhistoriske Arkiv.

• Fotos

Historiske fotos er registreret i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3434.

I Nakskov lokalhistoriske Arkiv findes historiske fotos fra virksomheden.

Det formodes, at historiske fotos findes i Lolland-Falsters Stiftsmuseums samlinger.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

På Nakskov lokalhistoriske Arkiv findes et fyldigt arkivmateriale fra perioden 1898-1999. Arkivet består af diverse ordnede sager, udklippsamlinger, fotos, lyd/videobånd, bygnings- og produkttegninger.

På Roskilde Museum findes samlingen småeventyr fra Ota Solgryns pakker (sag nr. 01948).

Det formodes, at genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv. kan findes i Lolland-Falsters Stiftsmuseums samlinger.

NIHA: Nationalmuseets arbejdererindringer: Ota i Nakskov: Mappe: Møller. ACC 1355.

• Litteratur om industrimindet:

Et indblik i arbejdsforholdene på OTA i 1970erne gives i:

Simonsen, Eva: *OTA-strejken*, Internationale Socialister, 1975.

Andet materiale:

Heiberg, Peter: *Og kongen holdt ord!: OTA-bøgernes danmarks-historier: en (lokal)historisk og biografisk nøgle*, Bøttiger Bøger, 1999.

Ota Solgryn, reklame: Vitalius Sørensens Meritter Nr. 18, Statsbiblioteket, 1999.

• Analyse af industrimindet

Historie:

Danmarks første havregrynsmølle blev oprettet i 1898 i Maribo af en håndfuld fremtrædende mænd på Lolland. Det var forpagter Christian Sonne, Rosenlund, der fik idéen til oprettelsen af havregryns fabrikken. I samarbejde med bl.a. storkøbmand Carl Qvade i Maribo og professor Westerman blev virksomheden grundlagt med navnet AVENA. A. Boesen, der havde studeret havregrynsfremstilling i Skotland, blev ansat som direktør. Fabrikationen foregik i begyndelsen i en gammel vindmølle. Møllen havde anskaffet et lokomobil, der blev brugt som drivkraft, hvis vinden svigtede. I perioden fra 1898 til 1913 blev mølleanlægget udvidet flere gange, da Avenagrynene blev meget populære. Anlægget i Maribo nedbrændte i 1913, hvorefter produktionen flyttede ind i en gammel dampmølle i Nakskov (muligvis den gamle dampmølle fra 1852?). I 1915 skiftede virksomheden navn til OTA, da man ved en højesteretsdom blev frakendt navnet AVENA. I årene 1917-1919 nedbrændte møllen igen og nye produktionsanlæg blev anlagt i Nakskov. Desuden erhvervede virksomheden en grund på Islands Brygge. I årene 1917-19 indgik virksomheden samarbejde med ØK. I 1923 introduceredes virksomhedens risprodukter, og i 1930 blev OTA en del af den allerede veletablerede amerikanske Quaker-virksomhed, hvorefter OTAs hovedkontor flyttede til København. Nu kom der for alvor gang i produktionen, og i 1933 blev OTA Solgryn registreret som varemærke. OTA solgryn udgav i 1924-1942 en lang række små historiebøger, som gav ethvert havregryns spisende barn i Danmark indblik i Danmarks- og verdenshistorien. Man kunne ikke købe bøgerne, men måtte samle mærker i OTA Solgryn-pakkerne for at få dem.

Af det øvrige varesortiment kan nævnes PAMA ris/minutris (1952), cornflakes (1953), Guldkorn (1956), Havrefras (1959), diverse kogeris produkter (1963-68) og müsliprodukter i 1970erne.

I 1960-70erne udvidedes virksomhedens produktionsområder med fremstilling af kryddere og tvebakker ved overtagelse af TARTA A/S i Hvidovre. Endvidere påbegyndes salget af hunde- og kattemat med navnene *Kennel* og *Pussi* importeret fra Holland, og i 1971-72 etableres en ny fabrik for produktionen af hunde- og kattemat i Nakskov. I løbet af 1970erne skete der desuden en del omstruktureringer i forbindelse med OTAs salgsselskaber, og fra 1975 solgtes alle OTAs produkter udelukkende fra OTAs egen salgsorganisation.

Motivering af udvælgelsen:

På nationalt plan er OTA en af de vigtigste industrier, der forarbejder korn. Som virksomhed er OTA Danmarks første, men også mest kendte havregryns- og risemølle. I den danske befolkning er der en stor bevidsthed om virksomhedens produkter, både som vigtig komponent i den private husholdning, men også som en del af en mental bevidsthed. Den danske befolkning har en fælles referenceramme omkring produkter som f.eks. OTA Solgryns små historiebøger. Solgryn er med sit

logo blevet et ikon for morgenmad på tværs af generationer, hvilket virksomheden også selv bevidst benytter i dets selviscenesættelse i bl.a. nutidige Tv-reklamer.

På lokal og kulturhistorisk plan fremstår OTA (Nakskov Mill Foods A/S) som én af Nakskov bys mest fremtrædende industrikomplekser, som synsmæssigt dominerer bykvarteret omkring Møllebugten, hvor forskelligartet bebyggelse af boliger og erhverv nu er blandet sammen.

Jernindustri

I takt med de gode konjunkturer i landbruget og den spirende fødevareindustri i 1800tallet fik metal- og maskinindustrien vind i sejlene. Jernindustrien spillede en central rolle i forhold til det fremvoksende industrisamfund dels med hensyn til produktion af landbrugsmaskiner, som kunne lette arbejdet og øge produktionen i landbruget, og dels med produktion af maskiner til den voksende fødevareindustri. Også kakkelovne og gryder var der efterspørgsel på.

De første jernstøberier på Vestsjælland og øerne blev oprettet i begyndelsen af 1840'erne. I 1842 grundlagdes Peder Lunges Jernstøberi ved Næsbyholm, som senere blev flyttet til Sorø, og jernstøberiet Bruunhaab, Nykøbing F.. I tiden op mod århundredeskiftet blev der også etableret maskinfabrikker både i byerne og på landet. Flere af disse startede med en landbrugsrelateret produktion, men lagde med tiden produktionen om efter markedets efterspørgsel. De seks maskinfabrikker og jernstøberier, som er medtaget i denne oversigt, er eksempler på variationen inden for den udbredte jernindustri i de to amter. Både Bjælkerup Jernstøberi, Holbæk Jernstøberi, Holeby B&W og Bukhs motorfabrik i Kalundborg startede i sin tid op med landbrugsrelateret produktion men tilpassede i løbet af 1900-tallet produktionen for at tilfredsstille efterspørgslen fra andre kunder, f.eks. industrivirksomheder.

Flere af de tidlige jernindustrier startede som en lokal smedje, der udvidede produktionen til mere industriel virksomhed med landbruget som aftager. Et eksempel er jernstøberiet i Bandholm, som i slutningen af 1840erne blev oprettet på initiativ fra lensgreve Knuth til servicering af grevens storlandbrug. Modsat blev Peder Lunges Jernstøberi og Bjælkerup Jernstøberi oprettet i henholdsvis 1842 og 1853 på selvstændigt initiativ fra to unge iværksættere. Begge støberier producerede maskiner til landbruget, og Bjælkerup Jernstøberi udvidede gennem tiden produktionen til også at omfatte mejerimaskiner, tærskværker og ikke mindst malkemaskinen Stevns, som gjorde støberiet kendt i lokalområdet. Jernstøberiet producerede også hjul og skiftespor til Østbanen, bid til knusemaskiner, garverimaskiner og garmvægte til fiskenet. Holbæk Jernstøberi producerede i de tidlige år maskiner og redskaber til brug i landbruget, men gik i 1900tallet over til en produktion af varer til lokalsamfundet og industrien, særligt brøndgods. I dag har fabrikken specialiseret sig inden for en nicheproduktion af designervarer i støbejern til offentlige og private rum, f.eks. parker og haver. Skuderløse Maskinfabrik er anlagt efter at tilbagegangen inden for landbruget satte ind, og fabrikken har hele tiden haft produktion til industrien som sit primære felt. Kongskilde Maskinfabrik ved Sorø, som blev startet i 1949 og senere opkøbte Lunges Jernstøberi, har formået at bevare relationen til landbruget i sin produktion. Dette er sket ved at satse stærkt på det internationale marked og på en teknologisk udvikling af landbrugsmaskiner, som passer til det moderne landbrugs stordrift.

N. Andersens Jernstøberi og Maskinfabrik (Bjælkerup Jernstøberi)

• Faktaboks

N. Andersens Jernstøberi og Maskinfabrik, Kirkeskovvej 4, 4660 Store Heddinge.

Også kaldet Bjælkerup Jernstøberi

Maskinfabrik etableret 1853 og jernstøberi 1857 af Niels Andersen

Produktionen ophørte i 1993, og virksomheden blev endeligt indstillet i 2003. Gennem alle år har samme familie ejet virksomheden.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Den første bygning til jernstøberiet blev opført i 1857. Bygningen var en bindingsværksbygning på 10 x 25 alen (6,30 x 15,57 meter) med murede vægge af kridtsten samt tegltag. Der er sikkert tale om en del af den længe, der nu rummer smedje og støberi, gennemskåret af værkstedsbygningen i røde sten. Bindingsværket i væggene er senere fjernet, og bygningen er nu helt grundmuret, i smedjens sydside med røde mursten, i nordsiden med kridtsten. Væggene i nordenden af bygningen (støberiet) er en blanding af kridtsten og røde

mursten. Støberiets tagkonstruktion blev forhøjet i 1940'erne.

I 1910 blev der opført en stor træbygning beklædt med tagpap sydvest for værkstedbygningerne. Bygningen er uopvarmet og er blevet brugt til maskinhus samt svejse- og pladearbejde.

Selve gårdens bygninger var opført i bindingsværk med stråtag. På et tidspunkt er det oprindelige stuehus blevet erstattet af et større, men stadig i bindingsværk. I sydlængen, hvor der nu er indrettet bolig, var der tidligere modelsnedkeri, og her var der vistnok også indrettet værelser til lærlinge samt ugifte svende. Gårdens øvrige to udlænger blev i 1926 erstattet af bygninger i røde mursten, og i vestlængens sydende blev der indrettet tre kamre til lærlinge. Det nuværende stuehus er opført i 1937 og er bygget i røde mursten.

Det fortælles, at drivkraften i begyndelsen var en hesteomgang. Denne blev dog udskiftet med en dampmaskine, og den nuværende værkstedsbygning, der ligger på tværs ind gennem kridtstensbygningen er muligvis opført i forbindelse med opstilling af dampmaskinen. Dampmaskinen blev afløst af en elektromotor, vistnok i 1925.

• Bevaringstilstand

Bevaringstilstanden er ifølge Østsjælland Museum unik, da en del af fabrikkens bygninger er de første fra 1857. Der er løbende blevet sat nye maskiner ind, men der er aldrig foretaget en gennemgribende modernisering, og der er bevaret maskiner fra 1800-tallet. Den gamle hovedaksel, der løber ned gennem hele værkstedet, og hvorfra maskinerne blev drevet med forlagstøj, er stadig intakt, og i princippet kan motoren startes og hele værkstedet fungere. Jernstøberiets bygninger og inventar afspejler udviklingen inden for metalindustrien fra begyndelsen til 1960'erne, hvor virksomhedens udvikling gik i stå (dvs. man indkøbte ikke nye maskiner).

- **Oversigtsplan**

Østsjællands Museum

- **Fotos**

Østsjællands Museum

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Østsjællands Museum har i foråret 2004 gennemført en undersøgelse af virksomheden med støtte fra Kulturarvsstyrelsens hastesum. Museet har foretaget fotodokumentation, interviews med tidligere medarbejdere, foretaget arkivarbejde, indsamlet arkivalier mv. Museet søger Rådighedssummen 2005 til opmåling af bygningerne og registrering af maskinerne. Østsjællands Museum undersøger blandt andet muligheden for at få jernstøberiet overført til et frilandsmuseum el. lign. Museet peger på jernstøberiet som kandidat til et af de 25 nationale industriminder.

- **Litteratur om industrimindet:**

Pedersen, Margit Baad og Helle Schummel: *Bjælkerup Jernstøberi og Maskinfabrik*. Upubliceret rapport over hasteundersøgelse af virksomheden i 2004. Østsjællands Museum.
Artikel om Bjælkerup Jernstøberi i *Stevns før og nu 1999*.

- **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie (uddrag af Pedersen og Schummel 2004):

Virksomheden blev etableret i 1853 af Niels Andersen (1837-1907) i forbindelse med en lille gård ved Bjælkerup nord for Store Heddinge på Stevns. Niels Andersen døde i 1907, og sønnen Lars Andersen tog over som leder. Den 19 år yngre fætter og svoger Niels Andersen havde været lærling på jernstøberiet, og da han kom tilbage fra et ophold i USA i 1924, fik han mere og mere indflydelse på driften af støberiet. Efter Lars Andersens død i 1940 blev virksomheden omdannet til et interessentselskab, som Niels Andersen blev leder af. I 1950 overtog Niels Andersens søn Paul ledelsen, men Niels Andersen arbejdede med på værkstedet næsten lige til sin død i 1975. Paul Andersen indstillede virksomheden, da han blev syg i 1990 og døde tre år senere. Derefter brugte hans søstersøn Bjørn Tornehøj værkstedet til sin død i 2003.

Antallet af medarbejdere på Bjælkerup Jernstøberi har svinget noget gennem tiden. I 1916-17 var der 8-9 svende og 4 lærlinge, i 1940'erne var arbejdsstyrken den samme, men i 1960'erne var den faldet til 4-5 svende og et par lærlinge. De sidste år arbejdede Paul Andersen alene sammen med en svend. Bjælkerup Jernstøberi fungerede som en traditionel håndværksvirksomhed, hvor lærlinge og ofte også ugifte svende langt op i tiden boede og spiste hos deres mester.

Produktionen: Allerede i 1857 byggede Niels Andersen som omtalt hakkelsemaskiner både til håndkraft og hestekraft. Tærskværker hørte også til produktionen i de tidlige år. Da andelsmejerierne begyndte at vokse frem i 1880'erne, leverede Niels Andersen maskiner til disse, men det står ikke klart, hvor meget der blev fremstillet fra grunden i Bjælkerup. Vedligeholdelse af maskiner på egnens mejerier fortsatte gennem hele den periode, der er bevaret journaler for (indtil 1957). Fra 1930'erne producerede støberiet også malkeanlæg. Niels Andersen udtog i 1941 to patenter på en speciel konstruktion af pulsatoren. Denne konstruktion gjorde, at pulsatoren var nemmere at indstille og vedligeholde, end det havde været tilfældet med de hidtil brugte. De fleste dele til malkemaskinen, der fik navnet "STEVNS", producerede støberiet selv. Vakuumpumpen

blev lavet i flere størrelser, alt efter hvor mange køer malkeanlægget skulle betjene. Modeller til det støbte pumpehus findes endnu i modelsamlingen.

Bjælkerup Jernstøberi arbejdede også for andre lokale erhverv. Støberiet havde bl.a. en del arbejde for fiskerne i Rødvig med reparationer af spil, motorer m.m. I takt med industrialiseringens udvikling og nye industriers fremkomst i lokalområdet fik Bjælkerup Jernstøberi nye niches at operere i. Det skete blandt andet, da jernbanerne etablerede sig på egnen, hvor navnlig Østbanen blev en af støberiets store kunder. Her fik jernbaneselskabet afdrejet hjul, lagt nye bandager på hjulene, støbt nye bremseklodser og i øvrigt udført reparationer på vogne og lokomotiver samt spor. Faxe Kalkbruds jernbanemateriel blev ligeledes repareret i Bjælkerup, både lokomotiver og vogne. I støberiets modelsamling findes stadigvæk træmodellerne til støbning af bl.a. bremseklodser til Faxe Kalkbrud vogne. Kalkbruddet brugte også Bjælkerup Jernstøberi til reparationer af maskinerne på kalkovnene samt på teglværket og cementfabrikken ved Faxe Ladeplads. En anden af støberiets store kunder var Holtug Kalkværk. Der blev ofte ringet fra kalkværket, om at der var sket en skade på kalkmøllen. Det forventedes, at der straks stillede en mand med de fornødne reservedele, så det gjaldt om altid at have et lager af de dele, der skulle udskiftes, bl.a. en større mængde små drejede koniske pinde. På modelloftet står der modeller til nogle store støbte plader til kalkmøllen.

Der blev også leveret materiel til teglværker, og langt op i tiden vedblev riststænger at være en stor artikel på støberiet. Der findes en stor samling modeller til riststænger i forskellig størrelse.

Den service- og reparationsvirksomhed, der havde været Bjælkerup Jernstøberis hovedarbejdsområde fra i hvert fald slutningen af 1800-tallet, fortsatte helt frem til lukningen. Industrivirksomheder inden for mange forskellige områder fik vedligeholdt deres maskinpark.

Virksomheden kan siges at befinde sig i feltet mellem håndværk og industri. Virksomheden var fra begyndelsen i 1853 mekaniseret og blev det i stigende grad med indførelse af dampmaskine, kraftdrevne drejebænke mv. Samtidig har der gennem hele perioden været relativt få ansatte og produktionen er fortrinsvis foregået på bestilling, ligesom det har været en del af virksomhedens arbejde at yde service og vedligehold ude hos kunderne. Virksomheden har altså i høj grad forsynet et kendt marked med varer.

Motivering af udvælgelsen:

Bjælkerup Jernstøberi er et unikt og intakt stykke industrihistorie, som har været i funktion helt op i nyeste tid. Bygningerne og inventaret fortæller historien om en tidlig industri som startede op med en landbrugsrelateret produktion, men som i takt med konjunkturerne har formået at tilpasse sig andre typer produktion. Jernstøberiet er eksempel på en lille industrivirksomhed som overvejende har produceret til kunder i lokalområdet og i regionen. Endelig er virksomheden både velbevaret og veldokumenteret takket være indsatsen fra Østsjællands Museum. Der findes således både eksisterende spor i landskabet (bygninger), genstande, arkiv samt erindringer fra tidligere ansatte, hvilket må betegnes som sjældent i forbindelse med små og gamle industrivirksomheder.

GH Holbæk Jernstøberi

• Faktaboks

GH Holbæk Jernstøberi. Lundemarksvej 22. Ejes af Per Wolf Petersen.

Oprettet i 1859 af Sven Jansen under navnet Jansens Jernstøberi, beliggende i Blindestræde, Holbæk. Der produceredes støbegods og håndtærskværker. Senere købt af Jansens svigersøn og omdøbt til N.H. Petersens jernstøberi. Virksomheden producerede maskiner og inventar til mejerier samt landbrugsmaskiner, kakkellovne, komfurer, vinduer. Virksomheden fik patent på et selvrensende tærskværk i 1892. I 1918 blev N.H. Petersens virksomhed delt i en maskinfabrik og et jernstøberi. Jernstøberiet fik til huse i nye bygninger på Lundemarksvej 22. Produktionen bestod af håndformet gods, maskinformede masseartikler. Jernstøberiets speciale var brøndkarne, Rendestenskarne, kørebanedæksler.

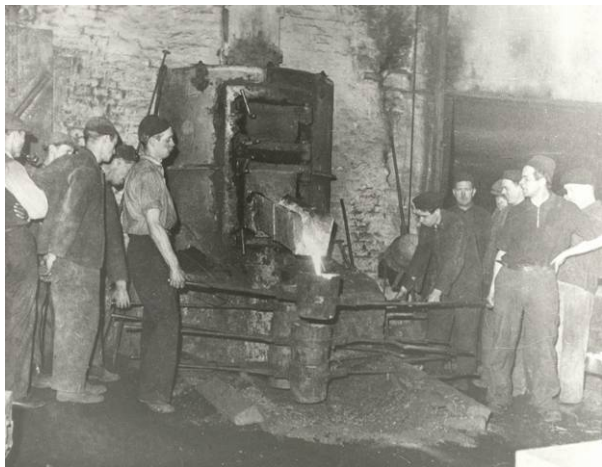
I dag har jernstøberiet skiftet navn til GH Form som fremstiller designgenstande i støbejern.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Bygningsmassen går tilbage til etableringen i 1918 og er siden udvidet med bl.a. bygninger tegnet af Holbæk-arkitekten Marius Pedersen. Desuden findes direktørbolig m.v.

• Bevaringstilstand

Den nyeste bygningsmasse er velholdt, mens den ældre er noget forfalden.

• Oversigtsplan

• Fotos

Holbæk Museum: Diverse fotografier bl.a. en rigtig fin fotoserie fra støberiets indre med motiver fra produktionen (udateret, formentlig 1940-50'erne)

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

På Holbæk Stadsarkiv findes et fyldigt arkivmateriale omkring jernstøberiet indeholdende bl.a.: Vedtægter/love, forhandlingsprotokoller, personlige papirer, korrespondance, regnskabsmateriale, mv.

• Litteratur om industrimindet:

Virksomhedens hjemmeside: www.ghform.dk

Jubilæumsskrift findes på Holbæk Stadsarkiv.

• Analyse af industrimindet

Virksomhedens historie: Sven Jansen oprettede 1859 et jernstøberi og maskinfabrik i Holbæk under navnet Jansens Jernstøberi. Støberiet producerede komfurer og handelsstøbegods, men også håndtærskmaskiner. I 1876 overtog N.R. Petersen fabrikken og omlagde produktionen til mejerimaskiner til de mange nye mejerier som i denne periode oprettedes i hele landet. N.R. Pedersens jernstøberi fremstillede således dampkedler, pasteuriseringsapparater, pumper og andet

mejeriinventar. Desuden fremstillede fabrikken en selvrensende tærskemaskine. I 1907 stiftedes Holbæk Maskinfabrik A/S på basis af N.R. Pedersens fabrik, og i 1918 udskiltes jernstøberiet fra dette firma og kørte videre under navnet Holbæk Jernstøberi. A/S. Holbæk Jernstøberi leverede på linje med andre lokale jernstøberier støbegods til lokalområdet, overvejende brøndgods. Jernstøberiet var gennem mange år underleverandør af støbegods til industrien, men har gennem de seneste år arbejdet med produktudvikling og genoptaget ideen med at anvende støbejern til gadeinventar m.v. Støberiet arbejder sammen med en række af landets førende arkitekter og møbeldesignere. Støberiet udfører desuden specialopgaver med restaurering af gammelt støbegods.

Motivering af udvælgelsen:

Metalindustrien var en af de industriformer, som tidligst blev udbredt i Danmark. Produktionen af landbrugsmaskiner var med til med til at sætte gang i landbrugsproduktionen, og den stigende velstand i landbruget satte siden gang i andre industriformer. Metalindustri i form af jernstøberier og maskinfabrikker er en af de mest udbredte industrier i amtet, og der har været små som store virksomheder både i byer og på landet. I 1930' - 40'erne var metalindustrien den mest udbredte type industri i Holbæk, som havde mange små og store maskinfabrikker og værksteder. Holbæk Jernstøberi er den metalvirksomhed i byen, hvis historie rækker længst tilbage, idet støberiet, som åbnede i 1859, var det første i byen. Jernstøberiet er et eksempel på en ældre købstads-industri, der har formået at stå imod konkurrencen fra virksomheder i østen og andre steder i globaliseringens tidsalder. Dette skyldes bl.a. en strategi, der udnytter "viden" som ressource til en nicheproduktion baseret på moderne design. Holbæk Jernstøberi udgør også et interessant kulturmiljø idet stort set alle bygninger som er opført siden 1918 er bevaret på støberiets areal. Man kan dermed ved at studere miljøet få indsigt i ikke bare en spændende industriel produktion, men også se hvordan fabrikken er knopskudt med til- og nybygninger i takt med at markedsvilkårene og produktionen har ændret karakter og omfang.

Fremtidige undersøgelser:

Med sin lange historie, en bygningsmasse, som rækker tilbage til 1918 og en produktion, som har ændret sig i takt med tidens konjunkturer, vil Holbæk Jernstøberi være en nærmere undersøgelse værd med henblik på at skaffe en større og mere detaljeret viden omkring en gammel virksomhed, som beskæftiger sig med en klassisk industriproduktion. Holbæk Museum har i 2004 søgt midler fra Rådighedssummen til at lave en undersøgelse af Holbæk Jernstøberi og metalindustrien i Holbæk i relation til andre sjællandske metalindustrier.

H.C. Lunge & Søn **(Kongskilde Maskinfabrik)**

• **Faktaboks**

H.C. Lunge & Søn, Priorgade 11-15, Sorø
Jernstøberi og maskinfabrik.

Oprettet ved Næsbyholm i 1842 af snedker Peter Lunge. I 1863 flyttet til Sorø.

Fabrikken blev i 1959 opkøbt af Kongskilde Maskinfabrik, Skælskørvej 64, 4180 Sorø.

• **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Bygningsbeskrivelse: Bygningskompleks der udgør en samlet helhed med bygninger fra fabrikkens start og frem til 1914 som det nyeste. Fabriksbygninger, arbejderboliger samt direktørbolig som en del af komplekset.

Grundplan findes i skitseform i Nationalmuseets Industriregistrering, Løbenummer: 2956.

Bygningerne i Priorgade er endvidere nøjagtigt beskrevet i *Historiske huse i Sorø*. (Nationalmuseet og Sorø Amtsmuseum 1982)

En del af bygningerne i Priorgade er i dag nedrevet, mens andre bruges til beboelse.

• **Bevaringstilstand**

• **Oversigtsplan**

• **Fotos**

• **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Fyldigt virksomhedsarkiv findes i Sorø lokalarkiv.

Nationalmuseet optog en film af fabriksmiljøet, inden det blev revet ned efter slutningen af 1970'erne.

På Erhvervsarkivet i Århus findes virksomhedens arkiv 1855-1983 indeholdende: interessantprotokol 1954-60, journal og årsregnskabskladde 1923-1959, revisionsprotokoller 1955-74, hovedbøger 1922-60, kassebøger 1949-68, salgsbøger 1916-29 + 1954-60, købsbøger 1944-60, omkostningsbøger 1924-60, lønningsbøger 1874-1961, handelsprovisionsbog 1924-38, kalkulationsbøger 1903-40, model- og lagerbøger u. å., tilsynsbøger 1874-1957, kataloger 1885-1960, div. sager 1855-1983, fotos u. å., privat kassebog 1942-60.

På Erhvervsarkivet findes endvidere for Kongskilde Maskinfabrik: Kassebog 1959-60.

• **Litteratur om industrimindet:**

Historiske huse i Sorø. Nationalmuseet og Sorø Amtsmuseum 1982

J. I. P.: Snedkersvend lagde i Næsby grunden til Lunge & Søn's jernstøberi og maskinfabrik

I: *Jul i Sorø*. - Årg. 27 (1979). - S. 8-12.

På virksomhedens hjemmeside: www.kongskilde.com kan man læse en lille smule om Kongskilde Maskinfabriks historie og produktion.

• **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie: Fabrikken startede i Peter Lunges hjem i landsbyen Næsbyholm. Ejendommen lå på en skråning ned mod Susåen og udnyttede vandkraften i et sidevandløb til åen til at drive støberiets blæsebælg. Virksomheden var den første i landet til at fremstille

landbrugsmaskiner. På fabrikken fremstilledes mange typer landbrugsmaskiner, særligt tærskværker og motorer. Fabrikken var en af de første i landet til at fremstille tærskværker og hakkelsemaskiner.

I 1856 førtes jernbanen tværs over Sjælland, hvilket betød en lettelse for transport af varer. P. Lunge flyttede af den grund i 1863 sin fabrik til Sorø, hvor der var station. I de første 3-4 generationer var virksomheden familieejet og gik i arv fra far til søn. Virksomheden beskæftigede i 1920'erne omkring 100 mand. I 1959 blev fabrikken overtaget af A/S Kongskilde Maskinfabrik, som i 1973 påbegyndte udflytningen af Lunge-virksomheden til industrikvarteret i Pedersborg.

Kongskilde Maskinfabrik er stiftet i 1949 af Hans Tyndeskov og Mogens Petersen som maskinfabrik med produktion af landbrugsmaskiner. Denne produktion er fastholdt, og i dag producerer virksomheden teknisk avancerede landbrugsmaskiner til salg i hele verden. Virksomheden har endvidere en produktion af andre typer maskiner, bl.a. emballagemaskiner og pakkerimaskiner. Kongskilde Maskinfabrik er i dag en af de største virksomheder i Sorø.

Motivering af udvælgelsen: Historien om Lunge og Søn samt Kongskilde Maskinfabrik er historien om et af de tidligste jernstøberier i regionen, der blev startet op af en ubemidlet snedker med et stort opfindertalent. I lighed med andre former for tidlig industri blev fabrikken placeret på et sted, hvor vandkraften kunne udnyttes. Siden blev nærheden til jernbanen og den dermed kortere afstand til kunder og leverandører vigtigere for fabrikkens placering, hvorfor den blev flyttet til Sorø. Maskinfabrikken startede op med en produktion af maskiner til landbruget og holdt fast ved denne produktion gennem hele fabrikkens levetid, dog suppleret med en produktion af motorer ligeledes til landbruget. Fabrikkens mangeårige erfaring med landbrugsrelateret produktion har måske været årsag til, at den nyetablerede Kongskilde Maskinfabrik så muligheder i at opkøbe fabrikken, da det blev muligt i slutningen af 1950'erne. Kongskilde Maskinfabrik arbejdede fra begyndelsen med produktion af landbrugsmaskiner, som gennem årene er blevet teknisk mere og mere avancerede. Fabrikken har ved sin produktion af højteknologiske løsninger kunnet bibeholde sin landbrugsrelaterede produktion som i dag er rettet mod kunder i hele verden.

Samlet set fortæller Lunge & Søn samt Kongskilde historien om udviklingen inden for landbruget og den industri, der eksisterer i kraft af produktion til landbruget, en produktion der er blevet stadig mere specifik og teknologitung i årenes løb.

Skuderløse Maskinfabrik

(Brdr. Christensen Haner a/s.)

- **Faktaboks**

Skuderløse Maskinfabrik - Brdr. Christensen Haner A/S, Broksøvej 79, 4690 Haslev.

Oprettet 1942 som tørve- og briketindustri af brødrene Charles og Frede Christensen.

Virksomheden ledes i dag af Søren Løgi Christensen, som er søn af Charles Christensen.

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Bygningerne er opført i 1942 og 1964. I årenes løb er der gennemført flere udvidelser og ombygninger. Fabrikken består af et lavt byggeri der rummer støberi, maskinværksteder, hærderi, montering, pakning, administration mm.

Fabrikskomplekset er i nogen udstrækning resultat af knopskydning, hvor nye bygninger er opført i tilknytning til de øvrige når behovet er opstået. Den karakteristiske fabriksfacade fra 1964-65 langs landvejen er bevaret. Skorstenen fra den gamle briketfabrik er bevaret som en slags vartegn for fabrikken, og i gadeplan er der rundt om skorstenen etableret lokaler for fabrikkens kontor/reception.

- **Bevaringstilstand**

Bygningsanlægget fremstår fra ydersiden som velbevaret.

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

På Haslev Lokalhistoriske Arkiv haves en fyldig udklipssamling vedr. fabrikken, desuden enkelte brochurer fra virksomheden. Her findes også øvrigt materiale om fabrikken, bl.a. et jubilæumsskrift fra 1982.

Virksomheden har en hjemmeside som fortæller om produkter, produktion og historie: www.bch.dk

- **Litteratur om industrimindet**

- **Analyse af industrimindet**

Historie: Skuderløse Maskinfabrik, der er den daglige betegnelse for virksomheden, blev grundlagt i 1942 (d. 6. april) af brødrene Frede og Charles Christensen i landsbyen Skuderløse ca. 8 km. fra Haslev. Grundlaget for virksomheden var Holmegaards tørvemose beliggende lidt syd for den nuværende fabrik. Her udnyttede grundlæggerne tørvemosen i en til en begyndelse beskeden tørve- og briketproduktion, der dog voksede til en årsproduktion på 30.000 tons, inden produktionen

sluttede i begyndelsen af 1950'erne. Tørveeventyret sluttede, men det havde givet virksomhedens indehavere gode penge, som blev investeret i nye produktioner i Skuderløse: støbermaskiner, træstiger og knallerter.

BFC Knallert "Røvsukker" fra 1951. Kører 60 km/t

Knallerten – BFC-knallerten – er måske det produkt, der har gjort virksomheden kendt. 'Røvsukkeren', som knallerten hed i folkemunde, var en cykel med påhængsmotor, som blev præsenteret på en industrimesse i Forum i foråret 1950, hvor den straks slog an. Omkring midten af 1950'erne var 7-800 mand beskæftiget med knallertproduktion i Skuderløse. I længden kunne salget af knallerten ikke opretholdes, selvom mere moderne udgaver af 'sukkeren' blev lanceret. I 1958 købte Charles

Christensen, som nu var eneindehaver af fabrikken i Skuderløse, en københavnsk maskinfabrik og gik ind i produktion af haner – de såkaldte fedtsmurte højtrykshaner – som han flyttede til fabrikken i Skuderløse. Hanerne støbtes i stål, aluminium og bronze og blev fortrinsvis brugt i kraftvarmeanlæg, i olie og gasindustrien. En stor del – omkring 80-90 % - blev og bliver stadig eksporteret til hele verden. Det er i øvrigt karakteristisk, at virksomheden – måske pga. af grundlæggerens iværksættertrang – har satset på mangeartede produktioner rundt omkring i landet (betonvarefabrik, støbermaskiner i Rødovre, tekstilproduktion i Jylland, ventil- og filterproduktion i Gørlev og Orehoved, sten og grus i København, landbrug i Skuderløse og på Tærø). Beskæftigelsen på fabrikken har – i takt med konjunkturer og afsætningsmuligheder – svinget igennem hele virksomhedens levetid, fra ca. 700 ansatte i midten af 1950'erne til 185 ansatte i dag (2002).

Motivering af udvælgelsen:

Skuderløse Maskinfabrik startede op på briketproduktion under krigen, hvor brændsel var en mangelvare. I lighed med Holmegaard Glasværk hænger fabrikkens beliggenhed sammen med adgangen til tørvemosen og tørven som grundlag for briketproduktionen. De to virksomheder ligger på hver sin side af mosen som to eksempler på industriel udnyttelse af den naturlige ressource med 100 års forskydning. Hvor Holmegaard igennem de første år brugte tørv som middel til produktionen af glas, var tørven i de rationerede krigsåre selve produktet i brdr. Christensens briketfabrik.

Efter krigen var briketfabrikationen ikke længere rentabel, og fabrikken i Skuderløse skiftede derfor briketterne ud med knallertproduktion. Knallerten var en af tidens moderne opfindelser, som fik en central plads i industrisamfundet, som transportmiddel for mange af de ansatte i industrien over hele landet. En stor del af de ansatte på fabrikken i Skuderløse brugte netop knallerten som transportmiddel, og en samtidig journalist sammenlignede de ansattes trafik til og fra fabrikken med den tilsvarende situation ved bilfabrikkerne i Detroit, blot foregik den i Skuderløse på knallert.

Da knallertproduktion i løbet af 1960'erne ikke længere var rentabelt, slog virksomhedens sig på en ny og mere tidssvarende produktion af højtrykshaner til brug i tidens nye store kraftvarmeanlæg.

Karakteristisk er den omstillingsparathed, der har præget Skuderløse maskinfabrik og dens ejere gennem årene. Det er specielt for denne fabrik, at de samme indehavere har kunnet drive en virksomhed med tre så forskellige former for produktion, men produktionsskiftene i de mindre virksomheder er et typisk træk, som har fundet sted i mange af regionens industriforetagender igennem det 20. århundrede. Skuderløse Maskinfabrik illustrerer på én gang betydningen af enkeltpersoners iværksætterånd og blik for nye muligheder, og betydningen af at kunne skifte produktionsniche i takt med samfundets udvikling.

Som maskinfabrik beliggende på landet ligner fabrikken en stor mængde andre mindre og mellemstore industrier i det vestsjællandske område. Mange af disse maskinfabriker er startet op med en landbrugsrelateret maskinproduktion, som senere er blevet lagt om til andre produkter, f.eks. som underleverandører af specialprodukter til andre virksomheder. Skuderløse Maskinfabrik startede først sin maskinelle produktion i slutningen af 1950'erne, hvor der begyndte at ske nedlægninger og reduktioner inden for landbruget, og det er derfor også karakteristisk at den produktion fabrikken slog sig på var orienteret mod industrisamfundets nye behov. Fabrikken i Skuderløse er endvidere et karakteristisk eksempel på en omstillingsparat virksomhed, der har skiftet funktion i takt med ændrede konjunkturer.

Som industrielt kulturmiljø kan virksomhedens historie fortælles ud fra det velbevarede bygningsanlæg, der er udvidet i takt med den skiftende produktion. Fabrikens historie skal ses i relation til dens beliggenhed på bakken ovenfor Holmegaards mose, der dannede grundlaget for dens opstart. Fra fabrikken i Skuderløse kan man se skorstenene fra Holmegaards Glasværk på den anden side af mosen, som for begge virksomheder har været betingelse for etablering og produktion. Glasværket og maskinfabrikken kan som et samlet industrielt kulturmiljø fortælle historien om to forskellige typer industri fra to århundrede der er fælles om afhængigheden af og nærheden til tørvemosen som naturlige ressource.

Bukh motorfabrik

- **Faktaboks**

Bukh motorfabrik, Svends Alle 12, Kalundborg

Oprettet 1904 af Jens Bukh og Johannes Gry.

1915 – aktieselskab.

1929 opkøbt af A.P. Møller

1994 opkøbt af Aabenraa Maskinfabrik. Produktionen i Kalundborg er nedlagt.

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Alle gamle bygninger er nedrevet. Omkring 1960 flyttede virksomheden til nyopført fabrik ved havnen. Fabrikken er ikke længere i funktion. Fabriksbygningen står ved havnen endnu, men er tom. Der er så vidt vides planer om at lave et kæmpe loppemarked i bygningen.

- **Bevaringstilstand**

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Nationalmuseets Industriregistrering: Løbenummer 2924

I Kalundborg Lokalarkiv findes udklip, fotos, mm. Der er skrevet en del mindre artikler m.m. om virksomheden, som kan søges via arkivets registratur.

På Museet for Arbejder-, håndværker- og industrikultur i Horsens findes nødstrømsanlægget fra Kolding Sygehus, som er leveret af Bukh.

På Limfjordsmuseet findes en båd med en 30 H.K. Bukh dieselmotor med vendbar skrue.

- **Litteratur om industrimindet:**

Kjær, Jørgen: Bukh – den danske traktor. *Motorploven*. 2003.

Hansen, Charles: Dieselmotorer med verdensry. I: Jul i Kalundborg og omegn. - Årg. 56 (1993). - s. 12-13 : ill.

På hjemmesiderne findes information om virksomhedens historie og produkter:

<http://www.lsm-diesel.dk/dansk/index.htm>

www.bukh.dk

- **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie: I 1904 startede Jens Bukh og Johannes Gry en virksomhed i Hørve, hvor de fremstillede vindmøller og forbrændingsmotorer som forbrændte benzin og petroleum. På denne tid var der et stort behov for motorer både i landbruget og i alle former for industri. I 1910 var man klar til at sende den første kompressorløse dieselmotorer på markedet. Produktionen voksede støt. I 1915 flyttede fabrikken til Kalundborg og tog navnet: A/S Kalundborg Motorfabrik. Omkring dette tidspunkt begyndte man at fremstille marinemotorer og losse- og lastespil med påbygget motor. I 1920'erne og '30'erne havde fabrikken en stor eksport, som gav meget beskæftigelse. Fabrikken blev i 1929 opkøbt af A.P. Møller.

Under krigen fremstillede fabrikken gasgeneratorer til alle typer motorer. Disse blev solgt i stort antal. Efter 1945 gennemførte fabrikken en specialisering af produktionen. I 1950'erne nedbrændte

fabrikken, og produktionen blev flyttet til nye bygninger. Det var på dette tidspunkt, at fabrikken begyndte at eksperimentere med produktion af traktorer, som man fremstillede i perioden 1950-67 sideløbende med en produktion af små dieselmotorer til fritids- og erhvervsskibe. I midten af 1980'erne havde fabrikken økonomiske vanskeligheder, men klarede sig dog igennem. I 1994 blev Bukh Motorfabrik opkøbt af Aabenraa Maskinfabrik, som har fortsat produktionen af Bukh bådmotorer, blot ikke i Kalundborg. I dag produceres Bukh bådmotorer fra 10-48HK. Motorerne bruges primært i både fra 15-40 fod, men også til generatorer, pumper og lignende.

Motivering af udvælgelsen: Fabrikken er væsentlig i forhold til motoriseringen af dansk landbrug i efterkrigstiden både i lokalt, regionalt og i nogen grad nationalt perspektiv, da Bukh motorer og traktorer blev kendt ud over lokalområdet. Fabrikken er som metalindustri typisk for området og for sin tid. Den fortæller historien om motoriseringen, som var skridtet efter den første mekanisering af landbruget. Fabrikken er endvidere et eksempel på produktionstilpasning, da produktionen har ændret sig igennem årene i henhold til aktuelle afsætningsmuligheder. Bukh Motorfabrik havde produktion inden for flere temmelig forskellige specialområder samtidig og afsatte således to slags produkter til henholdsvis landbruget og skibsfarten. Bukh Motorfabrik er endvidere et eksempel på en virksomhed som tidligt blev opkøbt af en større koncern (A.P. Møller) med interesse i det produkt (motorer), som blev fremstillet hos Bukh. Bukh motorer er for mange mennesker i regionen knyttet til erindringen om fabrikken i Kalundborg.

Holeby MAN B&W Diesel A/S

• Faktaboks

Hans Christoffersens Maskinfabrik, senere A/S Holeby Dieselmotorfabrik, nu Holeby MAN B & W Diesel A/S. Nuværende ejer Burmeister & Wain (B&W).

Østervej 2, Holeby.

Grundlagt af smed Hans Christoffersen i 1877 og nedlægges i løbet af 2005.

Det tidligere jernstøberi *Guldborg* i Nykøbing Falster var i tiden 1918-1977 en afdeling af A/S Holeby Dieselmotorfabrik. Siden 1929 har A/S Holeby Dieselmotorfabrik været et datterselskab af Burmeister & Wains Motor- og Maskinfabrik.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Fabriksanlægget er udvidet med til- og nybygninger i gennem hele virksomhedens historie. Anlæggets ældste dele består af grundmurede bygninger i rød tegl fra årene 1902 og 1905. Vinduerne i den ældste bygning er af støbejern og er høje, smalle og med rundende buer. I tiden fra ca. 1915-1930 skete en modernisering af værkstederne og nye tilbygninger blev opført. I 1947-48, 1955 og især i 1970-80erne er der sket en voldsom tilvækst af nybyggede bygninger. De nyeste bygningsanlæg er præget af gråt elementbyggeri og indeholder bl.a. prøvehal, værkstedshaller, kantine, omklædningsrum og svejseri.

Ejendomme der har tilhørt fabrikken og lejet ud som boliger til de ansatte: Nyvej 11, Nørrevej 21, Vestervej 9, 10 og karréen Vestervej 44-46-48. Endvidere Bjørneloddens udstykning, Thuekærvejs bebyggelse alle i Holeby og Sdr. Boulevard 20 og 24 i Maribo.

• Bevaringstilstand

Hele det enorme industrianlæg har en god bevaringstilstand, dog kan der på længere sigt være fare for anlæggets bevaring, hvis ikke en anden virksomhed vil være interesseret i at overtage produktionsbygningerne. I øjeblikket ser det ikke ud til, at Holeby Kommune har planer for området, men med lukning af fabrikken vil der i de kommende år højst sandsynligt blive udarbejdet nye lokal planer.

• Oversigtsplan

To oversigtsplaner for anlægget findes i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3533.

• Fotos

En fyldig samling historiske fotos findes på Holeby Lokalhistoriske Arkiv. På Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo findes en mindre samling fotos.

Fotos fra 1976 findes endvidere i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3533.

• **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Et fyldigt arkivmateriale fra tiden indtil 1983 findes på Holeby Lokalhistoriske Arkiv. Materialet består bl.a. af cirkulærer, korrespondance, ordnede sager, regnskabsmateriale, udklip, fotos og produkttegninger.

I øjeblikket planlægger Lolland-Falsters Stiftsmuseum en museumsundersøgelse af virksomheden, hvorfor det forventes at museet vil hjemtage en række genstande, arkivalier og fotos som tilsammen vil give et repræsentativt billede af virksomheden. Museet søger Rådighedssummen 2005 til finansiering af denne undersøgelse.

På Erhvervsarkivet i Århus findes bestyrelsessager 1933-52, årsregnskaber 1933-52, div. regnskabsoversigter 1935-59.

Virksomhedens arkiv befinder sig stadig delvis på virksomheden. Ved fabrikken Guldborgs ophør i 1977 er Guldborgs historiske samlinger gået til Holeby Diesel.

Det kan forventes, at virksomhedens arkiv indsamles af Erhvervsarkivet i Århus.

• **Litteratur om industrimindet**

Aktieselskabet Holeby Dieselmotorfabrik, *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog*, 1972, s. 76-77.

Nielsen, Ove H.: *Holeby kommune - historisk set: Bursø, Errindlev, Fuglse, Holeby, Krønge, Olstrup og Torslunde sogne*, Lolland-Falsters Historiske Samfund, 1977.

Toft Jensen, Hannelene, og Per Axelsen: *Fabriksboliger i Danmark: Lolland-Falster, Maribo amt*, København, 1982.

Diverse avisartikler.

• **Analyse af industrimindet**

Historie:

Smedemester Hans Christoffersen oprettede sin smedjevirkosmhed i 1877. Efter nogle år med skiftende beliggenhed placerede Hans Christoffersen i 1895 virksomheden på Østervej 2 i Holeby. Virksomheden Hans Christoffersens Maskinfabrik startede med at reparere lokomobiler og tærskværker, men udvidede senere produktionen til fabrikation af radrensere, såmaskiner, halmpressere og tærskværker til brug for landbruget. Endvidere fremstillede fabrikken petroleumsmotorer som den første i Danmark. Produktionen krævede en udvidelse af bygningerne, og i 1902 nedlagde virksomheden de gamle produktionsbygninger, og der anlagdes et nyt stort produktionsanlæg.

Virksomheden fandt hurtigt ud af, at det var vigtigt at specialisere sig på enkelte områder og derved bevæge sig væk fra den klassiske opfattelse af smedje/maskinfabrik, hvor man skulle kunne fremstille lidt af hvert. Fra 1910 begyndte virksomheden derfor langsomt at omlægge produktionen til fabrikation af dieselmotorer til skibene ved bl.a. Nakskov Skibsværft.

I 1918 ændredes ejerskabet og hermed blev fabrikkens navn til A/S Dansk Dieselmotor Kompagni, som i 1921 blev til Holeby Dieselmotor Fabrik. Burmeister & Wain fik andele i fabrikken i 1927, for i 1929 at overtage aktiemajoriteten. I årene 1925-30 blev der foretaget en del moderniseringer og tilbygninger af fabrikken. Jernstøberiet *Guldborg* i Nykøbing Falster var i tiden 1918-1977 en afdeling af A/S Holeby Dieselmotorfabrik, hvor der blev støbt delkomponenter til dieselmotorerne. Fra 1930 og frem til i dag er fabriksanlægget vokset enormt med nye tilbygninger i hvert årti.

Motivering af udvælgelsen:

På nationalt og regionalt plan har (havde) Holeby Diesel stor betydning for landbruget og for den nationale skibsfart. I form af Hans Christoffersens produktion af maskiner og redskaber til landbruget blev det muligt at effektivisere landbrugsdriften. Endvidere kan man finde produkternes udbredelse overalt i regionen, f.eks. har Holeby Diesel leveret pumpemaskiner til Vålse Vig og Kramnitze pumpestationer i Sydhavsøernes landindvindingsprojekter.

Uanset virksomhedens konstellation og navn har "Dieselen" eller Holeby Diesel betydet meget for lokalbefolkningen og deres indtægtsgrundlag. Uendelig mange familier har gennem årene haft berøring med virksomheden. Historien om Holeby Diesel er den klassiske om en virksomhed med vokseværk, som har opkøbt og siden selv er blevet opkøbt, og derved på sin vis har mistet rodfæstet i lokalsamfundet.

I januar 2005 lukkes produktionen langsomt ned, og de ansatte fyres i samme takt. En stor del af virksomheden kommer dog til at bestå i Holeby, nemlig den del der beskæftiger sig med salg og lignende altså funktionærerne, mens produktionen, hvor faglærte og ufaglærte har haft deres arbejde, lukker. Lollikkernes opfattelse af virksomheden må derfor ændres fra at være en virksomhed med håndværkere og smedearbejdere til en funktionærvirksomhed.

Mejerier og slagterier

Skiftet mellem vegetabilsk produktion og animalsk produktion i landbruget foregik i løbet af 1870'erne. Herefter satsede dansk landbrug på smørproduktion samt produktion af kød og bacon til det engelske marked. Som følge heraf opstod andelsbevægelsen med de mange andelsmejerier og slagterier, som etableredes over hele landet. Andelsbevægelsen spillede en stor rolle for den tidlige fødevarerindustri. Det første andelsmejeri i Danmark blev oprettet ved Varde i 1882, og i årene efter fulgte en stor mængde mejerier i resten af landet. I Vestsjælland og Storstrøms Amter blev en lang række mejerier etableret i slutningen af 1880'erne²⁵. Andelsmejerierne producerede foruden mælkevarer også ost, og det var først efter 1900, at en egentlig specialisering fandt sted i mejeribranchen forårsaget af konkurrence mejerierne imellem. En række mejerier koncentrerede produktionen omkring mælkepulver, iscreme eller ost (f.eks. Høng Camembertfabrik 1912, BUKO 1932, Lundby Mejeri med Rosenborg-osten 1941). Omkring århundredeskiftet fik mejeriernes smørproduktion konkurrence af en begyndende margarineproduktion, som etableredes i de større byer, blandt andet A/S Den Danske Margarinefabrik i Slagelse fra 1900, Holbæk Margarinefabrik (ISA) fra 1904, Sydsjællands Margarinefabrik fra 1915, Nykøbing Margarinefabrik 1900 og Nakskov Margarinefabrik fra ca.1920, også i Kalundborg og Korsør var der margarinefabrikker.

Andelsslagterierne etableredes en smule senere end mejerierne. I slutningen af 1800tallet blev der bygget et stort antal svineslagterier i hele Danmark, således at der omkring år 1900 var et andelsslagteri i enhver større dansk by. I Vestsjælland blev det første andelssvineslagteri oprettet i 1886 i Haslev, og blev efterfulgt af bl.a. Holbæk 1888, Slagelse 1889, Skælskør 1892, Kalundborg 1896 og Sorø 1909. Opførelsen af andelsslagterier i Storstrøms Amt begyndte i 1888 med Masnedsund og Nykøbing F. andelssvineslagterier. Maribo andelssvineslagteri blev startet i 1896 og Nakskov andelssvineslagteri i 1897. Fjerkræsslakterier har der bl.a. været i Nørre Alslev (Nordfalsters Fjerkræsslakteri), Maribo, Gundestrup, Vallekilde, Jyderup og Ringsted (Danpo), de er dog alle lukkede i dag. Fjerkræsslakteriet i Ringsted var det sidste fjerkræsslakteri øst for Storebælt, da det lukkede i 1980. Fjerkræsslakteriet havde tæt tilknytning til virksomheden Ringsted Fjerfabrik, der blev oprettet i 1947 for at aftage fjer og dun fra slagteriet og heraf fremstille puder og dyner.

²⁵ I denne oversigt er de almindelige mejerier ikke berørt, da Varde Museum og Museet på Sønderkov arbejder med andelsmejerierne på landsplan.

Høng Camembertfabrik

- **Faktaboks**

Høng Camembertfabrik, Herslevvej 1, Høng

Oprettet 1924 af Rasmus Hansen.

Fra 1970 ejet af Mejeriselskabet Danmark (Arla)

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Oplysninger om bygninger i industriregistreringen: Mejeriets ældste del er en rektangulær 1½ etages bygning med tegltag på 100-130 m² antagelig opført omkring 1888. Der er derudover en gammel bestyrerbolig. Mejeriet er udvidet i 1954 og der er foretaget ombygninger i 1960 og 1967. Der er nu (1980) indrettet bolig i det gamle mejeri. Der er en driftslederbolig fra 1954.

- **Bevaringstilstand**

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Nationalmuseets Industriregistrering: Løbenummer 2938

Høng Lokalkrav har forskelligt materiale om virksomheden

- **Litteratur om industrimindet:**

www.arla.dk (herunder Høng)

Hansen, Knud (2003): *Høng - et mejerihistorisk vingesus: en beretning om ostepioneren Rasmus Hansen og HØNG virksomhederne 1907-1971*. Arla Foods, Viby J.

- **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie: Camembertfabrikken har til huse i det tidligere Kildebrønne mejeri fra 1888, som var det første mejeri i Finderup Sogn. Mejeriet lå på en dengang temmelig ufarbar vej mellem Høng og Herslev. I begyndelsen af 1900-tallet blev der bygget nye mejerier i området, men nogle bønder fortsatte med at levere mælk til Kildebrønne Mejeri frem til 1921. Herefter blev mejeriet solgt til en fabrik for eksport fløde som i 1924 blev solgt til Camembertfabrikken. Det var den mejeriuddannede grosserer Rasmus Hansen, som startede produktionen af camembertost i 1924 efter fransk forbillede men med en tilpasning til danske smagsløg, dvs. i en mildere udgave. Han døbte fabrikken Høng Camembertfabrik. I de første år arbejdede man på at gøre camembertost til en helårsvarer. På det tidspunkt var osten en sæsonvarer, som blev fremstillet af råmælk og havde kort holdbarhed. Mælken til produktionen kom fra besætninger i lokalområdet, bl.a. flere herregårde, desuden købte fabrikken overskudsmælk fra mejerierne i området. Rasmus Hansens to sønner kom ind i firmaet i 1930'erne og drev virksomheden videre efter faderens død i 1946. Rasmus Hansen havde på det tidspunkt købt Midtsjællands Herregårdsmejeri ved Glumsø med henblik på at starte

en produktion af Roquefort ost (kaldet Danablu). Dette mejeri blev udvidet i 1947 og nedlagt i 1972. Fabrikken købte Borup mejeri i 1959, der dog blev opgivet igen i 1968, og produktionen af Esrom-ost flyttede til Vestjylland, hvor fabrikken havde købt Nr. Vium Andelsmejeri i 1962. Fabrikken købte mejeriet Skovvang ved st. Merløse i 1953. Her produceredes den populære Skovvang ost, ligesom der en overgang var en produktion af mælkepulver. Skovvang mejeri blev nedlagt i 1970, efter at produktionen gradvist var blevet flyttet til Nr. Vium. Mælkeproduktionen faldt i det sjællandske område op gennem 1960'erne og 70'erne, og en stor del af osteproduktionen blev derfor flyttet til Vestjylland. Man bibeholdt i en årrække produktionen af hvidskimmelost i Høng, men da fabrikken nedbrændte i 1999-2000 blev produktionen ikke genoptaget på Sjælland. Høng blev opkøbt af Mejeriselskabet Danmark i 1970.

Motivering af udvælgelsen:

Som beskrevet var en række mejerier med hvert sit produkt knyttet til Høng Camembertfabrik, og i 1949 etablerede Høng Camembertfabrik virksomheden Danpak – senere Danboks- i Slagelse til at fremstille de spåneæsker af poppeltræ som camembertosten blev pakket i. Med de mange afdelinger rundt omkring i regionen var Høng Camembertfabrik således i sin tid på Vestsjælland et sandt osteimperium. Fabrikken blev etableret med udgangspunkt i en specialiseret produktion af et i princippet udenlandsk produkt, som blev tilpasset danske smagsløg. Fabrikken er dermed karakteristisk inden for mejeribranchen hvor fremstilling af specialprodukter netop blev udskilt fra de almindelige mejerier i begyndelsen af århundredet. Fabrikken overlevede formentlig på sin ekspansionsiver i tiden fra 1940 til 1970 som var præget af sammenlægninger eller lukning af mange mindre mejerier. Den decentrale struktur samt malkekvægets vandring mod vest betød imidlertid, at mange af de opkøbte mejerier igen måtte afhændes. Høng Camembertfabrik fortæller historien om mejeriindustriens udvikling på det regionale plan og har sin parallel i Storstrøms Amt i ostefabrikken BUKO, som er blevet opkøbt i flere omgange og inden for de seneste 5 år ligeledes har flyttet sin produktion mod vest til Fyn og Jylland.

BUKO A/S

• Faktaboks

BUKO A/S, Marienbergvej 132, 4760 Vordingborg.

Fra 1989 med navnet Vordingborg Specialost (under MD-foods/Arla).

Etableret 1932 med adresse på Mælkevej 3, Frederiksberg, flyttede til Vordingborg i 1946, hvor produktionen blev indrettet i den gamle Masnedsund Jernbanestation. Produktionen blev nedlagt i år 2000.

Grundlægger var mejerist C.U.F. Krag Hansen.

Fra 1960 blev BUKO del af Dofo (Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeksport) og i 1986 inkorporeret i MD Foods/Arla.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

BUKO havde fra 1946 beliggenhed i den tidligere Masnedsund Jernbanestation. Den gamle stationsbygning fra 1870 er en tidstypisk stationsbygning, der indtil BUKO's overtagelse fremstod i gul blank mur. Bygningsmassen blev hvidkalket - et symbol på den mælkerelaterede produktion, men også et symbol på renhed og høj hygiejnestandard. I 1990erne blev den gamle stationsbygning malet gul men fremstår nu igen hvid.

Selve stationsbygningen husede i BUKOs første tid både administration og produktion. I perioden 1946 til 1958 blev der tilføjet bygninger. Der var tale om bl.a. pakkehal, skraber, valserum og lager. Omkring 1960 erhvervede BUKO stationens remisebygning, der fungerede som indvejningsområde, lager og forsendelse.

I slutningen af 1960erne og op i begyndelsen af 1970erne blev der udvidet med nyt skraber, og lagerbygninger i form af køle- og emballagelager (nedrevet efter BUKOs lukning, ca. år 2000).

Den ny hovedindgang og smedje blev bygget i 1972.

De mere moderne produktionsbygninger består af elementbyggeri.

Der findes ikke deciderede medarbejderboliger opført i forbindelse med fabrikken, men mange af arbejderne boede i kvarterene omkring Masnedsund og Ore, hvor husene er til at betale for arbejderfamilier.

• Bevaringstilstand:

Bevaringstilstand: middel. Bygningerne har ændret funktion til kontormiljø, da den tidligere hovedbygning nu huser et call-center og Storstrøms Erhvervscenter. En lagerbygning og bygningerne der rummede køle- og emballagelager fra begyndelsen af 1970erne, er nu nedrevet. Flere af BUKOs bygninger er i øjeblikket ved at blive nedrevet, da Vordingborg Kommune i oktober 2003 sendte en lokalplan for en del af BUKO-området i offentlig høring. Der er tale om Lokalplan nr. C.-1.3: *Butiksområde i Masnedsund*. Kommunen ønsker i forbindelse med opførelse af nye boligområder ved havnen at bygge kulturhus og bibliotek. Derfor udlægges en del af BUKO-grunden til butiksområdet. Der er desuden ønske om at fremme liberale erhverv i kommunen og således ikke satse på tunge industrier. I forbindelse med lokalplanen vil jernbanesporerne på grunden blive fjernet.

Der er ingen bevaringsbestemmelser for bygningerne.

• Oversigtsplan:

Oversigtsplaner formodes at befinde sig på Sydsjællands Museum, Vordingborg.

• Fotos

Nutidige samt historiske fotos findes på Sydsjællands Museum, Vordingborg fra dokumentationsundersøgelse gennemført i 1999-2000.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Sydsjællands Museum, Vordingborg har lige inden lukningen af virksomheden foretaget en grundig dokumentationsundersøgelse, der omfattede indsamling af bl.a. genstande, fotos, lyd/videobånd, interviews. I museets samling findes 382 genstande for perioden 1920erne til nutiden. Samlingen indeholder diverse redskaber, emballage, beklædningsgenstande. På Dansk Landbrugsmuseum, Gl. Estrup, opbevares tre store maskiner, der er centrale i den traditionelle smelteostfremstilling: En hurtighakker, en smeltegryde og en tappemaskine.

Virksomhedens arkiv befinder sig på Erhvervsarkivet i Århus.

På Vordingborg Lokalhistoriske Arkiv findes desuden et fyldigt materiale, der især består af udklips- og erindringsmateriale.

Virksomheden er ikke omfattet af Nationalmuseets industriregistrering.

I Museernes Samlinger <http://www.kulturhistorieonline.dk> er sagsnr. 07638: BUKO.

• Litteratur om industrimindet:

Bach, Marie: *Der er rejer i rejeosten! – en dokumentation af Ostefabrikken Buko*, i Danske Museer, 2000, årg. 13, særnr., 2000, s. 35-37.

Bach, Marie: *Der er rejer i rejeosten! – om dokumentationen af Ostefabrikken Buko*, i Kulturhistoriske studier, 2000, s. 63-72, Sydsjællands Museum.

Bach, Marie: Tog, ost og telefoner – men mest en historie om Buko. i: *Kulturhistoriske studier*, 2002, s. 9-27, Sydsjællands Museum.

Christensen, Lars, m.fl.: *Vordingborg – Industristruktur, industriudvikling og beskæftigelse*, opgave ved RUC/TEK-SAM 1987/88.

Hansen, Robert: BUKO: Smelte- og flødeostfabrikken. I: *Nordeuropæisk mejeri-tidsskrift*, årg. 44, nr. 2, 1978, s. 27-36.

Kristensen, Svend Winther: *Kampen om mælken*, Landbohistorisk Selskab, 1986.

Schaltz, Ulla: En bid af dagligdagen hos ostefabrikken Buko. I: *Kulturhistoriske studier*, 2002, s. 29-50, Sydsjællands Museum.

Foldere og jubilæumsskrifter – Erhvervsarkivet og Sydsjællands Museum, Vordingborg.

Diverse artikler i Vordingborg Dagblad.

• Analyse af industrimindet

Historie: BUKO blev grundlagt af mejerist C.U.F. Krag Hansen i 1932, efter at han gennem ophold i Schweiz og USA havde fået kendskab til fremstilling af smelteost. Virksomheden havde i starten beliggenhed på Mælkevej 3, Frederiksberg. I begyndelsen var det svært at afsætte det nye produkt til forbrugerne i Danmark, hvorfor der også eksporteredes til udlandet. Under og efter krigen eksporteredes desuden smelteost gennem Røde Kors til FN's Hjelpe- og Genopretningsorganisation (UNRRA), alt imens hjemmemarkedet blev udbygget. I midten af 1940erne var BUKO's produktion stigende, og da man ønskede en udvidelse af produktionen, måtte der nye lokaliteter til. I 1946 flyttede størstedelen af produktionen til den gamle Masnedsund Jernbanestation i Vordingborg.

Begrundelser for virksomhedens placering kan findes i, at en jernbanestrækning må have passeret godt til produktionen. Der var således mulighed for leverancer af råmateriale, men også afsætningsmuligheder for produktionen via jernbanen; BUKO havde eget sidespor.

Jernbaneforbindelse gik nordpå mod København, og sydpå over Storstrømsbroen mod Tyskland og resten af Europa. Da fabrikken lå på ved havnen, var der også mulighed for afskibning af varer til store markeder som England og de arabiske lande. Efter 2. verdenskrig var fabrikken ikke længere nær så afhængig af afstanden til leverandører og kunder. Efterhånden foregik mere og mere af transport med last-, køle- og tankbiler via hoved-, lande- og senere motorvejene.

Endvidere kan fabrikkens placering forklares med, at mange af fabrikkens store mejerileverandører af ost i 1940erne var beliggende på Sydsjælland og Falster. Især for mejeriprodukter var det vigtigt, at leverandørerne enten var placeret i området geografisk tæt på virksomheden eller havde gode køleforhold til at opbevare mejeriprodukterne. Også af den grund var de trafikale forhold af central betydning for produktionen af smelteost. BUKO's leverandører i området Sydsjælland og Lolland-Falster bestod af mejeriet Karrebækstorp ved Karrebæksminde, der var BUKO-drevet. Af lokale leverandører kan bl.a. nævnes Snertinge, Everdrup-Snesere, Præstø, Remkolde og Gunderslev mejerier. Piskefløde leveredes i 1960erne fra 30-40 mejerier på Sydsjælland, Lolland og Falster.

I 1960 overtog Dofu (Danske Ostemejeriers Fællessalg og Osteeksport) BUKO. I årtierne herefter blev arbejdsgangene rationaliseret med nye maskiner. Det var også i denne periode, at fabrikken udbyggedes mest. I 1970erne var der allerede tanker om omstruktureringer i Dofos virksomheder, hvorved BUKO ville blive lukningstruet. Baggrunden for omstruktureringerne var landbrugets produktionsomlægning på Sjælland i 1950erne og 1960erne, hvor man gik fra animalsk til vegetabilsk produktion hvorved mælkeleverancerne minimeredes. Endvidere havde virksomheden et ønske om en øget effektivisering, og man havde opkøbt produktionsanlæg i Jylland og på Fyn,

Mejeriselskabet Danmark (MD), hvori flere og flere mejerier indgik, blev oprettet i 1970. I 1977 oprettedes desuden Dansk Ost kontrolleret af MD. Den formelle styring lå herefter hos MD. I 1986 blev fabrikken BUKO endeligt inkorporeret i MD Foods og fik navnet Vordingborg Specialost. Men i folkemunde hed fabrikken stadig BUKO. I 1980erne blev de store produktionsserier flyttet til de nye fabrikker. På BUKO i Vordingborg måtte man koncentrere sig om produktudvikling.

Produktionsbetingelserne for BUKO i Vordingborg må siges at være blevet forringet i 1980erne, produktionen blev efterhånden tilpasset mindre produktionsserier, og kun 15 % af kvægdriften var nu tilbage på Sjælland og øerne. Med anlæggelsen af Farøbroen gik lastvognstrafikken nord/syd ikke længere omkring Masnedsund. En sidste vigtig faktor var, at fabrikkens udvidelsesmuligheder var umulige på arealet. Fabrikken var beliggende i en trekant mod jernbanen og havnen, og arealet var allerede fuldt bebygget.

Ved omstrukturering af BUKO i 1990erne blev det besluttet at nedlægge fabrikken i 2000 og flytte smelte- og flødeost produktionen til Fyn og Jylland.

Motivering af udvælgelsen:

BUKO var den første danske virksomhed i Danmark til at producere smelteost, som var et relativt nyt produkt. Produktionen blev udelukkende anlagt med henblik på smelteostfremstilling. Der var altså fra starten været tale om en specialiseret mejeriproduktion. Med smelteostproduktionen introduceredes nye produktionsmetoder, der indebar udvikling af nye maskiner og nye arbejdsmetoder inden for den danske ostefremstilling.

Virksomheden har både haft stor økonomisk og identitetsmæssig betydning for egnen, da mange Vordingborg-virksomheder har været afhængige af leverancer til BUKO. Det nuværende Panther Plast (tidligere Nordisk Kam) leverede i mere end 25 år plastemballage til ostene, mens Vordingborgs lokale smedje og maskinfabrik har leveret maskiner og spande.

For både ansatte og befolkningen i Vordingborg har BUKO været identitetsskabende. Først og fremmest pga. virksomhedens størrelse – på sit højeste var der ca. 250 ansatte, men også pga. BUKO's placering inden for den danske osteindustri, hvilket gav de ansatte et større tilhørsforhold til virksomheden. Også inden for produktudvikling er virksomheden blevet anerkendt - hvem kender ikke grøn alpeost, ananas-, reje-, champignon, og Lillebror smøreoste? Desuden har BUKO meget tidligt i virksomhedens historie stået for en høj hygiejnestandard inden for osteproduktionen, en standard som måske kan begrundes ved, at BUKO var leverandør til de amerikanske tropper i Tyskland fra 1952.

De gamle BUKO-bygninger viser med sin fysiske beliggenhed fint de infrastrukturelle betingelser en virksomhed var afhængig af for at kunne få leveret råvarer, men som i høj grad også var vigtige for at kunne afsætte sine varer. For BUKO var det ved anlæggelsen i 1946 placeringen ved jernbanen, Storstrømsbroen og havnen, der havde betydning.

De nuværende fremtidsudsigter for de gamle BUKO-bygninger kan være usikre pga. Vordingborgs Kommunes nye bolig- og kulturcentrum ved Masnedsund. Faren kan ligge i en lav interesse fra kommunens side for at bevare BUKO's produktionsbygninger. Bevaringen af den gamle stationsbygning, BUKO's hovedbygning, kan ikke siges at være truet, så længe call-centret har beliggenhed i produktionslokalerne.

A/S Den danske Kondenserings Fabrik, ”Kondensen”

• Faktaboks

A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik (”Kondensen”) blev grundlagt af mejerist Johannes Bjerre i Nakskov i 1907. Virksomheden havde i sin storhedstid filialerne: Nakskov, Nykøbing F. Maribo, Horsens, Thisted og datterselskaberne Møens Tørmælksfabrik og The Danish Condensed Milk Factories Ltd. i London.

Emballagevirksomhed bl.a.: Nykøbing F. Blikemballage A/S.

Virksomheden var et selskab under Ø.K.

Kondensen – Nakskov

Hovedsæde for virksomheden A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik var beliggende på Vejlegadebro 1, 4900 Nakskov indtil 1968.

Kondensen - Nykøbing F.

Filialen Den danske Mælkekondenseringsfabrik i Nykøbing F. var beliggende på Fejøgade 1, 4800 Nykøbing F.. Nykøbing-fabrikken blev grundlagt i 1918 af Værne Kloster Mælkefabrikker i Danmark A/S og senere overtaget af A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik i 1925. Produktionen af mælkekonserves på fabrikken ophørte i 1955, mens fabrikkens emballageanlæg både på Fejøgade og i den nyere fabrik på Skovalléen 28 ophørte endeligt på Fejøgade i 1974 og på Skovalléen i 1987.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Kondensen – Nakskov

Selve fabrikken blev opført i 1909-10 af bygmester Vilhelm Jensen, som også opførte selskabets hovedkontor mod Vejlegadebro i 1918-19. Ved opkøb af nabogrunde blev fabriksarealet udvidet indtil 1944.

I 1930- og 1940erne opførtes de største til- og nybygninger for fabrikken. Eksempelvis blev der opført en toetagers bygning med laboratorium og lager. Desuden anlagdes indvejningsperron, kedelhus med skorsten og maskinstue og endelig en firetagers bygning til produktion af evaporeret mælk og tekstilkasein. Bygningen husede endvidere Ly Mejeri. Andre udvidelser var opførelse af dåsefabrik, lagerrum, og en ny afdeling for mælkepulver. Produktionen af mælkepulver krævede et spraytårn, hvorfor én af anlæggets bygninger måtte udvides til fire etager.

I forbindelse med anlægget blev der i 1910 opført *Kalkbrænderivillaen*, der fungerede som kontor for fabrikken indtil 1919. Direktør Johannes Bjerre tog i en periode bolig i villaen. Villaen blev dog nedrevet omkring 1961. Til fabrikken var der bygget boliger i Vejlegade 41 og Niels Niensensgade 20 og 22. Disse boliger blev udlejet til fabrikkens ansatte.

I årene 1918-23 hørte forsøgsgården *Damgård* i Vester Karleby under fabrikken, og senere erhvervede fabrikken bl.a. Tvede Mejeri i 1962 og Thorlunde og Omegns Andelsmejeri i 1963-1968.

Et rigtig godt oversigtsfoto over fabriksanlægget med liste over hver enkelt bygnings produktionsforhold findes i Svend Børge Karlsens bog *Kondensen 1907-1974* udgivet af Nakskov lokalhistoriske Arkiv i 2003.

Kondensen - Nykøbing F.

Kondenseringsfabrikken i Fejøgade blev bygget i 1918 ved ingeniørfirmaet Christiani & Nielsen. Bygningen var Danmarks første støbte bygning omkring et jernskellet, og blev under 2. verdenskrig benyttet som beskyttelsesrum. I hele fabrikens tid blev der foretaget mange indvendige ændringer. I stueetagen var der i tiden omkring 1949 kontorer, indvejningsarealer, kondenseringsfabrik, maskinrum, udleveringslokaler. På første sal var der personalerum, lager m.m. og på anden sal laboratorium, kølerum, homogeniserings- og pasteuriseringsanlæg. Desuden foregik delprocesser til emballageproduktionen her. På tredje sal der var i den første tid kogerier, og senere foregik emballageproduktionen her. På fjerde sal var der sukkerlager, pakkeri, bliklager og en portner/husvagt-lejlighed. I kedelhuset var der bl.a. snedker- og kasseværksted. Kedelhuset havde tilhørende skorsten.

Industrianlægget bestod ud over fabrikken også af tilhørende bygninger på Strandgade. Her var bl.a. garager og lager. Til anlægget hørte desuden et par udlejningslejligheder i Frisegade 40-42 i en gammel 1700-tals bindingsværksbygning og jernbanespor på området ved Fejøgade ud mod havnen.

Emballagefabrikken på Skovalléen blev opført i 1965 og udvidet i 1968 af bygmester og arkitekt Erik Laursen i Horsens. I 1975 blev yderligere udvidelser foretaget af bygningsafdelingen hos Hastrup's fabrikker i Odense.

• **Bevaringstilstand**

Kondensen – Nakskov

Efter fabrikens lukning og afvikling i 1968, har de gamle fabriksbygninger huset mange forskelligartede produktionsvirksomheder. I øjeblikket drives der autoophug, alkoholrådgivning og udlejning af lokaler til diverse formål. Nakskov Kommune vedtog i 2002, Lokalplan C5-I (lb.nr. 61) med navnet: *Et område beliggende mellem Vejlegadebro og Niels Nielsensgade, Det tidligere Kondensen*. Ifølge lokalplanen overføres det tidligere erhvervsområde til nyt centerområde med butikker, diverse servicefunktioner, liberale erhverv samt boligområde.

Lokalplanen holder sig til kommuneatlasset, hvor enkelte bygninger i fabriksanlægget bl.a. administrationsbygningen er udpeget med høj bevaringsværdi, medens flere af de øvrige bygninger ifølge lokalplanen karakteriseres som i dårlig stand og uden bevaringsværdi (dvs. kan nedrives).

Den tidligere bolig ejendom i Vejlegade 41 huser i dag institutionen Familiehuset.

Den gamle kogerisal i Niels Nielsensgade huser nu et supermarked.

Kondensen - Nykøbing F.

Bevaringstilstanden for den fabrikkens hovedbygning i Fejøgade karakteriseres som meget god. De resterende bygninger er hovedsagelig nedrevet.

I 1980'erne henlå bygningerne stærkt forfaldne, men blev i 1990 gennemrenoveret, hvorefter hovedbygningen i sit ydre fremstår meget monumental men også stærkt restaureret, f.eks. er skorstenen er nedrevet, og det pudsede murværk er nu gulmalet. Også i det indre blev der i og efter virksomhedens tid foretaget mange ændringer. I 1970'erne blev bl.a. forvalterlejligheden nedlagt.

Den gamle fabriksbygning huser nu offentlige og liberale erhverv som VUC, sparekasseadministration og kriminalforsorg, hvilket er institutioner, der er med til at sikre bygningens ydre bevaring for fremtiden.

Nykøbing F. Kommune har i sommeren 2004 vedtaget Lokalplan C26 *Fejøgade – et område til bolig- og centerformål*. Lokalplanens formål er at give rummelighed til udvidelse af butiks- og detailhandel i området med tilhørende parkeringspladser. Lokalplanen holder sig til kommuneatlasset, hvor Kondensen er vurderet i bevaringskategori (SAVE) 3.

• **Oversigtsplan**

Kondensen – Nakskov

Oversigtsplaner findes i virksomhedens arkiv (Ø.K.s arkiv) på Erhvervsarkivet i Århus, på Nakskov lokalhistoriske Arkiv og en enkelt oversigtsplan (1945 og rettet i 1959) findes i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3438.

Kondensen - Nykøbing F.

Oversigtsplaner findes i virksomhedens arkiv (Ø.K.s arkiv) på Erhvervsarkivet i Århus, Mindre oversigtsplan og bygningsbeskrivelser af fabrikken på Fejøgade findes i Svend Børge Karlsens bog *Kondensen 1907-1974* udgivet af Nakskov lokalhistoriske Arkiv i 2003.

• **Fotos**

Kondensen – Nakskov

Ca. 20 fotos fra tiden 1908-1957 og fire nyere fotos findes i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3438.

Historiske fotos findes på Nakskov lokalhistoriske Arkiv.

Kondensen - Nykøbing F.

Fire nyere fotos findes i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3438.

Historiske fotos findes på Falsters Egnshistoriske Arkiv (Museet Falsters Minder)

• **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Kondensen – Nakskov

På Erhvervsarkivet findes virksomhedens arkiv, Ø.K..

Et fyldigt arkivmateriale er beliggende på Nakskov lokalhistoriske Arkiv. Arkivet omfatter udklipssamlinger, fotos, bygnings- og produktionstegninger m.m.

Kondensen - Nykøbing F.

På Erhvervsarkivet findes virksomhedens arkiv, Ø.K.

På Museet Falsters Minder findes i samlingen fire ens lamper med glaskupler.

På Falsters Egnshistoriske Arkiv findes et fyldigt arkiv bestående af korrespondance, fotos, udklipssager m.m..

På Erhvervsarkivet i Århus findes under Østasiatisk Kompagnis arkiv for Kondensen: Vedtægter og diverse bestyrelsessager 1907-68 og diverse regnskabsbøger 1909-59.

• **Litteratur om industrimindet**

Brandt, Palle R., *Fabrikken – Folkene og Fagene*, Museet Falsters Minder, 1993, s. 23-27.

Karlsen, Svend Børge, *Kondensen 1907-1974*, Nakskov lokalhistoriske Arkiv, 2003.

(I bogen findes også diverse erindringer fra virksomhedens tidligere ansatte.)

Toft Jensen, Hannelene, og Per Axelsen, *Fabriksboliger i Danmark: Lolland-Falster, Maribo amt*, København, 1982.

• **Analyse af industrimindet**

Historie:

Kondensen – Nakskov

Mejeristen Johannes Bjerre dannede i 1906-07 aktieselskab til etablering af mælkekondenseringsfabrik i Nakskov. Kapitalen kom fra diverse landbrugere, mejerister og formuende mænd hovedsagelig fra Nakskovs omegn. Fabrikken lejede lokaler i et nedlagt vaskeri i Købersgade nr. 6. Pga. manglede kapital trådte etatsråd H.N. Andersen og ØK til med økonomiske midler, og en ny stor fabrik grundlagdes i 1909-10.

Råvarerne – mælken - blev leveret fra de lollandske mejerier. I fabrikkens tidlige periode eksporteredes produkterne til udlandet, hvor England var én af hovedaftagerne. Markedet blev senere udvidet med Sydøstasien. Hjemmemarkedet aftog en beskedent andel af produktionen. Kondenseringsfabrikken fremstillede udover mælkeprodukterne også selv emballagen. Kondensens dåsefabrik var en fabrik i fabrikken.

Under første verdenskrig måtte den ellers nystartede fabrik nedsætte produktionen, da fabrikken var afskåret i eksport af sine produkter. Først efter krigen kom der atter gang i en større produktion og eksportsalg. Nykøbing F fabrikken blev i disse år opkøbt sammen med fabrikken i Maribo, Horsens og datterselskabet Møens Tørmælksfabrik (opført 1918-20). I 1931 etablerede Kondensen endvidere eget datterselskab i London, The Danish Condensed Milk Factories Ltd.

Eksportsalget blev som oftest varetaget gennem lokale agentfirmaer. I Sydøstasien var det ØK, der succesrigt stod for afsætningen af produkterne. Andet eksportsalg gik til Afrika, Nord- og Sydamerika og Europa.

Den nationale afsætning bestod af salg til nydelses- og levnedsmiddelindustrien. I 1950-60erne var der bl.a. tale om salg til Toms fabrikker, Galle & Jessen, Nordchokolad og forskellige store is fabrikker.

Under 2. verdenskrig leverede fabrikken bl.a. produkter til det tyske rige samt i større grad til husholdningerne i københavnsområdet.

I 1950-60erne begyndte mælkeleverancerne at svigte, desuden holdt selskabet teknologisk for længe fast i den efterhånden utidssvarende produktion af kondenseret og evaporeret mælk, hvilket stod klart omkring 1960. Der skulle store produktionsmæssige ændringer til at konkurrere med de store internationale selskaber som f.eks. Nestlé. Samtidig kæmpede virksomheden med den danske andelsbevægelses etablering af lignende fabrikker i Jylland. I 1974 blev virksomheden A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik solgt til Plumrose A/S. Samme år solgtes fabrikkens bygninger i Nakskov.

Kondensen - Nykøbing F.

Fabrikken blev grundlagt i 1918 af Værne Kloster Mælkefabrikker i Danmark A/S, et datterselskab af det norske Værne Kloster Mælkefabrikker A/S. Fabrikken var i 1918 Danmarks første andelsmælkekondenseringsfabrik. Allerede i 1919 overtog De danske Mejeriforeningers Mælkeeksport fabrikken men havde heller ikke den nødvendige kapital til at drive virksomheden videre. I 1925 erhvervede A/S Den danske Mælkekondenseringsfabrik fabrikken på Fejøgade. I perioden 1925 til 1939 og igen fra 1947-55 blev der på Nykøbing-fabrikken fremstillet mælkekonserves i form af sukret skummetmælk til England, sukret kondenseret sødmælk og evaporeret mælk. I hele perioden blev der endvidere produceret blikemballage til mælkeprodukterne, men der blev også fremstillet konserves til kød-, grøntsags- og fiskeindustrien.

Konservesindustrien fik stor fremgang under 2. verdenskrig og i 1950erne og 1960erne.

Emballagevirksomheden i Nykøbing kunne ikke følge med konkurrenterne, hvorfor nye produktionsanlæg og dermed en ny tids fabrik blev anlagt på Skovalléen 28. I 1965 stod den nye fabrik klar til emballagefremstilling med tilhørende dekorerings- og lakeringsanlæg. I 1974 blev emballagefabrikken afhændet til den A/S Haustrups Fabrikker i Odense, da emballagevirksomheden ikke havde tilknytning til mælkekonservesindustrien mere. I 1975 ophørte produktionen på havnen i Nykøbing, og i 1988 ophørte al konservesvirksomhed i Nykøbing.

Motivering af udvælgelsen:

På nationalt plan var mejerist Johannes Bjerre med Kondensen initiativtager til udviklingen og opbygningen af en dansk mælkekonservesindustri. Virksomheden var med til at tilføre dansk mejerivirksomhed ny teknologisk viden om mælkekondensering og evaporeret mælk samt om nye fabrikations- og maskinanlæg. På regionalt plan har fabrikkerne haft stor betydning som arbejdsplads for det store antal ansatte, der har været med i produktionen af mælkeprodukterne, både arbejdsmæssigt og bevidsthedsmæssigt.

I 1900-tallets første halvdel var Kondensen branchens mest dominerede virksomhed på landsplan. Man kan desuden sige, at Kondensen indirekte var medvirkende til, at andelsbevægelsens kondenseringsfabrikker blev oprettet. Fra midten af 1900-tallet overtog andelsbevægelsens jyske kondenseringsfabrikker førerpositionen inden for dansk kondenseringsvirksomhed, mens Kondensens markedsandele var faldende.

Situationen for industrimiljøernes bevaringsmuligheder er diskutabel, da anlæggenes ældste dele som hovedbygninger og hovedkontor efter kommuneatlas ser ud til at blive bevaret for eftertiden. Men som planerne ser ud nu, kommer disse bygninger til at fremstå som isolerede bygninger, der ikke kan referere til et samlet industrianlæg.

Ringsted Andelssvineslagteri – Danish Crown

- **Faktaboks**

Ringsted Andelssvineslagteri – Danish Crown, Bragesvej 18, 4200 Ringsted
Oprettet 1896.

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Det nuværende slagteri er et lavt tæt betonbyggeri opført i 1976.

- **Bevaringstilstand**

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

Findes i Midtsjællands lokalhistoriske arkiv.

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Nationalmuseets Industriregistrering: Løbenummer 3015 (ingen oplysninger)

NIHA – Nationalmuseets arbejdererindringer: Ringsted Slagteri: Mappe: Slagteri 1. ACC 251

I Midtsjællands lokalhistoriske arkiv findes et fyldigt og repræsentativt arkivmateriale vedr. svineslagteriet i Ringsted indeholdende blandt andet forhandlingsprotokoller, regnskaber, korrespondance, regnskabsmateriale, erindringsmateriale, udklip, fotos samt audiovisuelle optagelser.

- **Litteratur om industrimindet**

2 jubilæumsskrifter:

Christensen, Harald (1946): Ringsted Andelssvineslagteri 1896-1946. Ringsted.

Christensen, Jørgen V. (1921): Ringsted Andelssvineslagteri 1896-1921. Ringsted.

- **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie:

Ringsted Svineslagteri blev oprettet som andelsselskab i 1896 af 986 andelshavere med tilsammen 12.500 andelssvin. Slagteriet i Ringsted modtog i starten slagtesvin fra det lokale opland og fik dem leveret enten af bønderne selv eller med toget. Jernbaneforbindelserne til det øvrige Sjælland var gode i Ringsted, og den centrale placering og gode infrastruktur, som lettede transporten af råvarer og færdigvarer, havde betydning for at slagteriet voksede sig så stort.

De mange sjællandske slagterier fungerede som selvstændige enheder i en lang årrække, indtil de fra 1968 og frem sluttede sig sammen under navnet FSA, Forenede Sjællandske Slagterier. FSA opkøbte i 1972 Steff-Houlberg I/S i Kødbyen, København, og ændrede navn til Steff-Houlberg Slagterierne. I 1976 blev der i Ringsted opført et 42.000 kvadratmeter stort slagteri i et tæt-lavt

betonbyggeri, der i høj grad skulle blive konceptet i dansk slagteribyggeri. De næste par årtier prægedes virksomheden af produktionsomlægninger, opkøb af virksomheder samt centralisering. I 1970'erne blev slagteriet en væsentlig arbejdsplads for indvandrere. I 2001 fusionerede Steff Houlberg Slagterierne med Danish Crown, der i 1998 havde fusioneret med Vestjyske Slagterier. I dag er slagteriet i Ringsted det eneste svineslagteri øst for Storebælt, bortset fra en lille produktion i Holbæk. Slagteriet er en af byens største arbejdspladser med 1750 ansatte og er med et ugentligt slagtetotal på 63.000 svin landets største. Danish Crown slagter og afsætter 90 % af den danske svineproduktion, og 89 % af produktionen afsættes i udlandet. Der er en årlig omsætning på ca. 40 mia., og koncernen har ca. 37 danske afdelinger og 10 datterselskaber. Koncernen beskæftiger i alt 23.000 personer og har hovedkvarter i Randers.

Motivering af udvælgelsen:

Ringsted Andelssvineslagteri er eksempel på de industrielle provinsslagterier der opstod mange steder i Vestsjælland og i resten af landet i slutningen af 1800tallet. Grundlaget for fremkomsten af disse slagterier var den stærkt stigende animalske produktion på landet samt et overskud af arbejdskraft i byerne. Endvidere gav den forbedrede infrastruktur bedre muligheder for tilførsel af slagtesvin samt afsætning af de færdige slagteprodukter. Slagteriets overlevelse i Ringsted må bl.a. ses i sammenhæng med den centrale geografiske placering for leverandører af svin i det primære vegetabiliske sjællandske landbrug med stor produktion af foderbyg.

Samtidig fortæller Ringsted Slagteri historien om centralisering inden for den animalske fødeproduktion fra provinsslagteri til et bredere samarbejde på andelsbasis i 1960'erne, produktionsudvidelse og hård konkurrence i 1970-80'erne samt flere og flere lukninger og fusioner fra 1990'erne. Slagteriet i Ringsted er således repræsentant for en industriudvikling der har været karakteristisk for Vestsjælland og resten af landet. Ringsted Andelssvineslagteri er dermed også et eksempel på en typisk industri der er blevet særlig i og med at det er gået fra at være et blandt mange provinsslagterier til at være det eneste slagteri på Sjælland med en kæmpe produktion og eksport til store dele af verden.

Spor: Slagteriets lave tætliggende betonbygninger fra 1976 er typiske for tiden og genkendelig som et karakteristisk slagteribyggeri. Mange mennesker i Ringsted og på resten af Sjælland har et kendskab til slagteriet enten fordi det er eller har været deres arbejdsplads, fordi de har leveret dyr til slagtning eller har købt slagteriets færdige produkter. Der er derfor en stor mængde levende erindringsmateriale tilgængelig foruden det store arkivmateriale vedrørende slagteriet som findes.

Videre undersøgelser: Danmarks internationale rolle som fødevareeksportør bør føre til bevaring/dokumentation af en produktionsenhed vedrørende slagtning af svin og forarbejdning af svinekød. Et bud kunne være slagteriet i Ringsted, som må forventes udfaset over en årrække i takt med ibrugtagningen af et nyt stort svineslagteri i Horsens, der forventes at blive verdens mest avancerede.

Sukkerindustri

I Danmark blev det første sukkerraffinaderi etableret omkring 1620. Man importerede rå sukker og forarbejdede det herhjemme. Danmark fik adgang til store mængder rå sukker ved erhvervelsen af de vestindiske kolonier i 1600-1700'erne. Rå sukkeret blev raffineret bl.a. i København, hvor der i 1798 var 118 sukkerraffinaderier. Det raffinerede sukker udgjorde en væsentlig eksportvare. Under napoleonskrigene blev Europa afskåret fra sukkerleverancerne, og man begyndte at eksperimentere med udvinding af roesukker. Da rørsukker igen kunne importeres sygnede den hjemlige produktion dog hen, for at blive genoptaget i anden halvdel af 1800-tallet da slavefrigivelsen i de oversøiske sukkerplantager medførte forøgede produktionsomkostninger og dermed en fordyrelse af rørsukkeret.

I Danmark kom roesukkerproduktionen i gang i 1872, da brødrene Erhard og Johan Ditlev Frederiksen satte gang i sukkerroedyrkingen og samtidig opførte sukkerfabrikken Lolland ved Holeby. Den første producerende danske sukkerfabrik blev dog sukkerkogeri i Odense fra 1873. Odense Sukkerkogeri tilhørte DDS, De Danske Sukkerfabrikker, som var stiftet af C.F. Tietgen i 1872. Brødrene Frederiksens sukkerfabrik, Lolland stod først færdig i 1873, to uger efter Odense Sukkerkogeri.

For både Odense Sukkerkogeri og sukkerfabrikken Lolland blev de første år svære på grund af manglende interesse for roedyrking fra landmændenes side. For at imødekomme dette problem var fabrikken Lolland anlagt i tilknytning til forpagtede gårde omkring fabrikken. DDS havde ikke tænkt på dette og måtte hurtigt efter Odense Sukkerkogeri opførelse erhverve jordtilliggende til dyrkning af sukkerroer.

Først i 1880'erne og -90'erne steg interessen for sukkerroedyrking i det danske landbrug. Sukkerroen var et rationelt produkt for 1800-tallets moderne landmand, idet den både gav en salgsafgrøde og samtidig kunne anvendes som husdyrsfoder (roetoppe og produktionsaffald). Samtidig var sukkerroen en vekselafgrøde, som reducerede eller afskaffede brakmarken. Jorden kunne altså dyrkes mere intensivt, når sukkerroer var blandt afgrøderne. Dyrkingen af sukkerroer passede derfor fortrinligt til de stigende husdyrbestande.

Saksøbing Sukkerfabrik

Sukkerfabrikkerne skød op rundt omkring i landet men især koncentreret på Lolland-Falster, hvor dyrkningsbetingelserne for roer var gode. DDS oprettede fabrikker i Nakskov 1882, Stege 1884, Assens 1884, og Saksøbing 1909-10. Derudover kæmpede Tietgen og godsejer E. Tesdorpf om anlæggelse af en sukkerfabrik i Nykøbing F., den såkaldte Sukkerkrig²⁶, hvor Tesdorpf's andelsfabrik løb af med sejren, med Sukkerfabriken Nykøbings etablering i 1885. Desuden opkøbte DDS brødrene Frederiksens fabrik i 1880, og fabrikken fik herefter navnet Højbygaard Sukkerfabrik. Maribo Sukkerfabrik blev overtaget af DDS i 1898. Vestsjælland Sukkerfabrik/Gørlev, der længe havde kæmpet med økonomiske problemer, blev købt af DDS i 1934. Endelig blev Sukkerfabriken Nykøbing Limiteret overtaget i 1989, således at DDS/Danisco i dag står med monopol på den danske sukkerproduktion.

²⁶ For yderligere detaljer om sukkerproduktionens historie i Danmark se Gnaur 1973 og 1976

I sidste halvdel af 1900-tallet blev flere sukkerfabrikker nedlagt som følge af rationaliseringer inden for industrien. Produktionen nedlagdes på Højbygaard i 1959, på Maribo Sukkerfabrik i 1962, på Stege Sukkerfabrik i 1988, på Sakskøbing Sukkerfabrik i 1991 og på Gørlev Sukkerfabrik i 2000. På landsplan opretholdes sukkerproduktionen i dag på Nakskov, Nykøbing og Assens sukkerfabrikker.

Sukkerindustriens sukkerproduktion var (og er) afhængig sukkerroedyrkeres leverance af sukkerroer, hvilket kræver en udbygget infrastruktur. I tilknytning til sukkerfabrikkerne var der på Lolland, Møn og Sydsjælland anlagt såkaldte saftstationer, hvor sukeroerne i et bestemt lokalområde blev forarbejdet til sukkersaft, som herefter blev ført gennem saftledninger til hovedfabrikken. Til Nakskov Sukkerfabrik hørte saftstationerne: Majbølle, Horslunde, Vestenborg og Græshave. Til Stege Sukkerfabrik hørte: St. Damme, Damsholte, Holme og Mern saftstationer.

Sukkerindustriens infrastruktur blev tidligt udbygget med lange strækninger med jernbanespor de såkaldte roebaner²⁷. Især på Vestsjælland var roebanernes spornet langt og udbygget, fordi sukkerroedyrkerne leverede roer til Gørlev Sukkerfabrik fra stort set hele Sjælland. Roebaner fandtes også på Lolland, en meget beskeden bane fandtes på Møn, og Nykøbing Sukkerfabrik var anlagt med roebane til E. Tesdorffs Orupgård.

Endvidere var mange af de to amters havne afhængige af indtægter fra sejlads med roer. Fra udskibningsbroer og mindre havne i sukkerroedyrkerens lokalområde blev roerne afskibet med pramme til Nykøbing Sukkerfabriks pramhavn. Et eksempel er Pandebjerg havn lidt nord for Nykøbing F., hvorfra der blev sejlet roer til fabrikken i Nykøbing. Også mange af de større havne i Storstrøms Amt var afhængige af de store indtægter fra sejladsen med roer.

²⁷ Materiel fra roebanerne er registreret med fotos på hjemmesiden: <http://www.dansk-jernbanearkiv.dk/sukker/roebaner.htm>

Mern Saftstation

• Faktaboks

Mern Saftstation, Stege Landevej, Mern.

Etableret 1902, sidste kampagne i 1976. Kørte i mange år som sidste saftstation i Danmark.

Grundlægger: De danske Sukkerfabrikker (DDS) – aktieselskab (fra 1989 Danisco).

I 1980 blev jernhandel blev anlagt i saftstationens anlæg.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Anlægget er tegnet af arkitekt Emil F. Jeppesen, som senere også tegnede sukkerraffinaderiet Phønix i København. Ingeniør P. Dorph Broager stod for ledelsen af byggeriet.

Anlægget består af saftstationen med skorsten, roedepoter, forpagterboliger og vejerbod ved indkørslen til anlægget. Ved siden af vejerboden ligger avlsgården, som tidligere tilhørte saftstationen. Arealet rummede desuden materialeskur, smedje og pumpehus. Overordnet kan man sige, at anlægget minder meget om almindelige togstationsbygninger fra samme periode. Bygningerne er bygget i røde mursten, vinduerne er rundbuede og udført i træ med støbejernssprosser. Taget er i skifer. Roedepoterne er betonbygget.

I Nationalmuseets industriregistrering, 1980, karakteriseres vedligeholdelsesstanden som god og bygningerne vurderes som meget bevaringsværdig. Det noteres endvidere, at anlægget er et meget smukt eksempel på industriarkitekturen.

• Bevaringstilstand

Ingen bevaringsbestemmelser. I øjeblikket ser det ikke ud til at Langebæk Kommune har planer for området.

• Oversigtsplan

En grundplan for anlægget befinder sig i Nationalmuseets industriregistrering.

• Fotos

De danske Sukkerfabrikkers Fotoarkiv.

Sporadisk fotoarkiv beliggende på Langebæk historiske arkiv.

Stege Sukkerfabriks Arkiv.

11 stk. nyere fotos i Nationalmuseets industriregistrering med løbenr. 3219.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Stege Sukkerfabriks Arkiv er et omfattende men uregistreret arkiv.

De danske Sukkerfabrikkers arkiv er beliggende på Erhvervsarkivet, Århus.

Erindringer findes på Langebæk historiske arkiv.

Langebæk Kommune, Teknisk Forvaltning har materiale over anlægget.

Mern Saftstation er registreret i Nationalmuseets industriregistrering med løbenr. 3219.

• Litteratur om industrimindet:

Mern Saftstation er ikke nævneværdigt undersøgt. Saftstationen omtales i:

Lolland Falsters Historiske Samfund, årbog, 1973.

Bach, Marie: Saftstationen i Mern – et industrihistorisk monument. I: *Kulturhistoriske studier 1999*, s. 88-104.

Udstillingskatalog Møns Museum "Fra roe til sukker i 100 år", 1984.
Wilcke, Birger: *Næstved-Præstø-Mernbanen*, 1974.

Diverse artikler i Vordingborg Dagblad.
Jubilæumsartikel i Næstved Tidende, 08.10.1952.
Artikel i Sydsjællands Soc. dem. 16.10.1957.

• **Analyse af industrimindet**

Historie: En gruppe lokale godsejere var blandt initiativtagerne til anlæggelsen af saftstationen, bl.a. medvirkede grev Knuth fra Lilliendal. Ved anlæggelse af en saftstation ønskede DDS, at sukkerroearbejdet var på mindst 800 tdr. for, at fabriksanlægget var rentabelt. Godserne Lilliendal, Høvdingsgaard og Oremandsgaard tegnede sig for tilsammen ca. 300 tdr. land, hvilket gav incitament for de øvrige landmænds tegning af roekontrakter. Den geografiske placering af saftstationen var velvalgt; i Mern var der et godt opland for dyrkning af sukkerroer, desuden betød placeringen ved Mern Å, at der var adgang til vand til afvaskning af roerne.

Saftledningen gik indtil åbningen af Dronning Alexandrines bro i 1943 fra Mern til en saftbeholder i Kalvehave, nærmere bestemt ved Kallehavegård, hvor DDS havde købt et stykke jord til anlæggelse af beholderen. Fra saftbeholderen gik en rørledning til Kalvehave Havn, hvor Stege Sukkerfabriks skib Toto og senere Adolph sejlede saften til fabrikken i Stege. I 1943 blev rørledningen forlænget over Dronning Alexandrines bro til sukkerfabrikken i Stege. I dag kan saftledningen stadig ses løbe over broen.

Efter saftstationens nedlæggelse overtog en jernhandel produktionsbygningerne, hvor der blev forarbejdet jern m.m. til bl.a. Frederiksværk Jernstøberi. De gamle roedepoter blev fyldt med beton, og der blev anlagt et savskæreri.

Motivering af udvælgelsen:

Saftstationen i Mern er en karakteristisk del af sukkerindustrien i Storstrøms Amt, da saftstationer til opsamling af sukkerroer primært findes her. Sukkerroer har været en vigtig del af landbrugets produktion i amtet og for landmænd som boede langt fra de egentlige sukkerfabrikker var opsamlingen på saftstationerne en måde at få igangsat og opretholdt produktionen af en ny landbrugsafgrøde. Saftstationer som den i Mern har derfor haft betydning for mange landmænd i amtet og for den dyrkning, som har fundet sted her.

Det er Møns Museums vurdering at befolkningen i amtet har stor opmærksomhed omkring sukkerindustriens bygninger, produktionsanlæg og jernbaner. På det mentale plan har saftstationen haft stor betydning, da mange mennesker, som har arbejdet inden for sukkerindustrien eller med dyrkning af sukkerroer, vil huske Mern Saftstation, som den sidst producerende saftstation i Danmark.

Fabrikken Lolland/Højbygaard Sukkerfabrik, DDS

• Faktaboks

Fabrikken Lolland blev grundlagt 1872-74 af landbrugskandidaterne brødrene Erhard og Johan Ditlev Frederiksen. Fabrikken blev overtaget af De Danske Sukkerfabrikker i 1880. Fabrikken kørte sidste kampagne i 1959-60 og blev derefter nedlagt. Bygningerne har herefter huset en papirfabrik til begyndelsen af 1990erne.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Fabrikken er tegnet af firmaet Maschinenbauanstalt i Braunschweig, mens arkitekt Granzow stod for opførelsen af anlægget. Anlægget er muret i gule teglsten, med dekorative rødmurede pilastre/lisener.

Tilbygninger i form af sukkerhus, halmlade, m.m.

er opført i 1937 og er arkitektonisk tilpasset meget fint til den oprindelige bygningsmasse.

• Bevaringstilstand

Bygningsmassen er noget forfalden, da bygningerne har stået tomme siden først i 1990erne, hvor papirfabrikken nedlagde produktionen på stedet. Mindre beholdere og bygninger er nedrevet, og svømmerenderne er fyldt op med jord. Men overordnet set fremstår anlægget ret intakt. Jernbanesporene kan stadig ses rundt om selve fabrikken.

Da anlægget står tomt, er der risiko for forfald og nedrivning af bygninger.

I øjeblikket ser det ikke ud til, at Holeby Kommune har planer for området.

• Oversigtsplan

Oversigtsplaner over fabrikkens arealer pr. 16/10-1937, oversigtsplaner over stue- og første sal pr. 24/1-1957 og tilhørende inspektørberetning findes i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3573.

• Fotos

Seks fotos fra 1977 findes i Nationalmuseets Industriregistrering, Industrialismens Boliger og Bygninger løbenr. 3573. Endvidere findes liste over historiske fotos i Lolland-Falsters Stiftsmuseums (Maribo) samlinger i Nationalmuseets Industriregistrering.

Historiske fotos findes desuden på Holeby lokalhistoriske Arkiv.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Det formodes, at genstande fra sukkerfabrikken findes på Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Frilandsmuseet i Maribo har to damplokomobiler fra Højbygaard.

På Holeby lokalhistoriske Arkiv findes et omfattende arkivmateriale, som omfatter korrespondance, ordnede sager, regnskabsmateriale, ejendoms papirer, udklip, fotos og bygningstegninger.

På Erhvervsarkivet i Århus findes under De Danske Sukkerfabrikkers arkiv for Højbygård Sukkerfabrik: Hovedbøger 1872-1957, journal 1833-35, kassebog 1881-82, ejendomsdokumenter, kontrakter mv. 1873-1962, kampagneberetninger 1918-60.

• Litteratur om industrimindet:

Boyhus, Else Marie: *Sukkerroer i 100 år på Lolland-Falster*, Lolland-Falsters Historiske Samfund, 1973.

Boyhus, Else Marie og Ove H. Nielsen: *Sukkerroer – dyrkningens historie*, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 1974.

Drachmann, Povl og L. Estrup: *Aktieselskabet De Danske Sukkerfabrikker 1872-1922 – Et festskrift*, København, 1922.

Nielsen, Ove H.: *Vejledning til ekskursion: sukkerroer: dyrkningens historie*, Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 1976.

Nielsen, Ove H.: *Holeby Kommune historisk set*, 1977.

Wolsing, Jens: *Holeby*, 1943.

Toft Jensen, Hannelene og Per Axelsen: *Fabriksboliger i Danmark: Lolland-Falster, Maribo amt*, København, 1982.

• Analyse af industrimindet

Historie:

Højbygaard Sukkerfabrik blev grundlagt 1873-74 af brødrene Erhard og Johan Ditlev Frederiksen. Der var tale om et stort anlægelsesprojekt. Til produktionen af roesukker mente brødrene, at en mindre fabriksby og diverse fabriksanlæg var en nødvendighed. For brødrene Frederiksen var oprettelsen af sukkerindustrien en sag af ideologisk karakter. Brødrene ønskede små aktieselskaber rundt i landet med fælles raffinaderi i København, mens DDS med Tietgen i spidsen foretrak ét enkelt dansk selskab. Fabrikken opkøbte raffinaderiet Öja ved Ystad i 1874. Endvidere forpagtede fabrikken gården Højbygård af lensbaron Bertouch-Lehn og Saksfjed af baroniet Sønderkarle med dyrkning af sukkerroer for øje (forpagtet af fabrikken Lolland 1873-1880, og efterfølgende forpagtet af DDS fra 1880).

Fabriksbyen i Holeby omfattede jernbane (1874), vandforsyning til fabrikken via rørledning fra Røgbølle sø og fabriks- og arbejderboliger til fabrikkens arbejdere bestående af bl.a. 21 tofamilies huse (1873). Desuden blev der i 1875 opført arbejderboliger rundt omkring i området til arbejderne ved fabrikken og ved dens avlsbrug. Fabrikken Lolland rådede i 1875 over 76 arbejderlejligheder og et stort antal værelser på fabrikkens tilknyttede gårde. Boligerne havde udover at være bopæl for de ansatte også sociale funktioner. Ved lejlighederne var der spise- og dagligstue, folkekøkken, marketenderi, skolestue og meget mere. Det faktum at direktør Johan Ditlev Frederiksen boede i værelser på fabrikken ligesom funktionærer og arbejdere må have haft en betydning for de traditionelle sociale relationer og skel mellem virksomhedsejer/direktør og arbejdere.

Erhard Frederiksen ejede Nybøllegård i perioden 1866-77, hvorfra den første rigtige sukkerroedyrkning blev iværksat. Ved dyrkning af sukkerroer blev produktionen omlagt til kvægbrug. I tilknytning til gården anlagde Erhard Frederiksen et teglværk (ca. 1870), Kildemejeriet (1873), bemelsfabrik, tørvemose (1873), en kaffefabrik som dog aldrig fik større produktion i gang, og sluttelig var der planer fremme om oprettelse af en gødningsfabrik i 1873.

Brødrene Frederiksens projekt var ambitiøst anlagt med øje for at sukkerfremstilling måtte foregå i takt med stigende produktion af sukkerroer, men kapitalen kunne ikke bære. Da Fabrikken Lolland

gik konkurs i 1877 overtog et interessentskab fabrikken, hvorefter DDS endelig i 1880 overtog fabrikken.

Motivering af udvælgelsen:

Brødrene Frederiksen indførte sukkerroekulturen og sukkerindustrien på Lolland, og i en ca. 10-årig periode var Fabrikken Lolland/Sukkerfabrikken Højbygaard sammen med Odense Sukkerkøgeri de eneste sukkerfabrikker i landet.

Både nationalt, regionalt og lokalt må brødrene Frederiksens sukkerfabrik Lolland siges at have været revolutionerende for samtiden. Efter udenlandsk forbillede var fabrikken et stort udtænkt og anlagt anlæg, der ud over selve sukkerfabrikationen også skulle omfatte andre sideløbende produktionsvirksomheder som teglværk, benmelsfabrik, kaffefabrik m.m. Placeringen af fabrikken blev hovedsagligt bestemt af princippet om nærheden til råvareleverandørerne, nemlig sukkerroedyrkerne, hvorfor fabrikken lå tæt på jernbanen men hverken havde havn eller nærhed til arbejdskraften. Med i anlægsplanerne var derfor også opførelse af funktionær- og arbejderboliger, rørledning af vandføring fra nærliggende sø og anlæggelse af roebaner. Hele fabriksanlægget har karakter af at være en fabriksby, der er anlagt på en mark.

Som kulturmiljø rummer sukkerfabrikken i samspil med den omliggende bebyggelse og det omkringliggende dyrkningslandskab helt særlige værdier. Fabriksanlægget og de øvrige spor sukkerproduktionen har sat i landskabet kan klart formidles som erindringskompleks.

De danske Sukkerfabrikker, Stege Sukkerfabrik

• Faktaboks

Stege Sukkerfabrik, Lendemarke, Kostervej 2- 4-6, 4780 Stege.

Etableret 1884, nedlagt 1989.

Grundlægger: De danske Sukkerfabrikker (DDS) – aktieselskab (fra 1989 Danisco).

Nuværende ejer: Hans Steffen Steffensen og Hans Christian Gabelgaard. Jupiter Group A/S.

Nuværende produktion: Servicevirksomhed som revision, arkitekt- og offentlig virksomhed (Pilotprojekt Nationalpark Møn) og detailhandel (røget fisk) i Møns Erhvervspark. Desuden Jupiter Metal A/S.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Hovedbygningen er tegnet af arkitekt L.P. Fenger. Hovedbygningen fremstår i engelsk herregårdsstil og er typisk for et industrialanlæg fra 1880'erne. Der er nyopført industribygninger i form af to siloer (1956) tegnet af ingeniør Jens Christian Engvad, som var ansat på sukkerfabrikkens, og en halvbygning fra 1970'erne i funktionalistisk stil, der er tilpasset det gamle industrialanlæg. Senest er der i 1985 opført en tilbygning, der rummer kantine. I det hele taget er få bygninger revet ned og de nyopførte bygninger er tilpasset fabriksanlægget. Anlæggets bygninger udtrykker den funktion, de er formet til: produktion af roesukker. Anlægget er holdt i rød mursten. Etagearbejdet er flere tusinde kvadratmeter.

Den nuværende ejer har indpasset nye funktioner i det eksisterende byggeri og derved bibeholdt industrialanlæggets form, selv om funktionen som industri er ophørt.

Anlægget består af ca. 10 bygninger og fylder et areal ca. 4 tdr. land.

Arbejderboliger er beliggende i den umiddelbare nærhed af fabrikken, men ikke opført af selve fabrikken. Boligerne findes i Fabriksgade og Nygade. Bygningerne er karakteristiske små dobbelthuse i mursten, bygget i perioden lige efter fabrikkens opførelse. På Strandvej findes endvidere fine funktionær- og direktørboliger. Funktionærboligerne er meget stilmæssigt karakteristiske for industriens boliger i slutningen af 1800-tallet.

• Bevaringstilstand

Ingen bevaringsbestemmelser. Bevaringsværdien ville være høj, hvis der blev foretaget en SAVE-registrering.

Ejeren har hidtil forvaltet sukkerfabrikken og anlægget forbilledligt, således at kulturmiljøet fremstår som en velbevaret helhed. Den nuværende anvendelse af anlægget af produktions-, detail- og engrosvirksomheder er fremragende for bevaring af industrialanlægget, idet de nye funktioner i høj grad er tilpasset den eksisterende bygningsmasse. Det vil være ønskeligt, at industrimiljøet kan bevares i samme stand. En prøve herpå vil komme, når lejeren Danisco i 2006 stopper sit lejemål af siloerne. Ejeren ønsker herefter at rive siloerne ned. Der er tanker fremme om boligbyggeri på en

del af grunden mod Sukkerhavnen i Stege Havn, hvilket må anses som en god forvaltning af anlægget, hvis boligbyggeriet indpasses i det eksisterende anlæg.

• **Oversigtsplan**

Oversigtsplaner over fabrikken formodes at befinde sig på fabrikkens arkiv.

• **Fotos**

Historiske fotos befinder sig i museets arkiv, endvidere er der foretaget fotoregistrering i 1989 ved Møns Museum betalt af Danisco.

• **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Møns Museum planlægger en forestående kulturmiljøundersøgelse.

I Møns Museums og lokalarkivs samlinger befinder der sig diverse arkivalier, genstande, og fotos.

På Stege Sukkerfabriks Arkiv findes virksomhedsarkivet. Materialet er uregistreret.

De danske Sukkerfabrikkers Fotoarkiv.

Langebæk historiske arkiv.

De danske Sukkerfabrikkers arkiv findes på Erhvervsarkivet, Århus. Herunder findes arkiv for Stege Sukkerfabrik: Hovedbøger 1883-1958, ejendomsdokumenter, kontrakter mv. 1883-1962, kampagneberetninger 1918-27, byggeregnskaber mv. 1883-89.

Stege Sukkerfabrik er ikke registreret i Nationalmuseets industriregistrering.

NIHA: Nationalmuseets arbejdererindringer: Stege Sukkerfabrik: Mappe: Grovsmed. ACC 491.

Genstande på Møns Museum:

En dampmaskine, stole fra inspektørkontor, skilte, keramiktragt og sukkertoppe. Endvidere findes på museet arkivalisk materiale i form af saftprotokoller, fotos og enkelte bygningstegninger.

Genstande på Danmarks Tekniske Museum:

To dynamoer, en la Cour automatnøgle (et elektrisk vindkraftrelæ) og en centrifugalregulator med konsol fra dampmaskine.

En dampmaskine fra Stege Sukkerfabrik findes i Andelsbyen Nyvang ved Holbæk.

• **Litteratur om industrimindet:**

Stege Sukkerfabrik er ikke beskrevet nævneværdigt i litteratur og andre medier.

Mern saftstation under Stege Sukkerfabrik er behandlet i:

Bach, Marie: Saftstationen i Mern – et industrihistorisk monument. I: *Kulturhistoriske studier 1999*, s. 88-104

Udstillingskatalog Møns Museum, *Fra roe til sukker i 100 år*, 1984.

• **Analyse af industrimindet**

Historie: Stege Sukkerfabrik er anlagt i 1884 af DDS. Højskoleforstander på Rødding Højskole, Frede Boisen var innovatør for anlæggelsen af den mønske sukkerfabrik. Den nye sukkerfabrik blev anlagt centralt på Møn i Lendemarke ved Stege. Fabrikken blev anlagt med hovedvejen på den ene side og med Stege Bugt på den anden side. Beliggenheden var ideel for Møns sukkerroedyrkere, da alle dermed havde lige gode trafikale muligheder for at nå fabrikken. Fabrikkens placering betød, at fabrikken havde dyrkere fra hele Møn og Sydsjælland. Før Dronning Alexandrines Bro blev indviet i 1943, blev roerne indsejlet med pramme. Stege Sukkerfabrik havde egne havnearealer med

tilhørende brohoved og eget motordrevet skib, der fragtede sukkermasse fra Mern Saftstation samt kalksten og sukker. Ved Stege Nor, Skelbæk Bro (mellem Tøvelde og Svensmarke) kan man stadig se sporerne efter skibsfarten med roerne. Her står en vejerbod i rød mursten i en privat have.

En meget lille roebane fra Pollerup til Stege, blev anlagt. Indtil 1930-40erne blev roerne sejlet eller kørt med enten hestevogn eller roebane til fabrikken. Transporten af roerne via jernbane væsentlig fordyret i 1930erne, og herefter vandt brugen af lastvogne som transportmiddel ind. En anden form for transport af roemassen foregik via saftledninger, som pumpede sukkersaft fra de såkaldte saftstationer ind til Stege Sukkerfabrik. Saftstationerne under Stege Sukkerfabrik var Pollerup, Holme, Damsholte, St. Damme og Mern. De førstnævnte nedlagdes tidligt, mens Mern Saftstation kørte sidste kampagne i 1976. En saftledning fra Mern til Stege Sukkerfabrik gik over Dronning Alexandrines Bro, Møn-Kalvehave. Man stadig kan se den gamle saftledning monteret på broen. Stege Sukkerfabrik blev nedlagt i 1989 pga. rationaliseringer i den danske sukkerproduktion.

Motivering af udvælgelsen:

Stege Sukkerfabrik kan karakteriseres som repræsentativ for sukkerproduktionen i Storstrøms Amt. På lokalt plan har fabrikken ligeledes haft stor betydning, da fabrikken tidligere var Møns største arbejdsplads. Som arbejdsplads har fabrikken ifølge Møns Museums vurdering bidraget til identitetsskabelse samtidig med at have givet de ansatte et arbejdsmæssigt og socialt tilhørsforhold. På fabrikken mødtes de fastansatte, som især var smede, her opstod en industri- og lønarbejderkultur, som stod i modsætning til de løst ansatte sæsonarbejdere, hvis værdier hovedsageligt var præget af landbokulturen. Desuden har anlæggelsen af fabrikken haft betydning for Steges industrielle udvikling, da der før sukkerfabrikkens anlæggelse ikke var større industrivirksomheder på Møn..

Da de fastansatte industriarbejdere blev afskediget i 1989, fik disse hurtigt nye arbejdspladser på andre lokale teknologiske virksomheder i Stege bl.a. på KelsenBisca (Karen Volf), Jupiter og El-kas.

Vejerbod ved Skelbæk Bro

Det fysiske kulturmiljø er velbevaret i sin helhed og omfatter udover fabrikkens markante produktionsbygninger bl.a. siloer til opbevaring af sukker, rester af havneanlæg og boliger til arbejdere og funktionærer. Siloerne forventes inden for en årrække at blive fjernet. Endvidere ligger de tilgroede bassiner, hvor roerne til fabrikken tidligere blev vasket, i dag hen som rekreativt område.

Fremtidige undersøgelser: Der mangler undersøgelser og analyser af virksomheden af etnologisk, kulturhistorisk og økonomisk art. Derudover trænger den faglige undersøgelse, foretaget ved Møns Museum i 1989 (fotoregistrering), til opfølgning og evt. registrering i Regin.

Gørlev Sukkerfabrik

- **Faktaboks**

Gørlev Sukkerfabrik

Algade 2, 4281 Gørlev

Oprettet 1912 af en kreds af landmænd med godsejer Lawaetz i spidsen. I 1934 overtaget af De Danske Sukkerfabrikker senere Danisco Sugar

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Komplet industrianlæg m. direktør-, funktionær- og arbejderboliger samt barakker for sæsonarbejderne. Sukkerfabrikkens bygningsmasse står stort set endnu i flot rødsten, som da fabrikken blev opført i 1912. Det er så vidt vides, kun få ændringer, der er overgået den. Spor af roebanerne fra/til oplandet kan endnu ses i landskabet. Der er nu fælleskommunal skatteadministration i administrationsbygningerne, og Danisco har vist endnu sukker i siloerne og pakkeri m.m. i produktionsanlægget.

- **Bevaringstilstand**

- **Oversigtsplan**

Kalundborg Museum

- **Fotos**

Kalundborg Museum

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

Nationalmuseets Industriregistrering: Intet materiale

NIHA (Nationalmuseets Industri- Haandværker og Arbejdererindringer): Gørlev Sukkerfabrik: mappe: Arbejdsmand 10. ACC 382

Kalundborg og Omegns Museum gennemførte i 1998 en større registrering og undersøgelse af Gørlev Sukkerfabrik. Undersøgelsen mundede i stedet ud i en vandredstilling, der blev vist på museet, på Gørlev Bibliotek, i Høng samt på Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Undersøgelserne blev lavet af Anne Marie Flindt, der også stod bag udstillingen. Museet iværksatte undersøgelsen, da Danisco i 1996 bekendtgjorde, at fabrikken lukkede ved udgangen af roekampagnen 2000.

Materialet er nu samlet i en museumssag (j.nr. 34/98) og fylder to ringbind. Materialet består af interviews, fotomateriale, reklamemateriale, arkivalier, plantegninger, procestegninger, etc. Museet erhvervede også en samling genstande. Undersøgelsen dækker primært produktion, processer, ændringer og arbejdslivet på fabrikken fra 1943 (dvs. efter overgangen til De Danske Sukkerfabrikker) og frem til 2000.

På Erhvervsarkivet i Århus findes under De Danske Sukkerfabrikkers Arkiv for Gørlev Sukkerfabrik: hovedbøger 1949-56, ejendomsdokumenter, kontrakter m.v. 1934-53.

- **Litteratur om industrimindet:**

Af roebanernes historie. I: *Jul i Kalundborg og omegn*. - Årg. 50 (1987). - S. 5-7 : ill.

Frederiksen, Poul A.(1954): Gørlev Sukkerfabrik. I: *Holbæk Amts venstreblad*. 1954-11-27
Lauritsen, Tom og John Poulsen (1987): *Roebanerne. De danske roebaner i billeder og tekst*.
Roskilde.

Mølgaard, Aage (1998): *Sukkerroer i Vestsjælland*. Dyrkerforeningen ved Gørlev Sukkerfabrik.

Lokalhistorisk forening for Høng kommune har optaget videofilm fra fabrikkens produktion

• **Analyse af industrimindet**

Virksomhedens historie: Sukkerfabrikken ”Vestsjælland” oprettedes i 1912 på initiativ fra en kreds af vestsjællandske landbrugere anført af godsejer Carl Lawaetz. Samtidig med fabrikken anlagdes et net af smalsporede baner i landskabet, hvor man med små togvogne kunne afhente sukkerroerne ved roedyrkernes gårde og samtidig bringe affaldet retur til brug som dyrefoder. Roebanenettet, som strakte sig fra Asnæs i nord til Falkenstein syd for Slagelse, var i alt ca. 100 kilometer langt. Nettet blev først færdig udbygget i 1920’erne, men fra 1913 til 1960 var der hvert efterår fuld aktivitet på banestrækningerne. Lokomotiverne kørte de tomme vogne ud til roedyrkerne den ene dag og afhentede dem igen den næste. Efter 1960 blev roebanerne nedlagt til fordel for lastbil- og traktortransport som var billigere og hurtigere. Der blev desuden i 1922 anlagt en bane til Mullerup Havn, som var ejet af fabrikken. Fra havnen blev de færdige sukkerprodukter afskibet, og modtog kul til fabrikkens drift og til roelokomotiverne. Endelig transporterede man på havnesporet grus til og kalkslam fra fabrikken. På Mullerup havn opførtes en række store sukkerpakhuse i træ. Det store kornmagasin (genopført som kro efter brand i 1995), et af oprindeligt 2, står som et ydre udtryk for den spekulationsprægede kornsalgperiode i dansk landbrug ca. 1830-60 med stor eksport af kornvarer. De to magasiner blev i denne periode bygget af to konkurrerende købmænd i hhv. Slagelse og Kalundborg. Havnen havde især betydning for Slagelse, som ejede anlægget med lodseri og toldstation fra 1904. Bygningerne findes nord for den gamle tilkørsel til havnen, ligeledes findes bygninger fra en skibsproviantering og et kalkbrænderi stadig. Gørlev Sukkerfabrik ejede havnen fra ca. 1930 til ca. 1960. I 1980’erne etableredes et værft for motorbåde, værftet er siden lukket og har efterladt en stor betonhal. Havnen fungerer nu som lystbådehavn. Brugen af havnen aftog med tiden, fordi omlæsning blev for dyr.

I en periode omkring 1950’erne (måske længere?) var Gørlev Sukkerfabrik landets største med 4500 roedyrkere fra hele Sjælland og Jylland tilknyttet. I sæsonen beskæftigede fabrikken 7-800 mennesker.

Motivering af udvælgelsen

I tråd med denne oversigts overordnede fikspunkter hører sukkerproduktionen til den landbrugsrelaterede industri. Med sukkerproduktion er der ikke bare tale om en forædling af landbrugsproduktet men om en reel omarbejdning til et nyt produkt, dvs. fra sukkerroe til sukker. Der har endvidere været tale om en form for symbiose mellem roedyrker og fabrik idet sukkerfabrikken modtog roerne fra den store kreds af producenter og som en del af aftalen også sendte det tiloversblevne affaldsprodukt tilbage til producenterne. Hos producenten blev affaldet omdannet til gødning der igen gav gode vækstbetingelser for den fortsatte sukkerroeproduktion. Med sine 4500 roedyrkere og 7-800 beskæftigede i sæsonen har fabrikken haft en betydning for en stor gruppe menneskers liv både i økonomisk og social forstand. Endvidere er roetransporten et en synlig del af produktionen, som mange mennesker stadig har en erindring om.

Sukkerindustrien i særdeleshed er karakteristisk for Lolland-Falster, men industritypen har altså også været repræsenteret i det vestsjællandske område. Hvor den lolland-falsterske

sukkerproduktion er et kendt fænomen i hele landet har produktionen i Vestsjælland nok haft en mere regional betydning som en stor landbrugsrelateret industri.

I et kulturmiljøperspektiv er Gørlev Sukkerfabrik overordentlig interessant idet fabrikken med produktionsanlæg og boliger i vid udstrækning er bevaret som ved opførelsen. Nettet af roebaner er mange steder forsvundet, men ligger nogle steder endnu som spor i landskabet, der fortæller om sukkerproduktionen i tiden før den lokale infrastruktur blev tilstrækkelig udbygget til at landevejstransport var mulig. Fabrikken udgør sammen med boliger, banenet og havnemiljøet ved Mullerup havn et fint industrielt kulturmiljø.

Bag roemarken ses i horisonten Gørlev Sukkerfabriks hvide siloer

Det ombyggede sukkerpakhuis på Mullerup Havn

Anden landbrugsrelateret industri

Andre typer landbrugsrelateret industri, som også grundlagdes i regionen fra slutningen af 1800tallet, var konserverfabrikker, som syltede og henkogte frugt og grønt til langtidsholdbare varer. Dette var ligeledes en produktion, som flyttede opgaver fra hjemmet og over i industrien. Eksempler er Konserverfabrikken Danica i Slagelse (1897), som bl.a. producerede syltede agurker og rødkål, og Skælskør Frugtplantage (1898), der fremstillede marmelader og frugtsaft. Skælskørområdet var fra 1930'erne hjemsted for en større produktion af cikorie til kaffeerstatning, som blev tørret i et anlæg på Basnæs. I 1818 begyndte Peter Heering sin fremstilling af kirsebærlikør. Peter Heerings likørfabrik med tilhørende kirsebærplantage er beliggende i Dalby. Siden 1950'erne drev Sukkerfabriken Nykøbing aktieselskabet Samodan, der leverede saft, marmelade og frisk frugt.

I de skovrige egne omkring Jyderup, Slagelse, Sorø, Glumsø, Næstved og på Falster har der desuden været en relativt stor træindustri. Her har været mange savværker men også træforarbejdende industrier som møbelfabrikker (f.eks. Sorø Stolefabrik fra 1918 og DUBA Møbelindustri A/S i Nykøbing fra begyndelsen af 1900tallet, som begge producerer i dag), listefabrikker, træhæle (Dansk Træhælefabrik i Næstved)- og træskofabrikker (De Forenede Træskofabrikker i Slagelse etableret 1895) og trævarefabrikker der fremstillede diverse trævarer som kosteskafter, blomsterpinde m.m. (R. J. Nielsens Trævarefabrik i Nykøbing F. 1876). Endvidere fandtes der træindustri der fremstillede emballage i træ – f.eks. smørdritlet eller camembertkasser til ostefabrikken i Høng (Danpak, Slagelse 1949). Nogle af virksomhederne inden for træindustrien kan derfor siges at høre med til den landbrugsrelaterede industri. Af savværkernes restprodukter blev der på den store papirindustri i Næstved gjort brug af træ til papirfremstillingen (papirfabrikkerne Maglemølle 1872 og Ny Maglemølle 1937-38²⁸). Ligeledes blev der af savværkernes restprodukter produceret spånplader på Orehoved Træ- og Finerindustri A/S på Falster (1949) og på Glumsø Spånpladefabrik (1962).

²⁸ Specielt Ny Maglemølle har haft stor betydning for Næstved by som industriby. Næstved Museum karakteriserer Ny Maglemølle som et nærmest umisteligt industrianlæg i Næstved Havn. Anlæggets bygningsmæssige profil har tegnet havnens profil, og Ny Maglemølle er som en af byens største arbejdspladser i årtier det helt oplagte anlæg til bevarelse af mindet om industrialismens epoke i Næstved. Fabriksbygningerne står der endnu med skorstene, kajanlæg og kranbroer. En stor samling arkivalier er bevaret på Industrimuseet i Horsens, og pensioneret ingeniør Torben Ourø Jensen har stor viden om fabrikkens historie.

Cikorietørreri på Basnæs

• Faktaboks

Cikorietørreri ved herregården Basnæs sydøst for Skælskør. Anlægget er opført på matr. nr. 15b, Basnæsvej 201 i 1936. Basnæs ejes i dag af Lily Kaufmann.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Bygningerne og anlægget er stadig intakt og bevaret. Anlægget består af en sammensat produktionsbygning og to høje ladebygninger, som er internt forbundet. Foran laderne en vejerbod og tre lange betongrave (hvor cikorien blev tippet af?). Skinneføringen fra cikoriebanerne findes stadig på fabriksområdet. Laderne er i beton med glideforskaling og i dag beklædt med profilerede stålplader. Laderne er meget store med en flot spændstig form og med overbygning til lysindtag. Anlægget er nogle steder helt er overgroet af vildvin. Området omkring tørreriet bruges i dag af godset bl.a. til husdyrmødding og opbevaringsplads for markredskaber.

• Bevaringstilstand

Anlægget er noget forfaldent. I Skælskør Kommuneatlas vurderes anlægget at have en middelhøj bevaringsværdi.

• Oversigtsplan

• Fotos

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Lokalarkivet i Skælskør har lidt materiale derfra. Noget materiale samt kendskab til stedet ligger hos formanden for museumsforeningen i Skælskør, Johannes Lyshjelm, som har haft sin gang på stedet. Johannes Lyshjelm vil stå til rådighed med de relevante oplysninger om Basnæs og cikorie dyrkningen i forbindelse med en eventuel undersøgelse.

På Erhvervsarkivet i Århus findes under A/S De Danske Cikoriefabrikkers arkiv reskontri og kassebøger vedr. tørreriet på Basnæs 1912-1945 samt div. fotos 1909-56.

• Litteratur om industrimindet:

Cikoriebanerne ved Basnæs er omtalt i: Lauritsen, Tom og John Poulsen (1987): *Roebanerne. De danske roebaner i billeder og tekst*. Roskilde.

• Analyse af industrimindet

Som illustration er valgt en plante, der blandt andet er meget almindelig i det sydvestlige Sjælland, hvor den hver sommer pryder vejkanterne med sin klare blå farve. I 1800-tallet fandt man på at bruge cikoriens pælerod, der blev tørret, ristet og malet ganske fint. Ved ristningen omdannes plantens sukker og stivelse til karamel, hvilket skulle give en kaffelignende bitter smag med stor farvekraft. Cikorie har den egenskab, at den kan fremhæve smagsstoffet fra kaffebønner. Cikorien er grundlaget for dyrkning af kaffeerstatning i Danmark, med højdepunkter i to verdenskrige. Rundt om i Danmark var mange små kaffesurrogatfabrikker, der i 1872 slog sig sammen som De danske Cikoriefabrikker. I 1897 blev DDC

slået sammen med Richs kaffeerstatningsfabrik og efter nogle kom fabrikken til at hedde Richs. Richs havde fra 1930 cikorietørreri ved Basnæs ikke langt fra Skælskør. Som vi i dag kender til roekampagner på Sydhavsøerne og i det sydlige sjælland, kan de gamle i dag fortælle om cikoriekampagnen ved Skælskør. I den mest produktive tid blev der i lighed med roebaner lagt spor ud i markerne, så man kunne køre tipvogne helt ud til høsten, og transportere den til anlægget ved Basnæs.

Motivering af udvælgelsen:

Cikorietørreriet fortæller historien om vareknaphed i mellemkrigsårene og i årene under og efter 2. verdenskrig og om et erstatningsprodukt fremstillet af en lokal råvare, som resultat af de politiske omstændigheder. Cikorietørreriet udgør dermed en parallel til Skuderløse Maskinfabrik som ligeledes startede produktionen af et erstatningsprodukt (briketter) fremstillet af en lokal råvare (tørv) i tiden omkring 2. verdenskrig.

Anlægget ved Basnæs står stadig, om end det er vanskeligt tilgængeligt. Det er et måske beskedent anlæg, men det har kulturhistorisk interesse som stedet, hvor den mest omfattende dyrkning og forarbejdning af kaffeerstatning fandt sted. Cikorieproduktionen udgør samtidig et afsluttet kapitel, som, hvis det ikke dokumenteres, vil forsvinde inden for en kort årrække.

Skælskør Frugtplantage

• Faktaboks

Skælskør Frugtplantage, Loshusvej, Skælskør
Oprettet 1898 af brødrene C.A. og H.E. Heilmann.
Aktieselskab i 1918.

Produkter: frugtsaft, marmelade, frugtgrød, juice mv. en overgang også vitamin- og kosttilskud.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Bygninger (Industrireg.): de første bygninger opførtes 1898-1906 og i 1919 opførtes en lagerbygning. Af bygninger fra før 1940 er kun 2 bevaret (1980): en forvalterbolig og Pollak-huset fra 1906 som var bolig for polakker der tog til Danmark for at arbejde. Alle bygninger der havde med fabrikkens drift at gøre blev nedrevet i 1962 i forbindelse med en totalombygning.

• Bevaringstilstand

Plantage området er ikke offentlig tilgængelig, det er derfor uvist hvilke bygninger der er på stedet, og hvilken tilstand de er i.

• Oversigtsplan

• Fotos

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Nationalmuseets industriregistrering: Løbenummer 3034. Byggetegninger i Industriregistreringen - Ikke kopierbare.

I Skælskør Egnshistoriske Arkiv findes småtryk og udklip om virksomheden

• Litteratur om industrimindet:

Virksomheden omtales i:

Heilmann, Arent (1955): Slægts erindringer og egne erindringer.

Müllertz, A.(1917): Danmarks Søfart, Handel og Industri. II. Bind: Øerne. København 1917

Skjelskør gennem hundrede aar. Skjelskør 1932

• Analyse af industrimindet

Historie: Grundlæggere af virksomheden var brødrene C.A. og H.E. Heilmann fra byens gamle apotekerslægt. De ejede apoteket og anlagde den første frugtplantage i apotekets have og på den tilhørende jord. C.A. Heilmann var gift med en pige fra Harboe-familien – som ejede bryggeriet.

Skælskør frugtplantage bestod i begyndelsen af ca. 7 tønder land som i løbet af de første 10 år blev øget til 35 tdr. land tilplantet med hindbær, solbær, stikkelsbær og ribsbuske samt kirsebærtræer. Til plantagen var knyttet et frugtsaftkogereri. I sæsonen beskæftigede plantagen en stor mængde kvindelige arbejdere som plukkede og rensede bær på akkord.

Inden for de seneste 10 år er mærket Skælskør Frugtplantage blevet opkøbt af Scandic Food, som ikke anvender plantagens frugt til fremstillingen. Navnet og frugtplantagen er derved blevet skilt fra

hinanden. I stedet er Harboes bryggeri begyndt at fremstille en frugtdrik på basis af plantagens frugt. Plantagen ejes i dag af Danfrugt Skælskør A/S, som driver frugtsalg en gros.

Motivering af udvælgelsen: Skælskør Frugtplantage er en virksomhed som baserer sin produktion på frugtproduktion, som har spillet en væsentlig rolle i denne egn. Desuden er virksomheden Danfrugt A/S en del af Harboe koncernen. Dette store familieføretagende har i den grad sat sit præg på Skælskør og haft betydning for de mennesker, som har boet der. Produkter fra Skælskør Frugtplantage sælges over hele landet og har måske derigennem været med til at sætte området på landkortet.

Landvindingsprojekter

Landvinding er et fænomen, som har kendetegnet de to amter i den periode, oversigten dækker. Ved hjælp af landvinding har man skaffet sig mere landbrugsland og en deraf afledt ekstra, ofte specialiseret produktion af landbrugsafgrøder. Disse entrepriser er realiseret ved hjælp af en række pumpestationer og afvandingsanlæg, hvis formål er at holde vandet væk fra de nye landbrugsområder. Landvindingen kan ses som en del af industrisamfundets kulturarv, idet det var i kraft af de industrielt fremstillede motorer og pumper, at det teknisk blev muligt at tørlægge større vådområder og omdanne dem til landbrugsland.

Lolland-Falster er et godt eksempel på et område, hvor man har drænet og indvundet store og mindre vådområder til landbrugsjord. Pumpestationer ses i både store og mindre formater i hele amtet. Bøtø Nor gamle pumpestation fra 1871 er fredet og indgår i Sydfalster Kommunes Økomuseum. Andre større pumpestationer er Kramnitze på Lolland og stationen ved Vålse Vig på Nordfalster, hvor der også er indrettet en mindre udstilling om landindvindingen af vigen. I Vestsjælland har det mest omfattende landvindingsprojekt fundet sted omkring Lammefjorden, hvor der fra 1841-1939 blev inddæmnet og drænet 56 kvadratkilometer land. De gunstige forhold for grønsagsdyrkning som inddæmningen medførte, har gjort, at området har tiltrukket industrielle virksomheder, som videreforarbejder grønsagerne. Et eksempel er konservesfabrikken Beauvais, der oprindeligt startede i hovedstaden, men som flyttede produktionen til Svinninge efter 2. verdenskrig.

Audebo Pumpestation

- **Faktaboks**

Audebo pumpestation, opført 1873

- **Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt**

Industrielt anlæg med baggrund i de store landindvindinger, der kendetegner området omkring Holbæk og Odsherred (Lammefjorden). Bygningerne rummer tillige en udstilling og anvendes af Holbæk Museum i formidlingsøjemed f.eks. ved Bygningskulturens Dag. Odsherreds Kulturhistoriske Museum er også interesseret i Lammefjorden, men har ikke leveret materiale til nærværende projekt.

- **Bevaringstilstand**

Velbevaret bygning med produktionsapparatet intakt og i funktion.

- **Oversigtsplan**

- **Fotos**

- **Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.**

- **Litteratur om industrimindet:**

Om inddæmning af lammefjorden:

Uffe Grosen: *Lammefjordens historie*. Holbæk 1957.

Ingeborg Christmas Møller & Nina Kragelund: *Dagligliv bag dæmningen. Lammefjorden 1873-1973*. Kbh. 1973. - Et godt eksempel på en erindringsbaseret undersøgelse.

På to private hjemmesider: www.grodal.dk/ og www.ellingelyng.dk/lammefjorden.htm kan man læse om afvandingen af lammefjorden, om pumpestationen og om lokales opfattelse af at bo i området i dag.

- **Analyse af industrimindet**

Anlæggets historie: Lammefjordens inderste del er fyldt op med dyndjord, der er ideel for dyrkning af gulerødder. Man var i midten af 1800-tallet klar over dyndjordens frugtbarhed, og da landvinding i tiden efter 1864 var en sag som optog mange, opstod ideen om at udtørre den inderste del af fjorden. Dæmningen over fjorden blev planlagt til at ligge mellem Audebo og Gundestrup. Arbejdet blev påbegyndt den 3. april 1873, og den 18. januar 1875 gik pumperne i gang på Audebo Pumpestation. Afvandingsprojektet løb ind i tekniske såvel som økonomiske vanskeligheder, og det var ikke før 1939, at udtørringen af fjorden var fuldført. Samme år fik Audebo Pumpestation sit nuværende udseende. Audebodæmningen er 2260 meter lang. Audebo Pumpestation har 3 pumper på henholdsvis 160, 260 og 340 Hk, hvoraf en er fra 1926 og de to fra 1939. Årligt udpumpes

gennemsnitligt 16 mio. m³ vand. 40 kilometer grøfter sørger for at lede overskudsvandet væk fra fjordbunden og hen til pumpestationen. I alt afvandes 56 km² fjordbund.

Motivering af udvælgelsen:

Pumpestationen falder ind under punktet landvinding der i projektet opfattes som en del af industrisamfundets kulturarv i de to amter. Man kan sige, at det var industrialiseringen, som muliggjorde den tekniske del af en så storstilet form for afvanding. Før man fik motordrevne pumper til at pumpe vandet væk fra området med, måtte afvanding foregå manuelt ved mergling, grøftegravning mv. Landvindingen er dog i højere grad et landbrugsorienteret projekt end et industrielt, da der ikke er opstået konkrete industrier i direkte relation til de tørlagte områder, men dog som afledte industrier indenfor fødevarerbranchen. Hele landvindingstanken knytter endvidere an til et ideologisk projekt af national karakter, som flere steder i landet i dag bliver vendt på hovedet, efter at man er begyndt at 'genskabe' de naturlige vådområder. Audebo Pumpestation kan derfor ses som et fysisk udtryk for et bestemt tidstypisk natursyn i slutningen af 1800-tallet, hvor naturen blev betragtet som noget der skulle effektiviseres og udnyttes bedst muligt i menneskets favør. De teknologiske landvindinger blev brugt til at effektivisere denne naturopfattelse som kun til fulde kunne realiseres i industrialiseringens tidsalder, hvor maskinkraften i højere grad gjorde det muligt for mennesket at tæmme naturen og beherske dens ressourcer.

Kramnitze Pumpestation

• Faktaboks

Første pumpestation blev anlagt i 1868-69.

Anden pumpestation blev anlagt i 1926-27 på initiativ af Landvindingslaget, Rødby Fjord, efter afvandingsforslag udarbejdet af ingeniør H.M. Markersen.

Tredje pumpestation blev oprettet i årene 1962-66.

• Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, datering, bygmester/arkitekt

Den nye pumpestation fra 1966 er bygget i rød mursten og står uden bygningsmæssige forandringer. Anlægget består af en stilren bygning, der fremtræder markant i landskabet.

Det nye anlæg fik i ca. 1991 et tilhørende renseanlæg.

• Bevaringstilstand

Den nye pumpestation fra 1966, fremstår i meget god stand og er umiddelbart ikke truet i sin funktion.

I øjeblikket ser det ikke ud til, at Rudbjerg Kommune har planer for området.

• Oversigtsplan

Kort over landindvindingsområdet findes bl.a. i Hansen, Marius: *Landvindingslaget Rødby Fjord 1927-1977*, 1977 (inkl. kort).

• Fotos

Historiske fotos findes på Rødby Lokalhistoriske Arkiv og på Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

• Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.

Arkivalier om landindvindingen i Rødby Fjord befinder sig på Rigsarkivet.

Arkivalier om landindvindingen i Rødby Fjord og Kramnitze pumpestation befinder sig på Rødby Lokalhistoriske Arkiv samt formodentlig på Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Jens Skov Jensen (Landvindingslaget) fortæller i et interview²⁹, at han endnu i 1993 har en såkaldt bærebør³⁰ på sin gård (Hobygården). Bærebøren blev brugt til at bære sten fra den afvandede fjord, så jorden efterfølgende kunne opdyrkes.

• Litteratur om industrimindet:

25 Aarsdagen for Udtørringen af Rødby Fjord. *Lolland-Falsters folketidende*. - 1952-08-27.

Bentsen, Hans Chr.: Et 75 års minde. Hvad skrev aviserne i 1926-27 om tørlægningen af Rødby Fjord? *Lokalhistorisk årsskrift*. - årg. 23 (2002), s. 10-14.

Bentsen, Hans Chr.: *Katalog over arkivalier fra Rødby fjord-området*, 1995.

²⁹ Bentsen, Hans Ivar, *Det er aldrig billigt at købe jord af Vorherre!* - Interview med Jens Skov Jensen, Årbog /Lolland-Falsters Historiske Samfund. - årg. 81 (1993), s. 5-20.

Bentsen, Hans Chr.: *Med arkivets vandringsmand på tur rundt i Rødby Fjord*, Lokalhistorisk årsskrift. - årg. 15 (1994), s. 5-10.

Bentsen, Hans Ivar: Det er aldrig billigt at købe jord af Vorherre! - Interview med Jens Skov Jensen, *Årbog /Lolland-Falsters Historiske Samfund*. - årg. 81 (1993), s. 5-20.

Hansen, Marius: *Træk af Fugleflugtsliniens historie*, Banken for Rødby og Omegn, 1973.

Hansen, Marius: *Landvindingslaget Rødby Fjord 1927-1977*. 1977 (inkl. kort).

Lokalhistorisk årsskrift, 1990, s. 10-12: *En fjordpionér, der vil blive husket*.

Lolland Falsters Historiske Årbog, 1944.

Pedersen, Peder: *Minder og Erindringer med Tilknytning til de lollandske Diger og Rødby Fjord*, 1943.

Rasmussen, Linda: *Vi kunne alt - vi skulle alt: erindring: en arbejdsmand fra Rødby Fjord og Maribo beretter om sit liv og virke fra 1926-1994*, SiD Maribo, 1994.

Andet:

Sluseanlæg med Pumpestation i Rødby Fjord: Beskrivelse, Beregninger samt Overslag, 1915.

Et kort udvisende den Grændse, som ved Udskiftningen af et fra Rødby Fjord inddæmmede Areal er vedtaget mellem Rødby Kjøbstad, Sædinge og Nebbelunde Sogne, ca. 1880.

• **Analyse af industrimindet**

Historie:

Før opførelsen af den første pumpestation i Kramnitze i 1869 havde befolkningen forsøgt sig med afvanding af fjorden via afvandingsgrøfter. Med pumpestationens anlæggelse i 1869 regnede man med, at fjorden med tiden ville blive tørlagt. Men pumpestationen bestod ikke længe, da anlægget eksploderede efter for hård opfyring i dampmaskinen. Ved stormfloden i 1872 blev det klart, at der måtte anlægges et dige langs kysten for at afværge flere oversvømmelser. Det 63 km lange dige langs Lollands Sydkyst blev hovedsageligt bygget af svenske arbejdsfolk og af de danske ingeniørtropper i Næstved. Etablering af diget foregik over tre år. Fra midten af 1800tallet og op i 1900tallet blev der i lokalområdet diskuteret anlæg af en ny pumpestation, og endelig i 1927 blev en ny pumpestation bygget. Ved opførelsen af pumpestationen blev der gravet kanaler på ca. 23-24 km. og brakgrøfter på hver 12. meter. Det maskinelle udstyr stammede bl.a. fra Holeby Diesel (2 stk. maskiner på hver 400 hk.). Omkring pumpestationen blev der dannet et lodsejerlag, hvor Laurids Hansen, Hersø, var formand i en periode. Han stod bl.a. for anlæggelse et mindeanlæg og for anlæggelse af læbælter, som man i dag kan se i området.

Med de nye afvandede arealer opstod eksistensbetingelser for en ny type fjordbonde, der udnyttede de muligheder for dyrkning og græsning som den afvandede fjord gav. De "gamle" dyrkningsarealer blev tilsået, mens græsningen foregik på den afvandede fjord. Både græsning til dyrene og høslet var vigtig for bønderne. Endvidere var høst af tagrør på de afvandede områder en meget vigtig indtægtskilde. Efter 2. verdenskrig blev dyrkningen intensiveret ved hjælp af ny teknologi. Dette gjaldt også de afvandede områder, hvor der i 1950erne blev dyrket korn, roer, ærter, kartofler og gulerødder³¹. Ved den nye brug af fjordens jord blev det tydeligt, at den gamle pumpestation ikke var beregnet til en intensiv opdyrkning. Den gamle pumpestation kunne ikke tørlægge jorden nok til at påbegynde dræning af jorden, og det blev derfor nødvendigt med en ny pumpestation. Den nye pumpestation blev taget i brug i 1966 og pumper nu 20.000 liter vand i

³¹ En gulerodscentral havde tidligere beliggenhed på Finlandsvej 3, Rødbyhavn, 4970 Rødby. Centralen er beskrevet i Hans Christiansens erindringer (tidl. Borgmester i Rødby), manuskript.

sekundet, hvorved stationen afvander et areal på ca. 20.000 ha. årligt. Det tidligere afvandede fjordareal var på ca. 300 ha.

Motivering af udvælgelsen:

Landvindingen havde betydning for anlæggelsen af Rødby Havn (1912) og dermed for byen, der voksede op omkring havnen. Regionalt har hele det enorme digeanlæg langs Lollands Sydkyst stadig en stor mental betydning for befolkningen på Lolland, idet stormfloden i 1872 stadig har en plads i en fælles regional bevidsthed. Ved stormfloden tog havet både dyrkningsarealer og dermed levebrødet fra mange og samtidig druknede mange mennesker. Ødelæggelserne førte til at der i årene efter blev opført diger langs øens sydkyst og stormfloden var desuden den direkte anledning til vedtagelse af Digeloven i 1874.

Landvindingen på Rødby Fjord var ikke udelukkende begrundet i landmændenes udnyttelse af jordarealerne, motivationen kom også fra truslen fra havet. Det er først efter 2. verdenskrig, at udnyttelsen af fjordarealerne fra landmændenes side blev fuldt udnyttet. I 1950'erne intensiveredes dyrkningen af afgrøder på fjorden og på dette tidspunkt var det landbrugets ønske om større dyrkningsarealer der ledte til anlæggelsen af den nye store pumpestation fra 1966. Området er i dag et yndet udflugtsmål for turister og lokale beboere.

Kramnitze Pumpestation er således et tidstypisk eksempel på den mere effektive udnyttelse af naturressourcerne, som for alvor blev teknologisk mulig i 18- og 1900-tallet. Pumpestationen i Kramnitze kan derfor ses som et fysisk vidnesbyrd om et natursyn, der sætter rationaliseret og optimeret dyrkning højt. Bestræbelserne på landvinding blev ikke problematiseret før en mere økologisk naturopfattelse begyndte at gøre sig gældende i 1900-tallets sidste halvdel.

Kapitel 3. A - Katalog over industri i Vestsjællands Amt³²

Nykøbing – Rørvig Kommune

- Gasværk 1899
- Vandværk 1909
- Odsherreds Svineslagteri
- Nykøbing Savværk og Maskinsnedkeri
- R. P. Christoffersens Hvidtølsbryggeri
- Nykøbing Sjælland Bryggeri 1855, senere filial af Holbæk bryggeri
- A/S I. D. Beauvais
- Rørvig Brødfabrik (Erhvervsarkivet: fyldigt arkiv)
- Saltværket "Liverpool. 1860- før 1900
- Nyk. Sjælland Cementvarefabrik.
- Nykøbing Kalkværk
- Stanleys Savværk og maskinsnedkeri på Rørvigvej

Trundholm Kommune

- Færgeanlæg ved Odden
- Højby Cementvarefabrik. Højby Hovedgade 14. nedlagt i 1980'erne.
- Odsherreds Bryggeri. 1931. Svinninge Gl. Mejeri. Gl. Nykøbingvej 48
- Odsherreds Andelssvineslagteri. 1914-1968
- Egebjerg Maskinfabrik. 1969. Egebjerg Hovedgade 27.
- Sj. Odde Bådeværft
- Betongården. 1969. vist nok nedlagt.
- Vig maskinfabrik. Hovedgaden i Vig
- Christiansdals Pibefabrik. Etableret o. 1850 til ca. 1910-15.

Holbæk, Jernløse, Svinninge, Tornved Kommuner

- Gasværk 1865
- Elektricitetsværk 1911
- Vandværk 1890

- Holbæk Lervarefabrik. Fortsættelse af Lunds Pottemageri. Fabrik fra 1878 ca. fremstilling af syltekrukker og brugskeramik.
- Mørkøv Keramikfabrik. (Senere Stogo Stentøj) Grundlagt i 1940'erne af Peter Hansen som var udlært på Knabstrup Keramikfabrik. Produktion af keramik og stentøj. Fabrikken lukkede midt i 1980'erne. På Holbæk Museum findes et udvalg af fabrikkens produktion.
- Aksini. Opr. 1958 nu nedlagt. Produktion af stentøj og keramik.
- H.C. Nielsen og Sønner. Opr. 1883. Fremstilling af lervarer (urtepotter, stentøj, keramiske kunstværker)

- Mårsø Bådeværft v/H. Willumsen
- H.P. Mortensens Skibsbyggeri opr. 1855 nedlagt 1874.

³² Kataloget er udarbejdet på baggrund af indberetninger fra arkivkonsulent Lise Høyrups besøg på lokalarkiver i Vestsjællands Amt. Endvidere har en del museer i amtet bidraget med informationer til kataloget. De udfyldte indberetningsskemaer (i alt ca. 400 stk.) findes på Holbæk Museum.

•Holbæk Skibsbyggeri (1938). Produktion af fiskefartøjer, bilfærger, passagerskibe, sidste træskib i 1976. Efter 1980 har skibsbyggeriet eksisteret som reparationsværft.

• L. Frandsens jernstøberi og maskinfabrik, opr. 1867 (Holb. Mus: diverse fotografier, præsentationshefte om fabrikkens petroleumsmotor ”Thor”, bestyrelsesmødereferater 1970-71,
• Chr. Andersens Maskinfabrik (1880’erne) Landbrugsmaskiner, plove, harver mv. (60 ans). (Holb. Mus.: fotos fra 1950’erne, varekatalog 1943 og 1952)

• Holbæk Maskinfabrik (1859- 1956). Fra 1907 beliggende i kvarteret ved Sønder Banevej. Videreførelse af N.H. Petersens Maskinfabrik i Blindestræde. Produktion af tærskværker, halmpressere (i 1910’erne som en af de eneste fabrikker i Skandinavien). Holb. Mus: ansættelseskontrakt 1907, diverse fotos.

• N.R. Pedersens Maskinfabrik, Blindestræde. opr. 1876. Halmpressere

• Maskinværkstedet Vulcan (div. Fotos Holb. Mus)

• Maskinfabrikken Landsperg. Opr. 1907 nu nedlagt. G. Landsperg anlagde en fabrik i Holbæk, der fremstillede kultivatorer. Virksomheden omdannedes til et aktieselskab, og fabrikken begyndte at fremstille plove og andre jordbrugsredskaber. Afsætning i Danmark, Norge, Rusland, Tyskland, Argentina mm. Virksomheden flyttede til Knabstrup i 1952.

• Maskinfabrikken Cultus. Ahlgade 15-17. Nu nedlagt.

• S. Sørensens Maskinfabrik, Jyderup. Opr. 1896. Fremstilling af landbrugsmaskiner.

• Tølløse Maskinfabrik. Opr. ca. 1900 af A.P. Jørgensen. Produktion af landbrugsmaskiner.

•Holbæk Savværk (1892). Smedelundsgade. Startet af brdr. Christensen. Nu nedlagt. Virksomheden beskar indenlandsk træ til planker, kapsko, vogntræ og møbeltræ, skæring og høvling af tømmer og brædder, kehling af lister og dampdrejeri.

•Undløse: vejmaterialefabrik (Colas),

•Holløse sten, grus og mørtelværk

•A/S Hotaco (tidl. Holbæk Tagpap og Cementvarefabrik 1899) Fabrikation af tagpap og cementvarer, savværk samt handel med bygningsartikler. En stor del af produktionen sælges til virksomheder i Storkøbenhavn. I perioder op mod 300 ansatte. Lukkede i 1986.

•Holbæk Dampmølle. Dampmøllevej. Opr. 1876 nedrevet først i 1970’erne.

•Merløse Dampmølle

•Svinninge Valsemølle. Opr. 1916, nedrevet 2001. I 1916 drevet sammen med Hagedrup Mølle. I 1950 installeredes et nyt system til formaling af hvede. I 1960 blev Svinninge Valsemølle opkøbt af Danske Handelsmøller og derpå nedlagt.

•Holbæk Brødfabrik Smedelundsgade. Opr. 1842 (en af byens ældste industrier)

•Skamstrup Brødfabrik, Skamstrupvej 35, Skamstrup. Fra 1945 ejet af Eilif Johansen og fra 1974 af dennes søn Niels Ebbe Johansen. Ca. 30 ansatte.

•Holbæk Margarinefabrik (ISA) 1904 (div. Genstande på museet)

•Luckeys konservesfabrik (sild)

•Holbæk Konservesfabrik. Eksportfabrik der fremstillede pølser og konserves. Opr. 1914 nu nedlagt. Fabrikken opkøbte bygningerne fra Petersens Maskinfabrik og fyldte derefter omtrent hele Blindestræde. Fabrikken opkøbte forretning på Ahlgade, hvor man åbnede charcuteriudsalg.

•Andelsselskabet Holbæk Stramitfabrik

•Andelsselskabet Holbæk Hørskætterri

•N. Andersens Tobaksfabrik, Ahlgade 45 (1837) nu nedlagt.

- Holbæk Amts Andelssvineslagteri (1888).
- Jyderup fjerkræslagteri. Skolevej 6, Jyderup. 1928-1969.
- A/S Asmussen og Weber. Tidligere Holbæk Maskinsnedkeri. Produktion af bygningsinventar. Opr. 1899, firmaet er videreført og eksisterer i dag som brøndboringsfirma. I perioder har firmaet haft op mod 300 ansatte.
- Møller Andersens fabrik for indpakningspapir
- Holbæk Papfabrik (1940)
- Sprængstoffabrikken Aeolitten, Jyderup opr.1914. Fremstilling af ammoniumnitrat sprængstof til jordsprængning og granatfyldning. Leverandør til den danske hær.
- Nordisk Kabel og Tråd
- Spargus A/S
- Holbæk Kulkompagni 1931. (Erhvervsarkivet: revisionsprotokol 1934-61, aktieprotokol 1931-56, statusbog 1953-63, hovedbøger 1941-63, div. materiale 1964-70)
- Holbæk Sukkervarefabrik. (Erhvervsarkivet: Sager vedr. likvidationen 1906-08)
- Superfoss Emballage. Vipperød. Opr. 1964, fra 1968 fabrik i Vipperød. Produktion af plast-emballage.
- A.I. Lassen og søn. Hovedvirksomheden omfattede rebslageri og remmevæveri. 1888 opfandt Lassen den endeløse rem, som eksporteredes til hele verden. Firmaet var det eneste af sin art i verden (1918). I 1902 etableredes en butik med udsalg af isenkram og støbegods. Nu nedlagt
- Holbæk Bajersk og Hvidtølsbryggeri. Vestergade. Gr. 1878 af brygger Arentz. Nu nedlagt.
- Automobilfabrikken Flac. Jyderup. Opret. Ca. 1905. produktion af tørvemaskiner.
- Eskesen A/S. opr. 1946. Tåstrupvej 7, Store Merløse. I begyndelsen produktion af nøgleringe, firmaet er kendt for sine Tip&Strip kuglepenne der har været produceret siden 1950'erne. Kuglepennene har indlagt mobile motiver, der flyder i olie, og som bevæger sig når pennen tippes, det såkaldte Floating Action princip. Virksomheden var officiel leverandør til OL i Atlanta 1996.
- Dahlgaard A/S. Erik Menvedsvej 15, Holbæk. Fr. E. B. Dahlgaard grundlagde i 1903 Roslev Maskinfabrik. Afhændede fabrikken igen i 1905. Grundlagde samme år fabrikken i Holbæk. Var desuden medstifter af A/S Holbæk Jernstøberi. Oprindeligt produktion af vindmotorer, petroleumsmotorer og vandpumper. I dag fremstiller og servicerer virksomheden filtersystemer, pumper og andet inventar til vandværker.
- Skandinavisk Møbelværk

Kalundborg Kommune

- Jernbane 1874
- Gasværk 1894
- Vandværk 1894
- Elektricitetsværk 1908

- Maskinfabrikken Lico
- F. M. Petersens Maskinfabrik. Svanevej.
- Kalundborg Jernstøberi og Maskinfabrik
- A. Cappelens Maskinfabrik ca. 1900

- Kalundborg Margarinefabrik. 1923-1986. Skt. Jørgensbjerg.
- Kalundborg Andels Svineslagteri
- Kalundborg Bryggeri, Sct. Jørgensbjerg

- Dansk Andel Æg
- A/S Lidano. Mælke- og iscreme-pulver
- Kalundborg Glasværk. 1902.
- Kongstrup (Røsnæs): A/S Leca-Beton (betonklinker)
- Kalundborg Kulkompagni
- Kalundborg Olieraffinaderi (Hed oprindelig Dansk Vedol, senere Esso) 1939-1966.
- Dansk Olieagentur. 1969. Eskebjergvej ved Birkendegård, senere flyttet til Østhavnen i Kalundborg.
- Asnæsværket. 1959.
- Dansk Svovlsyre og superfosfatfabrik, Kalundborg. 1929-1974.
- Vallentins Garveri. Skt Jørgensbjerg 10
- Kalundborg Garveri, Sct. Jørgensbjerg 32
- Farveri Kordilgade 132 A. Nedlagt 1932.
- Farveri i Kordilgade 156, nuv. Nr. 18. 1838- 1893
- Farveri i Kordilgade 141. 1840-1882
- Farveri i Kordilgade 162, nuv. Nr. 8. 1822-1867
- Kalundborg Trædrejeri. Svanevej.
- Henda. Konfektion. 1960'erne til 1970'erne
- Renault Samlefabrik
- S. Schiøtt, Brdr. Dahl. 1824. Startet som blandet købmandsvirksomhed, blev senere VVS grossistvirksomhed under Brdr. Dahl koncernen.
- Kalundborg Skibsværft 1916
- A/S Avanti 1913 – fremstilling af elektrisk installationsmateriel, stikkontakter mv.
- Lucernemelsfabrik ”Hessicator Tørrestation”. Lerchernborg (Asnæs)
- Dansk Leca 1949-1982

Gørlev Kommune

- Gørlev Bryggeri v.J. Fog. Duemosevej 10
- Mullerup Bryggeri v. Kristian Jørgensen. Mullerup Strandvej 10b
- Gørlev Sukkerfabrik (1912)
- Mullerup havn: industrihavn ejet af De Danske Sukkerfabrikker, udskibningssted for Gørlev Sukkerfabrik.
- Asger Andersen, Maskinforretning. Kalundborgvej 18.
- Carl A. Petersen, Maskinforretning. Bjerge
- Maskinfabrik, Algade 36 v. Erik Zobe.
- Maskinfabrikken H.P. Hansen. Sdr. Allé 10. Gørlev.
- Peder Pedersen, Maskin- og støbegodsforretning. Sdr. Allé 7. Gørlev
- Viggo Petersen, Maskin- og Støbegodsforretning. Østerled 8, Gørlev.
- E. Zobbe, Maskinfabrik. Mullerup.
- Carl A. Petersen Cykel- og Maskinforretning.
- Maskinsnedkeri v. Villy Petersen. Kalundborgvej 20. Gørlev
- Gørlev Jernstøberi og Maskinfabrik v. Englely Andersen. Ulstrupvej 26
- Vinde Helsing Smede- og Maskinværksted v. Frederik Jensen. Vinde Helsingvej, Gørlev
- Mullerup Smede- og Maskinværksted v. Robert Nielsen.
- Smede- og Maskinværksted, Johannes Hansen, Mullerup
- Gørlev Jernstøberi. V. Jens Jørgensen. Ulstrupvej 19.

- Metalstøberiet Eptal. Blommeskoven 2. Gørlev.
 - Støbegods og Maskinforretning v. Peder Pedersen. Sdr. Allé 7
 - Støbegods og Maskinforretning v. Viggo Pedersen. Østerled 8. Gørlev
 - Augerup Smed- og Maskinværksted v. Alfred Pedersen. Gørlev Landevej 1
 - Guldborg Maskinsnedkeri. Preben Pedersen. Agertoften 1. Gørlev
 - Maskinsnedkeri v. A. Rasmussen. Gørlev
-
- Gørlev Teglværk, Helsingevej 19
 - Mullerup Teglværk. Kirke Helsing Strandvej 23. Mullerup
 - A/S Gjørlev Cementvarefabrik, Tjørnehøjvej 5.
 - Betonvarefabrik Slibestenen. V. Søren A. Dybdal.
-
- V.P. Rossing Nielsen, Søndergade 13, Kirke Helsing
 - Kemirof v. Robert Nielsen. Vinde-Helsingvej 40.
 - Musholm Lax. Strandvejen 101, Reersø Havn
 - Møbelfabrikken Ejka. V. Snedkermester Ejner Kristiansen. Kirkevangen 9. Gørlev
 - Spinderi. Algade 23, Gørlev

Høng Kommune

- Michael Jensens sønner A/S. (landbrugsmaskiner)
- P. Hansens Maskinfabrik i Høng. Høng Såmaskinefabrik. ”Stjernen”. Maskinfabrik i Høng.
- Vilhelm Petersens Maskinfabrik
- Værket. Den første industrielle virksomhed i Høng. Maskinfabrik. Oprettet i 1874. Gik fallit i 1880
- EC-Høng A/S, Oprindelig Sæby Smede- og maskinværksted, hvis stifter Edmund Christensen udviklede værkstedet til sengefabrik, hospitalssenge på hjul.
- Viggo Nielsen vognfabrik. (Erhvervsarkivet: 1897-1963: diverse arkivalier)
- A/S Bagermestrenes Iscremefabrik nedlagt 1964,
- Coba Flødeisfabrik. Oprettet 1933. Nedlagt ca. 1987.
- Høng Camenbert fabrik
- Høng Stolefabrik

Dianalund Kommune

- Karsholte: (Tersløse): Savværk speciale i opskæring af skibstræ
- Niløse: Kongstedlund Mejeri med flødefabrik og stor ostefremstilling (A/S C. Schepler) savværk, kassefabrik.

Stenlille Kommune

- Kalk- og sandstensfabrik 1904

Slagelse Kommune

- Jernbane 1856
- Gasværk 1901
- Vandværk 1889
- Elektricitetsværk 1909

- Grønvold & Schous Trælast savværk
 - Slagelse Møbelværk A/S v. Brd. Christensen
 - Slagelse Stole og Møbelfabrik
 - Grønvold og Schous Trælasthandel Forgylderi
 - Slagelse Træskofabrik A/S, A/S fra 1917
 - I.P.Andersen, Slagelse Børste-Kostefabrik
 - Skandinavisk Trælamel
 - Grønvold & Schou, trælast og savværk
 - A/S De Forenede Træskofabriker
 - Møbelfabrikken Jofa (70 ans)
-
- Maskinfabrikken Slagelse, nu brdr. Hillers, Sjællands Jern- og stålforretning.
 - Maskinfabrikken Odin
 - Wiliam Jensens Maskinfabrik Wolfking
 - Alliance 1960, Jernstøberi
 - Axelsen og Thomsen, Jern og stål
 - Freses Metalstøberi
 - Jernstøberiet Godthåb
 - H. Rasmussens Jernstøberi (1843) (Erhvervsarkivet: lønningsbøger 1854-1919)
 - Slagelse Jernstøberi
-
- Bryggeriet Poulsbjerg
 - Skt. Hanskilde Mineralvandfabrik
 - Skandia Mineralvandsfabrik
-
- Slagelse Kaffekompani A/S
 - Slagelse Kafferisteri
 - Java-brænderiet 1956-1970.
 - Hirschsprungs Tobaksfabrik
 - Vilh. Langes Cigar- og Tobaksfabrik A/S
 - Danske guldsmedes Sølvvarefabrik, A/S, Slagelse
 - Conservesfabriken Danica A/S
 - Slagelse Ægforretning
 - A/S Slagelse Bryghus
 - Axelsen og Thomsen A/S, Bage- & Buddingepulver, krydderier
 - Stahl & Nylander
 - A/S H.P. Philipsen
 - Slagelse Papirvare og knallertfabrik
 - Bastue Jacobsens Papirvarefabrik
 - Veropa APS FM 1943-1984
 - Dalandia Ost
 - Slagelse Andels Svineslagteri 1905-1978
 - Lagerman Dansk Engelsk Lakrits Fabrik
 - Den danske Margarinefabrik A/S 1899-1975
 - Frederiksberg Lædervarefabrik 1960-1963

- Hachenbergers Garveri
- Danapak
- Zemi Tapetfabrik
- A/S Slagelse Dampmølle (1903, 30 ans)
- A/S De Danske Spritfabrikker (90 ans)
- Dansk Cykleindustri (125 ans)
- Teknisk Korkindustri (Tidligere firmaet H.A. Hansen startet i 1929). Virksomhedens Grundlæggere: Svend og Just Hansen. Nedlagt 1976. 1960:60 ansatte.
- Slagelse Papirvare og knallertfabrik
- Arbejdernes Fællesbageri

Sorø Kommune

- Jernbane 1856
- Vand-, gas- og elektricitetsværk 1902
- Sorø Stanseværk. Næstvedvej 32
- Sorø Maskinindustri A/S
- Sorø Karosserifabrik
- Pedersborg Vognfabrik.. Elmebjergvej 15
- Ertmanns karosserifabrik. Absalonsgade 18 Sorø.
- H.C. Hovmand, Maskinfabrik. Ringstedvej 7-9.
- Mølbro Plovskærfabrik. V. Broby, Suserupvej 43
- Sorø Mineralvandsfabrik. Storgade 7
- Sorø ny bryggeri. Sorø Hvidtølsbryggeri
- Mineralvandsfabrikken Skandia. Lynge
- Sorø Stolefabrik
- Dansk Trappefabrik A/S. Feldskovvej 1-3. Frederiksberg
- Sorø Stakitfabrik
- Hovedvejens Savværk. Slagelsevej 84. 4180 Sorø
- H. Christiansens Tagstensfabrik (1910) cementtagsten
- Poul Nielsens Cementstøberi (1911)
- Sorø Betonvarefabrik. Nordmarksvej 2
- Frederiksberg Cementvarefabrik. Lynge
- Pedersborg Brødfabrik. Hovedgaden
- Nærum Nylon
- Teknisk Korkindustri (Tidligere firmaet H.A. Hansen (1929). Virksomhedens Grundlæggere: Svend og Just Hansen. Nedlagt 1976
- Lk-Nes: Industrivej 2-4
- Slaglille Trækulsindustri
- Sorøegnens Andelssvineslagteri
- Slaglille Gummiindustri
- Frederikskilde Stenindustri

- Brackners pibefabrik. Storgade 7
- Løng Tørvefabrik
- Dansk Wellitfabrik, Pedersborg

Ringsted Kommune

- Jernbane 1856
- Gasværk 1866
- Vandværk 1885
- Elektricitetsværk 1902

•Ringsted Andelsfjerkræslagteri, senere Danpo. Haslevvej, 4100 Ringsted. Opr.1933 af lokale fjerkræavlere, nedlagt 1980. Slagtning og forarbejdning af fjerkræ, fra 1950erne grydeklare kyllinger til supermarkedernes frysede samt eksport (til Tyskland f5ra slutningen af 1940erne). Endvidere produktion af hønsekød-ekstrakter, især under 2. verdenskrig en stor salgartikel.

•Ringsted Fjerfabrik, senere Ringsted Dun. Haslevvej 2, opr. 1947. Ringsted Fjerfabrik oprettet i tilknytning til Ringsted fjerkræslagteri. Ekspertise hentet fra virksomheden Nordisk Fjer. Fjerfabrikken flyttede ikke til Jylland sammen med fjerkræslagteriet, der lukkede i Ringsted i 1980 efter fusion med Danpo. Fjerfabrikken var også med i fusionen, men ændrede navn til Ringsted Dun. I dag er Ringsted Dun sammen med Bergen Dun A/S Norge og Engmo AB Sverige datterselskaber under Danfjer A/S.

•Snekkerup (Vigersted): Eksportfjerkræslagteri

•Kambas. Kødfoderfabrikken Sjælland. Hejdesvej 23, mat. nr. 6E, Ortved By, Vigersted, 4100, Ringsted. Opr. 1935. Destruktion/forarbejdning af døde dyr. I 2001 opkøbt af kødfoderfabrikken DAKA. I dag 330 ansatte. (Erhvervsarkivet: regnskaber mm. 1962-68)

•Konservesfabrikken Rico A/S

•Andelsosteriet Sjælland. Næstvedvej, 4100, Ringsted. Opr. 1950 af Mælkeudvalget for Sjællandske

Mejerier. Omdannet til ØKS (Øernes Konsummælk Selskab) 1972, fusioneret i Mejeriselskabet Danmark i

1984 og i 2000 med det svenske Arla.

•Ringsted Mælkeforsyning (1907)

•Bryggeriet Alliancen. 1859.

•Mineralvandsfabrikken Frisco

•Ringsted Mineralvandsfabrik. Først Sct Knudsgade, senere i Pileborggade

•Tvindelstrup Bryggeri. Farendløse. 1894?

•Farendløse Maskinfabrik. Farendløsevej 54, 4100 Ringsted

•Rimas, Ringsted Jernstøberi (Erhvervsarkivet: Fyldigt arkiv 1889-1963)

•Ringsted Karosserifabrik

•Høm Karosserifabrik, nu Conmec/Høm K.F.

•Maskinfabrikken Alfa. Sct. Knudsgade 1.

•Maskinfabrikken Godthaab. 1905. Næstvedvej 42. Traktortærskværk og presser.

•A/S Ringsted Jernstøberi og Maskinfabrik

•Maskinfabrikken Seca. 1961. Odinsvej

- Arbejderens Fællesbageri, senere Rinæs. 1898.
- De danske Brødfabrikker. Odinsvej 8. Solgt til Schulstad i 2000.
- Ringsted Brødfabrik

- Ortved Cementstøberi.
- Ringsted Cementvarefabrik og Tømmerhandel
- Ringsted Cementstøberi. 1919.
- Cementfabrikken Hertha

- Heimdal Møbelfabrik
- Træskofabrikken Herold Halle
- Tømmerfirmaet Jul. Andersen & sønner
- A/S Ringsted guldlister og rammefabrik
- Møbelfabrikken Jason

- Akkumulatorfabriken Wotan
- Tjærefabrikken A/S Villadsens Fabrikker
- Frausing Bogtrykkeri
- Ringsted Margarinefabrik
- Midtsjællands tørrecentral 1948
- K. Jørgensens cykelfabrik

Haslev Kommune

- Gasværk 1899
- Vandværk 1908
- Elektricitetsværk 1922

- Nordisk Bogproduktion A/S, Maglemosevej 19: a.
- Jensine Reerslevs bogbinderi og protokolværksted.
- Eksprestrykkeriet
- H. Niensens Bogtrykkeri. Jernbanegade 60. Opr. 1904-1905 af Thorkildsen
- Haslev Bogtrykkeri. Jernbanegade 16
- Jean Petersens Bogtryk

- Haslev Brødfabrik, Moltkesvej 36, Haslev.
- Haslev Cementvarefabrik. Gamle By 13
- Destruktionsanstalten "Haslev"
- Gordon Nielsen, elmotorfabrik. Frederiksgade 6. Haslev.
- Dansk Elektroindustri A/S. Lysholm Alle 3. Haslev
- SEAS, Sydøstsjællands Elektricitetsværk A/S
- Haslev Orgelfabrik (Harmoniumsfabrik)
- Bjerrede Kjoleindustri. Bjerredevej 15. Bjerrede.
- Haslev Lervarefabrik
- Haslev Andelssvineslagteri (1886, 24 ans)
- Haslev træindustri (35 ans)

- Chr. Jensens Møbelsnedkeri (100 ans)
- Haslev Keramiske Fabrik 1898-1980

Korsør Kommune

- Gasværk 1858
- Vandværk 1890
- Elektricitetsværk 1904
- Transport over Storebælt (færger og bro)
- Jernbane 1856 og motorvej

- Ceres Fiskeguanofabrik
- Korsør Fiskeindustri. Bådehavnen.
- Herman Christoffersen Fiskenet A/S. Sylowsvej.
- Korsør mekaniske fiskenetfabrik
- H. Modin Christensen, Korsør Fiskeindustri

- Lilleø Skibsværft
- Skibsbyggeri ved Nordvangen
- Carstensens Bådebyggeri, senere Korsør Skibsværft
- Vita Skibsværft

- Korsør Jernstøberi og Maskinfabrik. Nedrevet 1974.
- Vemmelev Maskinfabrik A/S. 1939. Borgergade 17, 4241 Vemmelev
- Kåhler og Breum, Beholder og maskinfabrik. Teilmannsallé 9

- Korsør Motorfabrik, Korsør Motor og Propellerfabrik
- Pakko Tryk A/S. Halskovvej Korsør
- Reklametrykkeriet Burchardt Offset/Burchardt grafisk reklame
- Korsør Vinduesfabrik. 1971. Svenstrup Strandvej 4, Svenstrup, Korsør
- Træskofabrikken Birchnersgade
- Korsør Træskofabrik
- Holger Rasmussens Skotøjsfabrik
- Korsør møbelfabrik og Maskinsnedkeri. Brændt 1927. Tårnborgevej.

- Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, DLG. Amerikakajen 11. B.
- Groesmeyers Emballagefabrik
- Korsør Magarinefabrik. 1892.
- Korsør Bryggeri
- Vulkanværftet
- Korsør Glasværk, Scanglas
- Korsør Rørfabrik. Møllevangen 10.
- Slagelse Kulkompagni
- Korsør Tagpapfabrik
- Korsør Lakridsfabrik
- Th. Rasmussen. Korn og foderstoffer. Amerikakajen 1

- P. & Co. Jørgensen
- Marwi A/S, tidligere Basta Låsefabrik A/S. 1965. produktion af cykellåse. Lilleøbakken.
- Evopan
- Dico Konfektion. 1952. Bag Stadion 8-10.
- Th. & Søn, Ørbæk
- Fleetwood A/S
- C. Hjorth Cavalet Aps. Lædervarer. Lilleøbakken 1, Korsør
- Hollesens Fabrikker A/S. Henrik Hollesensvej 4, Korsør. 1928 i Kbh. 1960 i Korsør.
- Frugtesa A/S (Erhvervsarkivet: diverse opgørelser 1920-1962)

Skælskør Kommune

- Gasværk 1906
- Vandværk 1904
- Elektricitetsværk 1912
- SEAS Kraftværk. 1966
- Gulf Olieraffinaderi. 1963. Solgt 1982 til Kuwait Petroleum, atter solgt i 2002 til Stignæsværket

- Skælskør og omegns svineslagteri A/S. 1912.
- Dana Fiskefilet. 1929-før 1976
- Danmarks Ægekspert, tidligere Tjæreby Ægssalgforening. 1880-1945
- Skælskør Spritfabrik
- Agersø Bådværft
- Marinus Møller Skibsværft
- Skælskør jernstøberi og maskinfabrik. 1881.
- Dams Cigarfabrik. 1890-1930. Ahlgade 1-7.
- Købmændenes Tændstikfabrik, senere oliemølle 1900-ca. 1930.
- Jagd & Malling – karetmagere m.m.
- Labofa A/S. Boltefabrik. 1943.
- Munch A/S

Hashøj Kommune

- Hårslev: Mælkekondenseringsfabrik (1947)

Fuglebjerg Kommune

- Flemstofte (Krummerup): Maskinfabrik (1930, 135 ans)
- Hyllinge: træindustri-fabrik (70 ans.), trævarefabrik.

Kapitel 3. B - Katalog over industri i Storstrøms Amt³³

Præstø

- Jernbane (1879)
- Kommunalt gasværk (1898-99)
- Kommunalt vandværk (1912-13)
- Vandtårn (arkt. B. Hagen – bygget som porttårn ved Munkevænge)
- Kloakrenseanlæg (oprettet 1949)
- Bårse Vandværk, Næstvedvej, 4720 Præstø
- Præstø Gasværk, Ny Esbjergvej 5, 4720 Præstø

- Antonie Bryggeri– tidl. Præstø Bryggeri (1879-1957), Vesterbro, 4720 Præstø
- Præstø Mineralvandsfabrik, Vesterbro 6-8, 4720 Præstø
- Pottemageriet Røde Led, Røde Ledvej 1, 4720 Præstø
- Præstø Jernstøberi og Maskinfabrik 1849-1947. (Erhvervsarkivet: Diverse materiale 1861-1920)

Stevns

- Jernbane (1879)
- Store Heddinge kommunale gasværk (1898-1959)
- Store Heddinge kommunale vandværk (1912-13),
- Store Heddinge Gasværk (1898-1956)
- Vandtårn (arkt. B. Hagen – bygget som porttårn ved Munkevænge)
- Kloakrenseanlæg (1949)

- Andelsbageriet Nordstevns, Lykkebrovej 1, Klippinge
- Andelsbageriet Syd-Stevns (1887-1975), Gevnø
- Andelsbryggeriet Haabet (1887-1917), Gevnø
- Boelshøj (1965, Dansk Planteforædling), Grundlagt af Dansk Landbrugs Frøforsyning, Trifolium og FDB.
- Brygeriet Stevns (1867), 4660 Store Heddinge
- Consol Mineralvandsfabrik, Rødvig
- Frem Mineralvandsfabrik, 4660 Store Heddinge
- Garveriet Berg og Friis, Højerupvej, 4660 Store Heddinge
- Stevns Mineralvandsfabrik
- P. Jeppesens Møbelfabrik
- Stolefabrikken, Munkegade, 4660 Store Heddinge
- Bellona, Kridtbrud, Holtug
- Boesdal Kalkbrud, Lille Heddinge
- Cementfabrikken Rødvig (1870-1890)
- Dansk Flint Export (oprettet 1904).
- Flintovnen, Flintmel til Alumina fabrikken og den Kgl. Porcelænsfabrik, brugt til glasur
- H. N. Hansens Kridtforretning, Tommerup

³³ Kataloget er udarbejdet på baggrund af indberetninger fra de to arkivkonsulenter Heidi Pfeffers besøg på lokalarkiver i Storstrøms Amt. Endvidere har en del museer i amtet bidraget med informationer til kataloget. De udfyldte indberetningsskemaer (i alt ca. 450 stk.) findes på Museet Falsters Minder.

- Svend Pedersens Maskinværksted (Tidl. H. C. Hansens Eftf.) Kuglelejer til landbrugsmaskiner og portruller, eneste virksomhed af sin art i Danmark
- Tæppefabrikken Polytuft, Frøslevvej

Faxe-Fakse Ladeplads-Rønnede

- Almborg Garveri Faxe (Mejeriet Trifolium ejedes af omegnens herregårde, og havde en omfattende produktion af ost. Bygningerne ejedes siden af garveriet Almborg og senest af Haribo Lakridsfabrik).
- Faxe Bryggeri (oprettet 1901, Faxe Damp-Ølbryggeri)
- Kongsted Bryggeri, Kongstedvej, 4683 Rønnede
- Peter F. Heerings Likørfabrik, Dalby Borup, 4690 Haslev
- Fakse Ladeplads Savværk (1949-2003), Borrehovedvej 2, 4654 Fakse Ladeplads. Grundlagt af Ejner og Gertrud Svendsen.
- Faurby Savværk, 4654 Fakse Ladeplads
- Faxe Savværk og Tømmerhandel: 1917-33 på Egedevejen, 1933-58 på Præstøvej, 1958- ? på Syrenvej, 4640 Fakse
- Denderup Vænge, grusgrav, Vester Egede, 4683 Rønnede
- Kikkenborg Singet- og Grusværk
- Fakse Kalkbrud, 4654 Fakse Ladeplads
- Gefion (oprettet 1887), 4654 Fakse Ladeplads. Cement og stenhuggeri.
- Kongsted Kalkværk, Jyderup, 4683 Rønnede
- Faxe Dampteglværk (ca. 1877-1902), Rønnedevej 80, 4640 Fakse.
- Fakse Teglværk (1890-1965), 4654 Fakse Ladeplads
- Høsten Teglværk, Dalby, 4690 Haslev
- Lystrup Teglværk (1874-1924), 4683 Rønnede. Ejedes af Jomfruens Egede Teglværk.
- Haribo Lakrids (oprettet 1962 og eksisterer stadig), Præstøvej, 4640 Fakse

Næstved

- Jernbane (1870)
- Kommunalt gasværk (1862, 1939,1947-49, 1950-51)
- Kommunalt vandværk, ved havnen (1888)
- Hjælpevandværk, Markkvarteret (1945)
- Elektricitetsværk (1909-10, arkt. Jul. Smith) Havnegade/kompagnistræde, 4700 Næstved
- Kloakrenseanlæg (1949)
- Appenæs Vandværk, Vejlø sogn, Næstved kommune
- Herlufllille Vandværk (1908-1970), Herlufmagle dogn, Suså kommune
- Karrebæksminde Elektricitetsværk (ca.1916-1939), Matr.nr. 21o, 21q, 21aa af Karrebæksminde
- Spjellerup og Omegns Elektricitetsværk (1913-1941), Marvede sogn, Næstved kommune
- Åbakkens Vandværk (1960-1997), Ganges Bro, Rislev sogn, Næstved kommune
- Arbejdernes Fællesbageri (1908-1965), Ågade 2, 4700 Næstved

- Engelstofte Brødfabrik, Tyvelsevej 9, Suså kommune
 - Herlufsholm Dampmølles Brødfabrik
 - Kupmanns Svineslagteri
 - Menstrup Bryggeri (nedlagt ca. 1965)
 - Næstved Kvægtorv og offentlige slagtehuse (1923-1976), Farimagsvej, 4700 Næstved
 - Næstved Most (1939-ca. 1966), Aaderupvej, 4700 Næstved
 - Sydsjællands Gødningskalkforretning, tilknytning til Trælløse Kalklejr, Skelby sogn, Suså
 - Sydsjællands Frø-Kompagnie, Grønnegade 4, 4700 Næstved
 - Paulsens Maskinfabrik
 - Bidstrup Savværk (1896), Fodby sogn, Næstved kommune
 - Carl Jensen, Møbelsnedker (1855-1987), Hjultorvet 6, 4700 Næstved
 - Centralsavværket, Næstvedvej 75, Orup, Herlufmagle
 - Dansk Træhælefabrik (oprettet 1921), Hermansensvej, 4700 Næstved
 - Glumsø Savværk og Stavefabrik (1980-1970-80), Sorøvej 50, Glumsø
 - Glumsø Spånpladefabrik A/S (1961-2000), Fabriksvej 11, Glumsø
 - Hyllinge Savværk, Søndergade 39, Hyllinge Sogn
 - Maglemølle Papirfabrik (1875), Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker
 - Maglemølle Træskofabrik, Kindhestegade, 4700 Næstved
 - NEDEXA krydsfinerfabrik
 - Ny Maglemølle Papirfabrik
 - Næstved Facondrejeri (trædrejeri, oprettet ca. 1917)
 - Næstved Møbelfabrik (1948-1976), Præstemarken 18, 4700 Næstved
 - Trævarefabrikken DAN (1920-ca.1955), Kildemarksvej 70, 4700 Næstved
-
- Fensmark Kalkværk (ca. 1948-1970), Holmegårdsvej 5, Fensmark, matr.nr. 6a af Fensmark
 - Karrebækstorp Teglværk, Teglværksvej 62
 - Ladby Teglværk (ca. 1850-1970), Ladbyvej, 4700 Næstved matr.nr. 2,3,13,15 af Ladby
 - Sandagergaard Teglværk, Tyvelsevej 55, Suså
 - Sandby Teglværk, Sandbyvej 25, Suså
 - Tørvebriketfabrikken, Kastanievej 5, Herlufmagle sogn
 - DANA Mineralvandsfabrik
 - ERVI, Skotøjsfabrik
 - Kakaofabrikken (1954-1989), Alleen 47, Karrebæksminde
 - Mineralvandsfabrikken Fortuna (1869-1971), Købmagergade 18, 4700 Næstved. Grundlagt af Hans Kristian Lund.
 - Nordisk Ventilator / Novenco
 - Næstved Fiskemelsfabrik, Rislev, Næstved kommune
 - Næstved Kafferisteri, Torvestræde 8, 4700 Næstved
 - Sydsjællands Kaffebrænderi (1928-ca.1980), Riddergade 8, 4700 Næstved
 - Willy Hansen Bahne, Tøffelfabrik, Vejlø

Vordingborg

- Jernbane (1868-70, stats- og privatbaner)
- Kommunalt gasværk (1866-1966)
- Kommunalt vandværk (1909-1959)

- Kommunalt elværk (1911-1961)
- SEAS, Sydsjællands Elektricitets A/S (oprettet 1912), Masnedøværket (oprettet 1940).

- Arbejdernes Fællesbageri (oprettet 1915),
- Arbejdernes Fællesbageri A/S for Vordingborg og Omegn 1915-1940
- Cafax (oprettet 1939), Københavnsvej 311-315, Ørslev, 4760 Vordingborg
- Danske Andelssvineslagterier Fedtraffinerier, Masnedsund, 4760 Vordingborg
- Kanold Flødekaramelfabrik, Sydhavnen, 4760 Vordingborg
- Køng Bryggeri, 4750 Lundby
- Køng Linnedfabrik
- Køng Fabrikker - Vintersbølle Blegeri, Vintersbølle
- Lundby Bryggeri
- Masnedsund Andels Svineslagteri M.A.S. (1889-1988)
- Masnedsund Bryggeri
- Masnedsund Brødfabrik
- Axels Mineralvandsfabrik, Kærgestræde 3, 4760 Vordingborg
- Mineralvandsfabrikken (1890), Algade 38, 4760 Vordingborg
- Nyråd Bryggeri, Nyråd Hovedgade 61, 4760 Vordingborg
- S.F.S.A. Okse­slagteri, Masnedsund, 4760 Vordingborg
- Sydsjællands Konservesfabrik (1970-2000), Lundby Hovedgade 59, 4750 Lundby
- Sydsjællands Margarine Fabrik (1915-1931), Færggårdsvej 67, Masnedsund, 4760 Vordingborg
- Tømmerups Cigarfabrik (1871), Algade 99, 4760 Vordingborg
- Vordingborg Margarinefabrik (1926-1934), Heibergsvej 19 A, 4760 Vordingborg
- Øernes Andelsselskab (1924) senere; Dansk Landbrugs Grov­vareselskab (DLG), Sydhavnen 6, Masnedsund, 4760 Vordingborg
- H. P. Lø­vengreens Garveri A/S, Københavnsvej 31, 4760 Vordingborg

- A. Andersens Trævarefabrik (1894), Københavnsvej 20, 4760 Vordingborg
- Hule­mose Papirmølle og Oliefabrik
- Nyraad Savværk, v/Frederik Christian Hansen
- Theisens Papirmølle
- Ørslev Savværk og Kassefabrik, Ørslevvej 100, 4760 Vordingborg.

- Hemmingsens Skofabrik, Fuglebakken, 4760 Vordingborg
- Jac. Engelbredt (Jaco-form - skofabrik), Brydegaardsvej 8, Ørslev, 4760 Vordingborg
- Konfektionsfabrikken ANGLOMAC (1965), Algade 69, 4760 Vordingborg
- Nordisk Lysfabrik – Hjertelys, Nordisk Lysfabrik, senere Hjertelys Aps v/ Poul Rasmussen, Næstvedvej 195, 4760 Vordingborg og Algade 18, 4760 Vordingborg.
- Jensen-Potter (keramik) Apoteker­vej 1, 4750 Lundby
- Sydsjællands Grus- og Stenindustri, Sydhavnen, 4760 Vordingborg
- Vordingborg Køkkenet (oprettet 1963), Langøvej 7, Masnedsund, 4760 Vordingborg

Langebæk

- Langebæk Savværk (oprettet 1912), Petersgård gods
- Viemose Bryggeri
- Traktorfabrik (navn ikke kendt), Kalvehave. Producent af traktor­dele, hydraulik og skovmaskiner.

Møn

- Kommunalt gasværk (1910, afløste tidligere værk fra 1860, Peblingrenden)
- Kommunalt vandværk (oprettet 1903)

•Småkagefabrik Karen Volf/KelsenBisca, Stege. Småkagefabrikken blev oprettet i ca. 1977 af Karen Volf A/S. Fabrikken har beliggenhed på Ahornvej 1, 4780 Stege, hvor der stadig produceres småkager. I årene 1999-2004 er produktionslinien endvidere udvidet til også at omfatte økologisk småkageproduktion. Fabrikken har en omfattende småkageproduktion til hele verden. Antallet af ansatte ligger på mellem 300-800 alt efter sæsonudsving.

- Sønderby Bryggeri
- Tørmælksfabrikken Lendemarke.
- Cementstøberier Hjelm Kobbøl
- Stege Jernstøberi
- Skærbæk maskinfabrik

Stubbekøbing Kommune

- Stationsbygning (oprettet 1911): Arkt. H.C. Glahn til Stubbekøbing-Nykøbing-Nysted Banen 1912-1966.
- Kommunalt vandværk (1932 og udvidet 1952-53), Ringgaardsstræde, 4850 Stubbekøbing.
- Bregninge Vandværk (oprettet 1943), Bregningevej 50 (?), 4871 Horbelev
- Horbelev og Omegns Andels Elektricitetsværk Grønsundsvej 356, 4871 Horbelev
- Horbelev Vandværk (oprettet 1936), Vinkelvej 3, 4871 Horbelev
- Horreby Vandværk, 1949
- Maglebrænde Vandværk (oprettet 1939), Nykøbingvej, Maglebrænde, 4850 Stubbekøbing
- Moseby Andels Elektricitetsværk (oprettet 1912), Hesnæsvej 33, Moseby, 4871 Horbelev
- Horbelev Andels Elektricitetsværk, Åstrup Sogn v. Knud Morsby.
- Oure Vandværk (1942), Orevej 109, Ore, 4850 Stubbekøbing
- Stubbekøbing El-værk (etableret 1911, i 1953 over SEAS forsyningen), Ringgaardstræde, 4850 Stubbekøbing
- Stubbekøbing Gasværk (oprettet 1863), Ringgaardsstræde, 4850 Stubbekøbing
- Systofte-Nr. Ørslev Vandværk, Nykøbingvej 340, 480 Nykøbing F.
- Sønder Kirkeby Vandværk, Grønsundsvej, Sdr. Kirkeby
- Virket Vandværk, Virketvej
- Åstrup Vandværk (oprettet 1941), Aastrupvej 80, 4850 Stubbekøbing

- L.M.A.F. Stubbekøbing (foderstoffer), Vestergade 14, 4850 Stubbekøbing
- O. Nielsen og Dehns Korn og Foderstofforretning, A/S – DLG (oprettet 1939), Havnen, 4850 Stubbekøbing

- Stubbekøbing Bryggeri (1847-1935), Møllegade 11, 4850 Stubbekøbing
- Stubbekøbing Dampbageri (oprettet 1907), Vestergade 26, 4850 Stubbekøbing. Grundlagt af Bagermester P. Jacobsen.

- A. C. Rasmussen: Jernstøberi og maskinfabrik (oprettet 1845, såmaskiner, radsåmaskiner med patent), Bagergade. Grundlagt af A. C. Rasmussen.

- Egeskov Danmark (cigarkasser). Bagergade 12, 4850 Stubbekøbing
- Sørslev Teglværk (oprettet i ca. 1860'erne), Teglværksvej 7, 4871 Horbelev
- Oure Teglværk (oprettet ca. 1850), Ore Strand, 4850 Stubbekøbing
- Stubbekøbing Kalk- og Cementvarefabrik, Alslevvej 1 + 8, 4850 Stubbekøbing.
- Hesnæs Fisk (oprettet 1963), Bønnetvej 69, Hesnæs, 4850 Stubbekøbing.
- Stubbekøbing Fiskeindustri, Dosseringen 6, 4850 Stubbekøbing

Nykøbing Falster Kommune

- Nykøbing F. Jernbane (1872, Stationsbygningen udvidet 1910-11, nedrevet ca. 1962).
 - Det Lolland-Falsterske Jernbaneselskab A/S 1872. 1886 tog til Gedser – togfærge til Warnemünde 1903.
 - Elektricitetsværk (1906) ing. P.A. Pedersen og arkt. H.C. Glahn.
 - Nagelsti Elværk (Nagelsti Elektricitetsværk 1912-1960) Nystedvej 14, 4800 Nykøbing F. Overtaget af SEAS i 1960
 - Gasværk (1865, udvidet 1953-54).
 - Kommunalt vandværk (1890).
 - To vandtårne, et i Klosterstræde (1890) og et i Østergade (1908) arkt. E. Ambt.
 - Pumpestation, ca. 1870 Hasseløinddæmning.
-
- A. Nielsen & Co. (korn og foderstoffer), kontor i Langgade 16-18, Nykøbing F diverse siloanlæg på Havnen.
 - Bagermestrenes Brødfabrik/Arbejdernes Fællesbageri (oprettet 1920), Grønnegade 35, 4800 Nykøbing F.
 - Jappes Mølle og Brødfabrik, Østerbrogade 1, 4800 Nykøbing F.
 - Dampmøllen Nykøbing F. (15/3-1856), Langgade 32, 4800 Nykøbing F. grundlagt af Købmand Frisenette.
 - Den Danske Mælkekondenseringsfabrik (1918-1955), Fejøgade 1, 4800 Nykøbing F.
 - Lolland-Falsters Andelssvineslagteri (1889-1989) nedrevet 1992, Søvej 98, 4800 Nykøbing F.
-
- Nykøbing F. Bryghus/Lolland-Falsters Bryghus, Stubbekøbingvej 24, 4800 Nykøbing F.
 - Sukkerfabriken Nykøbing (Erhvervsarkivet: Fortegnelse over arbejdere 1884)
 - Winthers Isfabrik, Grønsundsvej 90, 4800 Nykøbing F.
 - Mostfabriken Dana
 - Nobel (cigarfabrik), Torvet, 4800 Nykøbing F. grundlagt 1835, udflyttet i 1970'erne i nye bygninger Ndr. Ringvej 25, 4800 Nykøbing F.
-
- Bykners Kostefabrik, Frisegade 34, 4800 Nykøbing F. Grundlagt af Th. Bykner.
 - L. H. Michelsens Møbelfabrik startede Kirkegårdsvej, Nykøbing F, flyttede ca. 1915 til Gedservej 60 efter brand i 1965 flyttede virksomheden til Englandsvej 21, 4800 Nykøbing F. Samarbejde med
 - DUBA, Møbelindustri begyndte i 1960'erne.
 - H & H Møbelfabrik, Københavnsvej, 4800 Nykøbing F.
 - N. P. Rasmussen Træskofabrik, Nørregade 4, 4800 Nykøbing F. (kun stuehus, fabrik nedrevet i 1980'erne)
 - Nykøbing Falster Møbelfabrik.
 - R. J. Nielsens Trævarefabrik
 - N. Christian Nielsens Skotøjsfabrik, Brogade 6, 4800 Nykøbing F., nedlagt

- Fuglsang Savværk, Linde Allé, Sundby, 4800 Nykøbing F.
- Toreby Savværk (1885-1989?), Torebyvej, 4891 Toreby, oprettet af fabrikant N. Clausen.
- Brødrene Clausen, Toreby Trævare og Maskinfabrik (1885, Trævare- og maskinfabrik, autoværksted, solgte også traktorer og mejetærskere), Torebyvej 58, 4891 Toreby. Oprettet af Niels Clausen.

- Falstergarn (1852), Slotsgade 41-43, senere Viborgvej, 4800 Nykøbing F.
- Angora-Spinderi (oprettet 1942).

- Anker Keramik, Ryesgade 34, 4800 Nykøbing F.
- Nykøbings Lervarefabrik Frydendal (1898, lervarefabrik), Frisegade 44, senere Grønsundsvej 73, grundlagt af J. Frydendahl.
- Grængegårdens Teglværk (1898- Ca. 1966), Grænge Skovvej 89, 4891 Toreby.
- Kløkkemose Teglværk 1912 af Julius Rasmussen.
- Nykøbing F. Teglværk, Gåbensevej, 4800 Nykøbing F.
- Orupgaard Teglværk
- Tåderup Teglværk (1840-o. 1965), v. Niels Hansen Kyllinge, Hannenovvej, Tingsted, 4800 Nykøbing F.
- Hanemosegaard Teglvarefabrik (Hanemose Dampteglvarefabrik, oprettet ca. 1860).

- Aarslev Jensens Cementvarefabrik (o. 1840, cementvarer, tegl mm.). Gåbensevej 44, 4800 Nykøbing F.
- Hans Henrichsen & Co. A/S (1868, cementvarefabrik: Bygningsartikler, betonvarer, støbegods og køleteknik), Brogade 12-14 og Kraghave Gåbensevej 2, Nykøbing F.

- H. P. Petersens Maskinfabrik, Jernbanevej 8, 4800 Nykøbing F. grundlagt af H. P. Petersen.
- Lundquists Metalstøberi
- Bruunshaab (1842, jernstøberi, plove, kakkellovne, gryder, gravkors og gelændere). Slotsgade 34, 4800 Nykøbing F. (kun direktørbolig og delvis arbejderboliger bevaret, fabrik nedrevet i 1980'erne)
- Fabrikken "Guldborg" (1874-1977), Jernbanegade 23, Nykøbing F., nedrevet ca. 1980.
- Schillers maskinfabrik
- Nykøbing Vognfabrik
- Dansk Madrasfabrik Co. "Spiralen", Gedservej
- Frisers fabrikker (sæbefabrik). Aktieselskabet Frisers fabrikker, Nygade 28, 4800 Nykøbing F. grundlagt af Christian Jensen Friser.

- Kalkværket (gødningskalk), Ebbe Alle, 4891 Toreby. Nedlagt.
- Tømmerholt Kalkværk, Tømmerholtvej 3, Flintinge. Nedlagt.

Nørre Alslev Kommune

- Bowler Pølser, tidl. Lundby Mejeri, Sundbyvej 38, 4862 Guldborg.
- Danske Landboforeningers Frøforsyning (1918), Eskilstrup. Grundlagt af Jens Hvidberg.
- Nordfalsters Fjerkræslagteri (lukket men industrimiljø intakt).
- Ønslev Bryghus
- Orehoved Træ- og Finérindustri.
- Betonvarefabrik (1948-1991), (Guldborg), Storstrømsvej 10, 4862 Guldborg.

- Orehoved Maskinfabrik

Sydfalster Kommune

- Væggerløse Møbelfabrik, Væggerløsevej 11, 4873 Væggerløse.
- Marrebæk Bryghus (oprettet 1911), senere Marrebæk Bryggeri, Gl. Landevej 135, 4873 Væggerløse.

Nysted

- Station (1910): Arkt. Johannes Holck (endestation på Stubbekøbing-Nykøbing-Nysted banen).
- Elektricitetsværk og gasværk (1912)
- Kommunalt vandværk + vandtårn (1913).

- A. Nielsen & Co., Nysted (korn og foderstof), Adelgade 13, 4880 Nysted.
- Lollands Frugtplantage, Plantagevej 16 B, 4892 Kettinge.

- Nysted Bryggeri, Gl. Torv 19, 4880 Nysted
- Nysted Dampmølle (oprettet 1857), Adelgade 1G, 4880 Nysted (Erhvervsarkivet: 1905-18: hovedbøger, journal, byttebog).

- Kettinge Betonvarefabrik, Kettingevej 107, 4892 Kettinge.
- Dansk Asfaltfabrik, Skansevej, 4880 Nysted.
- Kettinge Savværk

Sakskøbing

- Jernbanegården (1874).
- Kommunalt gasværk (1865, udvidet flere gange).
- Sakskøbing kommunale vandværk og vandtårn (1909).
- Andelselektricitetsværket Våbensted-Engestofte (1911-1951).
- Guldborg L Elektricitetsværk (oprettet 1909), Majbølle sogn.
- Radsted Elværk (1911-1960), Radsted sogn.
- Sakskøbing Elektricitetsværk (oprettet 1911).
- Rørbæk Vandværk (oprettet 1934), Sakskøbing Landsogn.

- Brandstrups Bryggeri (1893-1938), Søndergade, 4990 Sakskøbing. Grundlagt af Hans Povl Brandstrup.

- C. A. Qvade, Korn og Foderstof, Brogade 9, 4990 Sakskøbing.

- Sakskøbing Dampmølle.

- Sakskøbing Sukkerfabrik, Nykøbingvej 76, 4990 Sakskøbing. (Erhvervsarkivet: diverse arkivalier under De Danske Sukkerfabrikkers arkiv)

- Trio 1929, Foderstoffabrik, benmel, destruktionsanstalt. (Erhvervsarkivet: 1929-1962: fyldigt arkiv)

- Sakskøbing Savværk (nedlagt 1982), Emil Årestrupsgade.

- Guldborg Savværk

- Lillemark Møbelfabrik, Lillemark, 4990 Sakskøbing.

- Majbølle Møbelfabrik (arkivets ydeår: 1930-1987).
- Guldborg Lervarefabrik (1869), Majbølle sogn.
- Kalkovn, Nørrevang 15/Anstaltvej 5, 4990 Sakskøbing.
- Sakskøbing Cementfabrik, Nystedvej, 4990 Sakskøbing.
- Karl Mertz (maskin- og køleindustri).
- Maskinfabrikken, Guldborg. Tærskværker.
- Hans Jakobsen, jernstøberi og maskinfabrik. (Erhvervsarkivet:statusbog 1917-29, journal 1911-22)
- Nordlys (skotøjsfabrik).
- Skylon (konfektionsfabrik).
- Tæppefabrikken Axvel, Guldborg, Majbølle sogn.
- Mineralvandsfabrikken Iris. (Erhvervsarkivet: Diverse papirer 1913-17)

Maribo

- Maribo Jernbanegård (1871).
 - Maribo-Rødby Havn.
 - Maribo-Bandholm (strækningen 1869, overgik til Lollandsbanen A/S i 1954).
 - Elektricitetsværk (1911 arkt. C.Bramstrup) (Maribo kommunale Elektricitetsværk 1911-36).
 - Kommunalt gasværk (1865).
 - Kommunalt vandværk (1898-1900 – ing. G.C. Ambt) (Maribo kommunale vandværk 1907-1932)
 - Vandtårn (1907 arkt. Alf. Jørgensen).
 - Bandholm Elektricitetsværk (1912- ca. 1951), Hjørnet af Stationsvej og Jernbanegade, Bandholm.
 - Kældernæs Vandværk (oprettet 1924), Kildevej, Kældernæs.
 - Maribo Elværk (13.01.1911 og eksisterer endnu), Brovejen 4, 4930 Maribo.
 - Nørreballe-Østoftes Vandværk (oprettet 1938).
 - Reersnæs Vandværk (1939- efter 1983), Birketvej 120.
 - Skelstrup-Anderstrup Vandværk (1939-1973), Østre Landevej 83, 4930 Maribo.
 - Stokkemærke Vandværk, Vestre Landevej 272, 4952 Stokkemærke.
-
- Andelsselskabet Trifolium (1899, 1907-1962: Nørrebro 30, 1962-1971: Vestre Landevej 2, 4930 Maribo).
 - Bandholm Bryghus (1881-1934), Havnegade 9, Bandholm.
 - Bryggeriet Thor - Maribo Bryghus (1895- eksisterer endnu), Vesterbrogade 11-13, 4930 Maribo.
 - F. G. Nielsens Bryggeri og Ellers Bryggeri (1895-1939), Østergade, 4930 Maribo.
-
- Fjerkræslagteriet v. Georg Andersen (nedlagt 1968), Refshalevej 24, 4930 Maribo.
 - Maribo Dampmølle (1881-1989), Maglemersvej 1 (?), 4930 Maribo. (Erhvervsarkivet: hovedbøger 1874-85, journal 1879-81, kassebøger 1874-85)
 - Maribo Svineslagteri, Museumsgade 69, 4930 Maribo. (Erhvervsarkivet: fyldigt arkiv 1896-1969)
 - UG Fabrikken, Bähncke pålægssalater, Vestre Landevej 291, 4952 Stokkemærke, lukket ca. 1988.
 - Bigaro Food, kandiserede kirsebær (1981).
 - Maribo Sukkerfabrik, De Danske Sukkerfabrikker (1897-1962). (Erhvervsarkivet: diverse arkivalier under De Danske Sukkerfabrikkers arkiv)
-
- Maskinfabrikken Vulcan (1874-1906). (Erhvervsarkivet: 1887-1907: diverse papirer)
 - P.A. Hoffmann. Jernstøberi, Maribo. (Erhvervsarkivet: Hovedbog 1875-84)
 - Anderstrup Møbelfabrik v/John Larsen, Nystedvej 25-27, 4930 Maribo.

- Bandholm Savværk (1918-ca. 1983, fra 1984 flisfabrik). Havnen, 4941 Bandholm.
 - Brdr. Winthers Møbel- og Maskinsnedkeri, Søndergade 30, 4930 Maribo.
 - Haared Savskæreri, v/Th. Christiansen oprettet af C. Jørgensen i 1882. Rødbyvej 18, 4930 Maribo.
 - MaglemerSavværk, Skibevejen 36, 4930 Maribo.
 - Maribo Træskofabrik, Maglemersvej, med indgang fra Søværnet 3, 4930 Maribo.
 - Maribo Trævarefabrik, Nørrevang 19, 4930 Maribo.
-
- Stokkemarke Cementstøberi, Vestre Landevej 263, 4952 Stokkemarke.
 - Dansk Smergelfabrik (mineral, der anvendes som slibemiddel, C. E. Christiansensvej 46, 4930 Maribo).
 - Stokkemarke Tørvefabrik v/Peter Andersen, Vestre Landevej 314, 4952 Stokkemarke.
 - Okay Konfektionsfabrik, V. Kolbysvej 15, 5930 Maribo.
 - Balling-Engelsen (1962), skumfabrik i den tidligere Maribo Sukkerfabrik.
 - Nord-Steel (1966-1980erne).
 - Rotaflex (1967).
 - Mariboat (1970).
 - Georg Voss (1973)
 - Elbau, elektronik (1980).

Rødby

- Rødby Station (1874) og Rødby Havn Station (1908).
 - Elektricitetsværk (1913, udvidet 1918)
 - Kommunalt gasværk (1896)
 - Kommunalt vandværk + vandtårn (1905 som aktieselskab i 1916 overtaget af kommunen)
-
- A.Nielsen og Co. (kornsiloer – slået sammen med DLG Qvade), Østre Kaj, Rødbyhavn, 4970 Rødby.
 - DLG Qvade (se A. Nielsen og Co.), Østre Kaj, Rødbyhavn, 4970 Rødby.
 - Frigodan (frysning af grøntsager mm.), Sverigesvej 2, Rødbyhavn, 4970 Rødby. Nu "Ardo", men samme virksomhed.
 - Gulerodscentralen, Finlandsvej 3, Rødbyhavn, 4970 Rødby. Senere omdannet til Fiskefiletfabrik, eksisterer stadig.
 - Rødby Bryghus (1896-1944), Østre Allé/Bag Allé 4970 Rødby.
 - Vejleby Savværk, Vejleby, 4970 Rødby.
 - Træskofabrikken, Fruegade, 4970 Rødby.
 - Sydlollands Cementvarefabrik (se Rødbyhavn Jernskibsværft A/S), Havnepladsen, Rødbyhavn, 4970 Rødby.
 - Aksel Hass og Søn Fiskeeksport (oprettet i ca. 1950'erne), Vestre kaj, Rødbyhavn, 4970 Rødby.
 - Rotby (konfektionsfabrik) (nedlagt sidst i 1960'erne), Norgesvej, Rødbyhavn, 4970 Rødby. Senere: Rødby Konfektion som lavede herrebukser, datterselskab af "Viggo Larsen" i Nakskov.
 - Rødbyhavn Jernskibsværft (1916-1929), Rødbyhavn, 4970 Rødby. I 1923 omdøbt til Rødbyhavn Dok og Skibsværft, likvideret 1924. Senere købte Sydlollands Cementvarefabrik grunden på tvangsauktion (se denne)
 - Skørringe Vognfabrik (1850'erne-1886 (brændt)), Nakskov Landevej 47, 4930 Maribo. Matr.nr. 17b.

Rudbjerg

- ARKI – senere ”Lollands Tangpresseri”, Langø, 4900 Nakskov.

Ravnsborg

- Horslunde Bryggeri (1876-1969), oprettet af Peder Jørgensen, Bryggerivej 25, 4913 Horslunde.
- Horslunde Saftstation (1882-1967), oprettet af De Danske Sukkerfabrikker, Nordlunde, 4913 Horslunde.
- Sandbjerg Teglværk (1860érne-1908), Keldsløkkevej, 4913 Horslunde.

Nakskov

- Jernbanegården (1873-74). Nakskov-Kragenæsbanen 1915, Nakskov-Rødbybanen 1926-54.
- Nakskov El- og Vandværk (1869-1970), Elvej 7, 4900 Nakskov.
- Kraftværket Havnecentralen (1940).
- Kommunalt gasværk (1860-61, lå ved Gasvej.1953, 1939-40 værket ved havnen)
- Kommunalt vand- og kloakværk (1884 – ing. C.G.Ambt). nyt vandværk i 1950.

- De forenede Maskinfabrikker (Se også Maskinfabrikken Nakskov), Øster Boulevard 18, 4900 Nakskov.
- Langes Maskinfabrik (1869-1905 (brændt), Øster Boulevard 23, 4900 Nakskov. Senere tilknytning til Tuxen & Hammerichs Maskinfabrik.
- Maskinfabrikken Nakskov (Se også De forenede Maskinfabrikker), Øster Boulevard 18, 4900 Nakskov.
- Nakskov Maskinfabrik (1870-1951-52), Tårsvej 4, senere Tårsvej 10, 4900 Nakskov. Bygningen nedrevet sidst i 1960'erne.
- Thrige-Titan (nedlagt 1978), Perlestikkergade 23, 4900 Nakskov.
- Tuxen og Hammerichs Maskinfabrik (1898-1905? (brændt)), Østre Boulevard, 4900 Nakskov. (Erhvervsarkivet: 1849-98: fyldigt arkiv)
- Godthåb Jernstøberi. (Erhvervsarkivet: et lille arkiv)
- Aktieselskabet Arbejdernes Fællesbageri for Nakskov og Omegn (1898).
- Axelhus Mineralvandsfabrik, Axeltorv, 4900 Nakskov.
- Bouteilleringsanstalten Nakskov (1903-1934), Tilegade/Jernbanegade 1, 4900 Nakskov.
- Bruuns Maltgøreri, Midlerkampsvej 6, 4900 Nakskov.
- Bryggeriet Nakskov (1836-1892), Vejlegade 1, 4900 Nakskov.
- Carl Schrøder og Co. Korn og foderstoffer, Svingelsvej 6, flytter 1910 til Havnegade, matr.nr. 46, 4900 Nakskov.
- Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, grundlagt af DLG/Qvade og Superfoss Grovvarer A/S, 4900 Nakskov.
- Den Danske Mælkekondenseringsfabrik (1907-1974), Kørbergsgade 6, fra 1910: Niels Nielsensgade, 4900 Nakskov.
- Færgelandsmøllen. Sørensen og Lindholm. Korn og Foderstoffer, 4900 Nakskov.
- Jensen og Rosengård (osteforretning med fabrikation af knapper af mælkebestandele), Havnegade 63, 1948 flyttet til Løjtoftevej 22, 4900 Nakskov.
- Landmændenes Andels Export Slagteri (1897-23.05.1970), Perlestikkergade.
- Lollands Korn A/S.
- Marienlyst Dampmølle, Gasvej 3, 4900 Nakskov.
- Nakskov Bryghus (1904-1920), Rødbyvej 111, 4900 Nakskov.

- Nakskov Brødfabrik (oprettet ca. 1890-1997).
 - Nakskov Dampmølle - Soves Dampmølle (1888), Østre Boulevard 16, 4900 Nakskov.
 - Nakskov Margarinefabrik, Østre Boulevard 16, 4900 Nakskov.
 - Nakskov offentlige Slagtehus, Perlestikkergade/Reventlowsgade 1, 4900 Nakskov.
 - Nakskov Sukkerfabrik (1882), Maribovej, 4900 Nakskov. (Erhvervsarkivet: diverse arkivalier under De Danske Sukkerfabrikkers arkiv)
 - PANA Chokoladefabrik, Linköpingvej, 4900 Nakskov.
 - Hans Christian Hansen, tobaksfabrikant (26.05.1859-21.02.1906), Søndergade 26, 4900 Nakskov.
 - Jens Peter Ludvig Henriksen, tobaksfabrikant, Østergade 18, 4900 Nakskov.
 - N.B. Clemmensens Tobaksfabrik (1830-1939), Søndergade, 4900 Nakskov. Fra 1939 flyttet til København. Nyt navn fra 1949: A/S N.B. Clemmensens Eftf. Kbh.
-
- Konsul Bøtterns savværk, Nybrogade 3, 4900 Nakskov.
 - Helgenæs Teglværk, Helgenæsvej 60, Branderslev, 4900 Nakskov.
 - Kalkbrænderi (nedlagt 1929), Vejlegadebro 6, 4900 Nakskov. Bygningen nedrevet 1961.
 - Sæby Cementvarefabrik, 4900 Nakskov.
 - Nakskov Elektriske Skofabrik, Nygade 17, 4900 Nakskov.
 - Nakskov Skibsværft (1916-1987) v. Det Østasiatiske Kompagni, Etatsråd H.N. Andersen, Skibsværftvej, 4900 Nakskov. Nakskov Kommune har overtaget værftets arealer med diverse industrianvendelse i 2004. Størstedelen af værftets arkiv befinder sig på Erhvervsarkivet i Århus
 - Th. Mogensens Handskefabrik, Axeltorv 16, 4900 Nakskov.

Kapitel 4. Litteratur

Als, Gert 1996: *Dansk Margarineindustri 1883-1993*. Margarine Industri Foreningen.

Askgaard, Helle og Bodil Støvring 1983: *Sukker*. Systime.

Axelsen, Per og Hannelene Toft Jensen 1982: *Fabriksboliger i Danmark, Lolland-Falster Maribo amt*. København.

Bjørn, Claus (red.) 1988: *Det danske landbrugs historie*. Bd. 3 og 4. Landbohistorisk Selskab.

Bjørn, Claus 2001: *100 år for dansk mejeribrug*. De danske Mejeriers Fællesindkøb.

Bjørn, Claus, Claus B. Hansen og Peter D. Rasmussen 1997: *Med slanke spir langs alfarvej*. Odense.

Christensen, Aksel E.: *Industriens Historie i Danmark*, III, 2. reprografisk genudgivet i 1975.

Dansk Industri efter 1870. bd. 1-6. Odense Universitetsforlag 1988-92

Danske Byer og Sogne: historiske og personalhistoriske Oplysninger om Land og By
Bd. 1: Maribo Amt. – 1931, Bd. 14: Præstø Amt. – 1935, Bd. 15: Sorø Amt. – 1936, 1931-36.

Ehlers, Louis 1967: *Dansk Lertøj*. København.

Ejlersen, Torben 1985: *Kornmølleri i Danmark 1800-1910*. I: Fabrik og bolig 1985:2

Fabrik og bolig: Det industrielle miljø 1840-1940. Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København 1979-

Gudmundsen, M. K. (red.) 1933-36: *Dansk handel og industri*.
Bd. 1.: Holbæk, Sorø, Præstø, Frederiksborg og Københavns Amter.
Bd. 2: Fyen, Lolland-Falster, Langeland, Bornholm, Ærø, Møen.

Hougaard, O. m.fl. 1917: *Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, Købstæderne i Lolland-Falsters Stift*, Bd. 1-7, Bd. 1: Nykøbing-Falster. - Del. 2: Stubbekøbing. - Del 3: Maribo. - Del 4: Sakskøbing. - Del 5: Rødby. - Del 6: Nysted. - 7: Nakskov.

Hougaard, O. m.fl. 1918: *Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv, Købstæderne i Sjællands Stift*, Bd.1: Vordingborg / Under Medv. af L.P. Poulsen, Bd. 2: Præstø, Bd. 3: Storehedinge / Under Medv. af Vald. Friis, Bd. 4: Faxe, Bd. 5: Stege, Bd. 6: Skjelskør og Bd. 7: Korsør / Under Medv. af Bennetsen.

Hyltsoft, Ole, m.fl. 1982: *Det industrielle Danmark 1840-1914*. Systime.

Hyltsoft, Ole 2000: bevaring af danske industrimiljøer 1996-99. I: *Fabrik og bolig: Det industrielle miljø 1840-1940. 2000:1*. Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København

- Hyldtoft, Ole 1994: *Den lysende gas: Etablering af det danske gassystem 1800-1890*. Systime.
- Højrup, Thomas 1983: *Det glemte folk. Livsformer og centraldirigering*. Statens Byggeinstituts Forlag.
- Højrup, Thomas 1995: *Omkring Livsformsanalysens udvikling*. Stats og livsformer 1, Museums Tusculanums Forlag.
- Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940*. Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København 1975-79
- Jensen, A.K. (red.): *Danske Byer og deres mænd*. Brobjergshus Århus 1917-19. (XXV: Slagelse, XXVI: Sorø, XXVIII: Ringsted By, XXVIII: Holbæk By, XXVII: Kalundborg, XXXV: Holbæk Amt I, XXXVII: Holbæk Amt II, Næstved By)
- Kaiser-Hansen Vibeke 2003: *registrant over bevarede bryggeribygninger i Danmark*. Kulturhistorisk Museum Randers. Efterår 2003. Upubliceret rapport.
- Lind, Gunner 1978: *Industriens udvikling i danske provinsbyer 1855-82. I: Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940. 1978:1* Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København
- Madsen, Chr. Bisgaard 1993: *Træk af dansk mejeribrugs udvikling: fra ca. 1875 til 1992*. Rabøl.
- Mortenssøn, Ole 2004: *Danske Havne. En kulturhistorisk oversigt*. De danske museers søfartspulje.
- Museernes arbejde med Industrisamfundets Kulturarv*. Arbejdsrapport. Kulturarvsstyrelsen 2004.
- Nielsen, Axel 1944: *Industriens Historie i Danmark*. København.
- Nielsen, Niels Jul 2003: *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*. Stats- og Livsformer 5, Museum Tusculanums Forlag
- Olsen, Olaf (red.) 1990-1991: *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 11-14.
- Ottosson, Peter 1997: *Lerbygget Komfort. I: Liv og Levn 11*.
- Sestoft, Jørgen 1985: *Arbejdets Bygninger*. Gyldendal
- Tholle, Johannes (red.) 1934-1936: *Danske Gartnerivirksomheder: skildringer af vore dages gartnerivirksomheder, deres indehavere og ledere samt disses medarbejdere: tillige en oversigt over Islands gartneri*.
- Thøgersen, Ole 1981: *Danske Landboforeningers Frøforsyning 1906-1981*. Danske Landboforeningers Frøforsyning.
- Trap, J.P. 1954: *Danmark*. Femte udgave, bind III, 2. Holbæk Amt. Niels Nielsen, Peter Skautrup, Povl Engelstoft (red.) Gads Forlag.

Trap, J.P. 1954: *Danmark*. Femte udgave, bind III, 3. Sorø Amt. Niels Nielsen, Peter Skautrup, Povl Engelstoft (red.) Gads Forlag.

Trap, J.P. 1955: *Danmark*. Femte udgave, bind IV, 1. Præstø Amt. Niels Nielsen, Peter Skautrup, Povl Engelstoft (red.) Gads Forlag.

Trap, J.P. 1955: *Danmark*. Femte udgave, bind IV, 3. Maribo Amt. Niels Nielsen, Peter Skautrup, Povl Engelstoft (red.) Gads Forlag.

Winther Kristensen, Svend 1986: *Kampen om mælken*. Landbohøjskoleforlaget.

Wistoft, Birgitte et. al. (red.) 1991-92: *Elektricitetens århundrede: dansk elforsynings historie*. Bd. 1-2. De danske elværkers forening.

Litteratur - Vestsjællands Amt

Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen 1981: Knabstrup Keramik. I: *Fra Holbæk Amt*. - Årg. 74.

Ankarfeldt, B. og Holger Rasmussen 1960: *Vindøjet*. Udg. af Aktieselskabet Korsør Glasværk ved 25-års jubilæet i 1960. Korsør.

Antonsen, J. 1945: *Fr. Dalgaard. Holbæk Motorfabrik*.

Aktieselskabet Arbejdernes Fællesbageri for Ringsted og Omegn (1925)

Aktieselskabet Dansk Svovlsyre og Superphosphat-Fabrik 1892-1942 (1941)

Andersen, Frede 1985: *Middelalderteglværker i Ringsted kommune*, specielt Benløse Teglværk I: Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. - Bd. 72 (1985).

Andreasen, Carl Erik 1981: Bygningshåndværkere i Slagelse 1900-1940. I: *Fabrik og bolig: Det industrielle miljø 1840-1940. 1981:1*. Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København

Andreasen, Poul 1948: *Vilh. Langes Fabrikker i Slagelse fylder 75 Aar*. I: Sorø amtstidende. - 1948-10-29

Arbejdernes Fællesbageri i Holbæk 1891-1926. (1926) uden forf.

A/S Korsør Glasværk 25 år. I: Tidsskrift for industri. - 1960. - S. 380-81

Balslev, L 1977: *Industri- og landbrugsudstillingen i Sorø i 1904*. I: Jul i Sorø, Årg. 25.

Bang, Jette: *Dansk Trækul-industri*: H. C. Sørensen, Sorø : Sorø - Skjoldenæsholm - Svenstrup - Vallø - Ny Stenderup – Aasø. Ahrent Flensborgs Bogtrykkeri

Bork, Martin T.H. 2003: *Da industrialiseringen ændrede håndværket*: et undervisningsmateriale til skoleelever fra 5.-7. klasse. Haslev Museum. Slagelse: Skoletjenesten, Vestsjællands Amt.

Brochmann, Odd 1966: *Glasmaleri i Norden*. A/S Korsør Glasværk og A/S Cudoglas, Korsør. Kbh.

Burchardt, Jørgen 1995: *Arbejdsliv og ny teknologi*: Vilh. Langes Tobaksfabrik, Slagelse, 1873-1966. Sorø Amts Museum.

Christensen, Harald 1946: *Ringsted Andelssvineslagteri 1896-1946*. Ringsted.

Christensen, Ingolf (et al.) (red.) 2000: *Beauvais: 1850 – 2000*. Beauvais, Svinninge.

Christensen, Jørgen V. 1921: *Ringsted Andelssvineslagteri 1896-1921*

Christmas Møller, Ingeborg & Nina Kragelund 1973: *Dagligliv bag dæmningen. Lammefjorden 1873-1973*. Kbh.

Egebjerg, Ivar 1950: *Beauvais i hundrede år*.

Flensborg, Erhard 1996: *Fajancefabrikken Alumina og dens relationer til Sorø Amt: købmand fra Bisserup blev den store fornyer i dansk keramisk industri*. I: Sorø Amts Museum: fund, forskning og formidling: jubilæumsskrift i anledning af museets 80-årige beståen den 25. juni 1996. Redigeret af Helge Torm, i samarbejde med de enkelte artiklers forfattere 1996. 136 sider, illustreret (nogle i farver). Forlag: Sorø Amts Museum

Fougt, Henrik 2004: De sorte fags arne. Interview med Søren Løgi Christensen. I: *Jern- og maskinindustrien*. - Årg. 34, nr. 6 (2004). - S. 8-9 : ill.

Frederiksen A.M. 1946: *Kalundborg andelssvineslagteri 1896-1946*

Frederiksen, Ernst 1987: *Da vi byggede "Svovlsyren"*. Jul i Kalundborg.

Frederiksen, Heidi Bøgelund, Lene Floris og Sven E. Ottosen 2000: *Knabstrup Keramikfabrik - storhed og fald*. I: *Vestsjællandske livsformer i forandring: kulturstudier i industrialisering, identitet og mobilitet efter 2. verdenskrig*. De kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt

Frederiksen, Poul A 1954: *Gørlev Sukkerfabrik*. I: Holbæk Amts venstreblad. - 1954-11-27

Ganshorn, Jørgen og Ole Strandgaard 1984: *Saltværket Liverpool på Nykøbing Havn*. I: Alle tiders Odsherred.

Grosen, Uffe 1957: *Lammebjergens historie*. Holbæk.

Hansen, Anton 1941: *Arbejdernes Fællesbageri*, Holbæk, 1891-1941

Hansen, Charles 1993: *Dieselmotorer med verdensry*. I: Jul i Kalundborg og omegn. - Årg. 56 (1993).

Hansen, Gert og Lise Høyrup 2004: *Holbæk Folkebørnehaven 1837-2003: Hvor spiren gror*. Holbæk Folkebørnehaven.

Hansen, Jens Hjorth & Bent Kjærsgaard 1991: *Tegl & karosserier: indsamlede erindringer fra Asnæs Karosserifabrik og Asnæs Teglværk*. Asnæs: Dragsholm Lokalhistoriske Forening.

Hansen, Knud 2003: *Høng - et mejerihistorisk vingesus: en beretning om ostepioneren Rasmus Hansen og HØNG virksomhederne 1907-1971*. Viby J. Arla Foods.

Hansen, Ole Benjamin og Bent Sørensen 1982: *Slut med glas men raps kan redde jobbene*. I: Aktuelt. - 1982-02-11: Ill.

Heilmann, Arent (1955): *Slægts erindringer og egne erindringer*.

Hertz, Michael 1986: *Holbæk i hundred år*. Holbæk Kommune.

Historiegruppen Sorø 1997: *Arbejde og boliger til folket*. Den Selvejende Byggevirksomhed i Sorø.

- Historiske huse i Sorø*. Nationalmuseet og Sorø Amtsmuseum 1982
- Holbæk Amts Andels Svineslagteris 50 års jubilæum 1938*
- Høgh, Hilde 2003: Min morfar var ølkusk. I: *Jul i Skælskør*. 16. årg.
- Jensen, Emil 1993: *Troelstrup Teglværk ved Haslev*. I: Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. - Bd. 80
- Jensen, J.P. (1966): *Haslev træindustri*. Haslev kraftbox 1941-1966
- Johansen, Hans Chr. 2002: *Grusgrave – og meget andet*, i Erhvervshistorisk Årbog.
- Kalundborg og Omegns Fællesbageri 1891-1941* (1941)
- Kalundborg Skibsværft*. - Kbh., 1918.
- Kirkeskov, A. og T.S. Larsen (red.) 1933: *Holbæk Amt. Et historisk-topografisk værk med personhistoriske oplysninger*. København Amtshistorisk Forlag.
- Kjær, Jørgen 2003: Bukh – den danske traktor. *Motorploven*.
- Knudsen, Viggo 1958: *HOTACO jubilerer som stort dansk industriforetagende i fremgang*. I: Holbæk Amts venstreblad. - 1958-12-12
- Knudsen, Viggo 1959: Pottemagere i Holbæk i 200 år. I: Holbæk Amts venstreblad. - 1959-10-15
- Kommuneatlas Holbæk*. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1993. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Holbæk Kommune.
- Kommuneatlas Ringsted*. Byer og bygninger 2000. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Ringsted Kommune.
- Kommuneatlas Skælskør*. Bevaringsværdier i byer og bygninger 1994. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Skælskør Kommune.
- Larsen, Hans (1946): *Haslev andelssvineslagteri 1896-1946*
- Lundø, Vagn 1968: *Kongens Møller*. I: Holbæk Amts venstreblad. - 1968-12-23
- Lütken, Per og Peter Riismøller 1962: *Glasset*. Aktieselskabet Korsør Glasværk og A/S Cudoglas. - Korsør.
- Martin, Peter 1994: *Posteboreriet i Bromme og folkene bag denne virksomhed* I: *Jul i Sorø*. - Årg. 42.
- Moe, Helene 2001: *Richstiden på kryds og tværs*. Interview med Helge Kudahl. I: *Kristeligt dagblad*. - 2001-01-29. - S. 5

- Müllertz, A.(1917): *Danmarks Søfart, Handel og Industri*. II. Bind: Øerne. København.
- Mølgaard, Aage 1998: *Sukkerøer i Vestsjælland*. 1. udgave. Dyrkerforeningen ved Gørlev Sukkerfabrik
- Af Roebanernes historie. I: Jul i Kalundborg og omegn. - Årg. 50 (1987). - S. 5-7: ill.
- Nielsen, Svend 1989: *H.F. Nielsens Maskinfabrik, Haslev*. I: Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. - Bd. 76.
- Nyberg, N.Chr. (1943): *A/S Bagermestrenes Is-creamfabrik, Høng 1933-1943*
- Nyborg, N.C. (1938): *Slagelse Andels Svineslagteri gennem 50 år*.
- Odsherreds Andels-Svineslagteri 1914-1939* (1938)
- Olsen, Nina Dahlmann 1977: Ivar Bentsen – elværk og arbejderboliger. I: *Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940*. 1977:1. Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København
- Petersen, J.I 1979: *Snedkersvend lagde i Næsby grunden til Lunge & Søns jernstøberi og maskinfabrik*. I: Jul i Sorø. Årg. 27.
- Petersen, Lisbeth et. al.(red.) 2004: *På sporet af kunst og kulturhistorie i Vestsjælland*. Kultursekretariatet, Vestsjællands Amt. Sorø.
- Poulsen, Jens 1991: *Holbæk Eksprestrykkeri: 1916 - 15. aug. - 91: vi ka' li' at arbejde med tryk på ... Holbæk Eksprestrykkeri A/S*.
- Povelsen, Marianne 2004: Fra bord til tobaksfabrik. I : *Holbæk Amts Venstreblad* 02.10.2004
- Sandal, Ib 2001: *Det er Danmark's der duer!* I: Siden Saxo. - Årg. 18, nr. 2 .
- Skjelskør gennem hundrede aar*. Skjelskør 1932
- Skælskør og Omegns svineslagteri 1912-1962* (1962)
- Styhr Petersen, H. J. og Grete Tvedegaard 1995: Arnakke Fabrik. I: Jul i Kalundborg og omegn. - Årg. 58.
- Sørensen, Kurt 2000: *Produktionsliv i provinsen: håndværk og industri i 1800-tallets Nykøbing Sjælland*. Nykøbing Sj.
- Sørensen, Kurt 2000: *Det gamle teglværk: historien om Helenehøj Teglværk ved Nykøbing Sjælland 1874-1909*. Nykøbing Sj.
- Thomsen, Albert 1936-42: *Holbæk Købstads Historie*. Holbæk.

Toft Jensen, Hannelene 1986: *Da dampen kom til Skelskør*: uddrag af N.M. Harboes breve vedr. opførelse af et dampbrænderi og en dampmølle 1849-1853I: Fabrik og bolig. - 1986, nr. 2. - S. 14-33: ill.

Vestsjællandske livsformer i forandring: kulturstudier i industrialisme, identitet og mobilitet efter 2. verdenskrig. De kulturhistoriske museer i Vestsjællands Amt. 2000

Worsøe, Eiler 1997: *Direktør Peter Axelsen - om en københavnerdreng og hans onkel i Slagelse*. I: Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt. - Bd. 84.

Litteratur - Storstrøms Amt

Aktieselskabet Arbejdernes Fællesbageri for Nakskov og Omegn 1898-1948. Jubilæumsskrift uden forf.

Aktieselskabet Holeby Dieselmotorfabrik. I: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog*, 1972.

A/S Grængegaardens Teglværk 1898-1948 (jubilæumsskrift), 1948.

Baad Pedersen, Margit 1984: *De gik i bruddet - En skildring af arbejdet i Faxe kalkbrud*. Faxe geologiske og kulturhistoriske Museumsforening.

Baad Pedersen, Margit og Helle Schummel 2004: *Bjælkerup Jernstøberi og Maskinfabrik*. Upubliceret rapport over hasteundersøgelse af virksomheden i 2004. Østsjælland Museum.

Bach, Marie 1999: Saftstationen i Mern – et industrihistorisk monument. I: *Kulturhistoriske studier*. Sydsjælland Museum.

Bach, Marie 2000: Der er rejer i rejeosten! – en dokumentation af Ostefabrikken Buko. I: *Danske Museer* særn. 2000.

Bach, Marie 2000: Der er rejer i rejeosten! – om dokumentationen af Ostefabrikken Buko. I: *Kulturhistoriske studier*. Sydsjælland Museum.

Bach, Marie 2002: Tog, ost og telefoner – men mest en historie om Buko. I: *Kulturhistoriske studier*. Sydsjælland Museum.

Bentsen, Hans Chr. 2002: Et 75 års minde. Hvad skrev aviserne i 1926-27 om tørlægningen af Rødby Fjord? *Lokalhistorisk årsskrift*. årg. 23.

Bentsen, Hans Chr. 1995: *Katalog over arkivalier fra Rødby fjord-området*.

Bentsen, Hans Chr. 1994: Med arkivets vandringsmand på tur rundt i Rødby Fjord. *Lokalhistorisk årsskrift*, årg. 15.

Bentsen, Hans Ivar 1993: Det er aldrig billigt at købe jord af Vorherre! Interview med Jens Skov Jensen, *Årbog /Lolland-Falsters Historiske Samfund*. årg. 81.

Boel, Esper 1984: *Ingen roser uden torne: Erindringer om arbejdsventyr til lands, i luften og på havene*. Erichsen.

Borre, Klaus (red.) 1984: *Faxe Kalk 100 år*. Faxe Kalkbrud.

Boyhus, Else Marie 1973: *Sukkerroer i 100 år på Lolland-Falster*. Lolland-Falsters Historiske Samfund.

- Boyhus, Else Marie og Ove H. Nielsen 1974: *Sukkerroer – dyrkningens historie*. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.
- Boyhus, Else-Marie (red.) 1984: *Sukkerfabriken Nykøbing 1884-1984*. Sukkerfabriken Nykøbing Limiteret.
- Bramsen, Bo 1972: *Trifolium gennem næsten 75 år – En beretning om sjællandske og lollandske Herregårdes mejerivirksomhed*. København.
- Brandt, Palle R. 1993: *Fabrikken – Folkene og Fagene*. Kulturmindeforeningen og Museet Falsters Minder.
- Brandt, Palle 2002: *Uden for voldene*. Kulturmindeforeningen og Museet Falsters Minder.
- Bro, Henning 1987: *Storstrømsbroen – 50 år. I: Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940. 1987:2* Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København
- Bro, Henning 1992: *Andelssvineslagteriet i Nykøbing F: endnu en gammel provinsindustri forsvinder. Fabrik og bolig 1992, nr. 2.*
- Bro, Henning 1993: *Andelssvineslagteriet i Nykøbing F. I: Lolland-Falsters Historiske Samfund, årbog.*
- Bro, Henning 1994: *Boligbyggeri og boligpolitik i Nykøbing F., 1890-1930. I: Fabrik og bolig. 1994, nr. 1.*
- Bro, Henning 1994: *Nykøbing F. i den lille og store historie: tre historiske snit gennem Nykøbing på Falster*. Amtscentralen i Maribo.
- Bruun, Ida (red.) 1978: *Guldborg. Historien om en virksomhedslukning*. København.
- Buchwald, Gunnar og Mogens Schlüter 1975: *Kastrup og Holmegaards Glasværker 1825-1975*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Bülow, Else 1982: *Kähler Keramik - fra pottemageri til kunstindustri 1839-1974*, Nordjyllands Kunstmuseum, Informationsavis. - no. 119, dec. 1982.
- Clemmensen, C. A. 1934: *Aktieselskabet Faxe Kalkbrud - Et Tilbageblik over Selskabets Virksomhed gennem 50 Aar*. Langkjær.
- Christensen, Lars, m.fl. 1987/88: *Vordingborg – Industristruktur, industriudvikling og beskæftigelse*, opgave ved RUC/TEK-SAM.
- Dansk Flint Export: *Jubilæumsskrift 1904-1929*.
- Drachmann, Povl og L. Estrup 1922: *Aktieselskabet De Danske Sukkerfabrikker 1872-1922 – Et festskrift*. København.

- Ejebjerg, Ivar 1947: *Kastrup Glasværk 1847-1947*. København.
- Ewald, Mette og Grethe Østergaard 1976: *Faxe – et bevidsthedsbryggeri - hyldest til Conrad og Nikoline*. Faxe Bryggeri.
- Frandsen, Karl-Erik 1986: *Kulturhistorisk håndbog for Falster*. 4 bind.
- Gløe, J. Westrup 1926: *Manus om Nysted Dampmølle*.
- Gnau, Niels 1976: *Etatsrådernes sukkerkrig : Edward Tesdorpf og C. F. Tietgens kamp om en falstersk sukkerfabrik*. Udgivet speciale fra Københavns Universitet.
- Gnau, Niels 1973: *Etatsrådernes sukkerkrig : Edward Tesdorpf og C. F. Tietgens kamp om en falstersk sukkerfabrik*. I: *Årbog /Lolland-Falsters Historiske Samfund*.
- Grønnebæk, Troels, Erik Mouritsen og Arly Olsen 2004: *Historien om Stevns og Algade 19*.
- Hansen, Carl Emil 2000: *De kooperative i Nakskov*.
- Hansen, Ole Pilegaard 2001: *Den katolske menighed omkring Holmegaards glasværk og Fensmark*. I: *Historisk Samfund for Præstø Amt*.
- Hansen, Erik (red.) 1992: *Årsskrift*. Lokalhistorisk Arkiv, Nørre Alslev Kommune, Schleyer Forlag.
- Hansen, H. J. 1906-1931: *Danske Landboforeningers Frøforsyning*.
- Hansen, Marius 1973: *Træk af Fugleflugtsliniens historie*. Banken for Rødby og Omegn.
- Hansen, Marius 1990: *Landvindingslaget Rødby Fjord 1927-1977*. s. 10-12: En fjordpionér, der vil blive husket. 1977 (inkl. kort). *Lokalhistorisk årsskrift*.
- Hansen, Marius 1951: *Andelsselskabet Nakskov Mejeri: Træk af Mejeribrugets historie paa Vestlolland*.
- Hansen, Robert 1978: *BUKO: Smelte- og flødeostfabrikken*. *Nordeuropæisk mejeri-tidsskrift*, årg. 44, nr. 2.
- Haugner, C. C. 1918: *Vestlolland*. Forfatterens Forlag.
- Haugner, C. C. 1918-28: *Lolland*. Bd.1-4.
- Haugner, C. C. 1922: *Nørre Herreds Historie, Topografi og Statistik*. Tidende's Forlag og Tryk.
- Haugner, C. C. 1924: *Sønder Herreds Historie, Topografi og Statistik*. Tidende's Forlag og Tryk.
- Haugner, C. C. 1928: *Rødby Købstad og Fuglse Herreds søndre Del*. Tidende's Forlag.

- Haugner, C. C. 1942: *Maribo og Fejø Birker*. (Fuglse Herreds Nordre Del), Tidende's Forlag og Tryk.
- Haugner, C.C. 1944-45: *Nakskov Købstads Historie, Bd. 1-2*. Tidendes Forlag.
- Haugner, C. C. 1937-1938: *Maribo Historie*. Bd. 1-2. Eget Forlag.
- Hedegaard, M.B (red.) 1963: *Fugleflugtslinien*, Darmstadt.
- Hellested Andelsmejeri: *Jubilæumsskrift 1892-1942*.
- Hess, Carsten 1977: *Stevns Klint 1750-1950. Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940*. 1977:2 Selskabet til bevaring af industrimiljøer. København
- Holm, Torben (red.) 1987: *SEAS 75 år*. SEAS A/S.
- Høg, Jens, Charlotte Iversen og Allan Tønnesen (red.) 1986: *Huse i Stubbekøbing*. Miljøministeriet.
- Jensen, Kirsten 2003: *På min vej gennem Bavelse Sogn*. KJ Historisk.
- Jensen, P. Koch 1950: *Holmegaards Glasværk 1825-1950*.
- Jensen, Verner 2000: *Hjulene Drejer: Vordingborg 1950-1970*.
- Johansen, Henning 2004: *Nakskov Havn. I: By og Land. Landsforeningen for Bygnings- og landskabskultur*, nr. 62, marts 2004.
- Karlsen, Svend Børge 2001: *Sandbjerg Teglværk. I: Lokalhistorien nr. 10*.
- Karlsen, Svend Børge 2003: *Kondensen 1907-1974*. Nakskov lokalhistoriske Arkiv.
- Karlsen, Svend Børge 1994: *Grovvareselskabets (DLG) oprettelse og de første 25 år*. Udgivet til 25 års jubilæet.
- Kolstrup, Søren 1981: *VULCAN – en fabrik i provinsen*. SOC.
- Kommuneatlas Fladså*, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Fladså Kommune.
- Kommuneatlas Nakskov*, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Nakskov Kommune.
- Kommuneatlas Nykøbing F.*, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1993. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Nykøbing F. Kommune.
- Kommuneatlas Nysted*, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1993. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Nysted Kommune.

Kommuneatlas Næstved, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Næstved Kommune.

Kommuneatlas Præstø, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1991. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Præstø Kommune.

Kommuneatlas for Rødby Kommune 1998. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Rødby Kommune.

Kommuneatlas Stevns, Byer og bygninger 2002. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Stevns Kommune.

Kommuneatlas Suså, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1990. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Suså Kommune.

Kommuneatlas Vordingborg, Bevaringsværdier i byer og bygninger 1995. Miljøministeriet Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Vordingborg Kommune.

Kromann, Erik, Ole Mortenssøn og Anders Rehde Nielsen 2002: Da paketterne sejlede – fra Smålandshavet og Det sydfynske Øhav. Fåborg Kulturhistoriske Museer.

Larsen, H. Prior 1997: Orehoved Elektricitetsværk. I: *Årsskrift*. Lokalhistorisk Forening for Nørre-Alslev Kommune.

Morsby, Knud (red.) 1976: *Åstrup sogn på Falster: bidrag til sognets historie*.

Mygh, Liselotte 1995: Dampmøllen i Nykøbing på Falster. I: *Fabrik og Bolig, 1995, nr. 2*.

Møns Museum 1984: *Fra roe til sukker i 100 år*. Upubl. udstillingskatalog.

Nielsen, Frank V. (red.) 1991: *Jubilæumsskrift – 150 året for inddæmningen af Vålse Vig*. Schleyer Forlag.

Nielsen, Kuno 1987: *Litteratur om Rødby og Fugleflugtslinien*. Rødby Bibliotek.

Nielsen, N. P.: *Frøavler Jens Hvidbjerg. En mand og hans værk*. U.å.

Nielsen, Ove H. 1976: *Vejledning til ekskursion: sukkerroer: dyrkningens historie*. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

Nielsen, Ove H. 1977: *Holeby kommune - historisk set: Bursø, Errindlev, Fuglse, Holeby, Krønge, Olstrup og Torslunde sogne*. Lolland-Falsters Historiske Samfund.

Niss, Carsten, Margit Baad Pedersen og Alice Rasmussen 1995: *På tur i Fakse Kalkbrud*. Amtscentralen. 1 kassette (VHS) 1 bog.

Nørgaard, Peer: *Boesdal Kalkbrud*. Lærerorientering, Stevns Natur Center.

- Nørregård, Georg 1982: *Nykøbing på Falster gennem tiderne. Anden del: Demokratiets vækst.* Nykøbing F.
- Olsen, H.K. 1956: *Danske Landboforeningers Frøforsyning 1906-1956.*
- Pedersen, Peder 1943: *Minder og Erindringer med Tilknytning til de lollandske Diger og Rødby Fjord.*
- Rasmussen, Emil: "Emil Rasmussens bog" på Nysted Lokalhistoriske Arkiv
- Rasmussen, Peder 2002: *Kählers værk*, Nyt nordisk forlag Arnold Busck.
- Refshøj, J. 1989: *Vordingborg Fjernvarme 1964-1989.* Kommunale Værker.
- Remkolde Andelsmejeri: *Jubilæumsskrift 75 år og 50 år.*
- Sakskøbing Sukkerfabrik. Uden forf. I: *Lokalhistorisk Årsskrift.* 2002.
- Sandberg, Peter Ferdinand 1951: *Fra Barndommens Land.*
- Sass-Nielsen, C. 1937: *Atten Aars Virksomhed ved Lollands Frugtplantage.*
- Schaltz, Ulla 2002: En bid af dagligdagen hos ostefabrikken Buko. I: *Kulturhistoriske studier.* Sydsjællands Museum.
- Schlüter, Anne 1975: Glasværket, et fabrikssamfund år 1900, i: *Industrialismens bygninger og boliger*, nr.2.
- SEAS, Sydsjællands Elektricitet A/S: *Jubilæumsskrifter 1912-1962.*
- Sierslev Kridtbrud - Faxe Kalk: *Jubilæumsskrifter 1884-1934 og 1884-1994.*
- Simonsen, Eva 1975: *OTA-strejken.* Internationale Socialister.
- Stevns før og nu.* Stevns Lokalhistoriske arkiv. 1999-
- Stokkemarke Andelsmejeri.* Jubilæumsskrift 50 år, 1939.
- Store Heddinge før og nu.* Stevns Lokalhistoriske arkiv. 1993-
- Strandgaard, C 1938: *Stubbekøbing Gasværk.* Jubilæumsskrift 75 år.
- Sydsjællands Elektricitets Aktieselskab: 1912 - 19. December - 1937,* 1937.
- Syd-Stevns Andelsmejeri: *Jubilæumsskrifter 1886-1936 og 1886-1961.*
- Sørensen, Poul 1982: *Horslunde Bryggeris Historie.* Eget forlag.

- Sørensen, Poul 1983: *Nakskov Bryggeriernes Historie*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 1992: *Antonii Bryggeris historie: (Præstø Bryggeri)*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 1997: *N. B. Clemmens Tobaksfabrik*. Eget forlag.
- Sørensen Poul 1997: *Nysted Bryggeri*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 1997: *Stubbekøbing Bryggeri*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 1997: *Bryggeriet Prindseholm Nykøbing F.* Eget forlag.
- Sørensen, Poul 1999: *Gloslunde Bryggeri*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 2000: *Nykøbing F. Bryghus*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 2000: *Bogø Bryggeri og Fejø Bryggeri*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 2001: *Sønderby bryggeri: Møn*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 2002: *Brandstrups Bryggeri: Sakskøbing*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 2003: *Bryggeriet Thor*. Maribo.
- Sørensen, Poul 2003: *Bryggerier og ølftappere i Stege*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul 2003: *Ønslev Bryghus. I: Jul på Falster*.
- Sørensen, Poul 2004: *F. G. Nielsens Bryggeri & Ellers Bryggeri Maribo*. Eget forlag.
- Sørensen, Poul: *Bandholm Bryggeri*. Eget forlag. U.å.
- Sørensen, Poul: *Eskildstrup Bryghus*. Eget forlag. U.å.
- Rasmussen, Linda 1994: *Vi kunne alt - vi skulle alt: erindring: en arbejdsmand fra Rødby Fjord og Maribo beretter om sit liv og virke fra 1926-1994*, SiD Maribo.
- Rødby Lokalhistoriske arkiv: *Bryghusets historie*. Manuskript, forfatter ukendt.
- Thirslund, J. 1939: *Kähler-Keramik gennem hundrede Aar*. Nyt Nordisk Forlag.
- Thorsen, Sven 2000-2004: *Kulturmiljøer - Sydfalster Kommune, Kulturmiljøer - Nørre Alslev Kommune, Kulturmiljøer - Stubbekøbing Kommune og Kulturmiljøer - Nykøbing F. Kommune*. Udgivet af Storstrøms Amt.
- Om tobaksfabrikken Nobel: I: *Jul i Nykøbing F. 1947, s. 15, 1953 s. 13 og 1954 s. 27*. Uden forf.

C.C. Tommerup: *Oversigt over lokale teglværker* (Grænge, Tåderup, Hanemosegaard, Nykøbing F., Idalund, Klokkemose, Eged, Helgenæs, Berritsgaard).

Vordingborg Kommunale værker 1866-1966: *Jubilæumsbog, 1966.*

Vordingborg Lokalhistoriske Arkiv: *Fortegnelse over nedlagte bryggerier i Vordingborg.* Upubl.

Wilcke, B. 1966: *Stubbekøbing - Nykøbing - Nysted banen.*

Wilcke, Birger 1974: *Næstved-Præstø-Mernbanen.*

Wolsing, Jens 1943: *Holeby.*

Øgendahl, Bende 1999: *Kalkovnen i Stubbekøbing. I: Jul på Falster .*

Øgendahl, Bende 2002: *Dampbageriet. I: Jul på Falster.*

Ørum-Larsen, A. 1991: *Lollands Frugtplantage I/S i Frejlev, 1916-86 og dens stifter: C. Sass-Nielsen (1878-1946) - en pioner i dansk frugtavl. I: Fra kvangård til humlekule. - Nr. 21.*

R. J. Østergaard Træskofabrik. *Jul i Nykøbing F. 1938.*

Afsøgte arkiver og databaser

- REX – det kongelige biblioteks hjemmeside
- www.bibliotek.dk
- Museumsårbøger, småskrifter fra museer og arkiver mv.
- Erhvervsarkivets registrant
- Nationalmuseets industriundersøgelser
- Nationalmuseets Industri-, Haandværker- og arbejdererindringer (NIHA)
- KUAS temaoversigter
- Regionplaner, lokalplaner, kommuneatlas
- Amternes kulturmiljøregistreringer
- Private virksomheders hjemmesider

Diverse private og foreningers hjemmesider